ORHAN SAKİN

OSMANLI'da ETNİK YAPI

MÜSLÜMANLAR • TÜRKMENLER KÜRTLER ARNAVUTLAR BOŞNAKLAR
HIRISTİYANLAR • ERMENİLER RUMLAR BULGARLAR SIRPLAR
YAHUDİLER • SÜRYANİLER • KIPTİLER • SAMİRİLER

1914 NÜFUSU

EKİN - TARİH

ekim

OSMANLI'DA ETNİK YAPI

ve

1914 Nüfusu

ORHAN SAKİN

ekim

OSMANLI'DA ETNİK YAPI

ve

1914 Nüfusu

Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu
Orhan Sakin

Kapak Tasarımı : Yunus Karaaslan
İç Düzen : Adem Şenel
Baskı-Cilt : Bayrak Matbaacılık
Davutpaşa Cd. 14/2 Topkapı-İstanbul

ISBN: 978-975-01311--6-5

1. Basım: Mart 2008

Ekim Yayınları
Kısıklı Cad. No. 1/ A Blok Daire:8 Altunizade/İstanbul
Tel: 0.216 651 40 20 Faks: 0216. 651 98 74
www.ekimyayinlari.net
e-mail: ekimyayinlari@gmail.com

OSMANLI'DA ETNİK YAPI

ve

1914 Nüfusu

ORHAN SAKİN

ekim

Orhan SAKİN, 1960 yılında Yozgat'ta doğdu. İlk ve orta öğretimini burada yaptıktan sonra Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü 1982 yılında bitirdi. Marmara Üniversitesi Ortaçağ Türk Tarihi Bölümü'nde yüksek lisans yaptı. 1987 yılından itibaren Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Uzman ve yönetici olarak görev yapmaktadır.

Türk Tarihi ve Kültürü hakkında çeşitli araştırma ve telif eserleri bulunmaktadır. Bir kısmı kolektif çalışma ürünü olan eserlerinin bazıları şunlardır: 1. *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı* (Komisyon-1996), 2. *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri* (2002), 3. *Yadigar-ı İbn-i Şerif (*Osmanlı Tıp Metni-Komisyon-2003), 4. *Bozok Sancağı ve Yozgat* (2003), 5. *Eski Türk Dünyasında Bitkiler ve Bitki Kültürü* (2005), 6. *Mısır Şehzadesi* (2006), 7. *Simyacı ve Sırları* (2006), 8. *Mühür* (2006), *9. Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler (2006), 10. 1915 Ermeni Mezalimi (2006), Ermeni İsyanı Günlüğü, Osmanlı Arşlivleri Yeminli Tanık İfadeleri (2007), Bir Osmanlı Askerinin Sıradışı Anıları Temeşvarlı Osman Ağa (2007).*

Önsöz

Osmanlı Devleti'nin, uzun yıllar boyunca birbirinden farklı dinden ve kökenden unsurları bir arada ve barış içerisinde tutma başarısını gösterdiği bilinmektedir. Bu başarının büyüklüğü bir türlü sona erdirilemeyen etnik ve dinsel çatışmaların dünya barışını tehdit ettiği günümüzde artık daha iyi anlaşılmaktadır. Belki de bu yüzden Balkanlardan Ortadoğu'ya, bir türlü sona ermeyen etnik ve dinsel çatışma ve tartışmalara çözüm arayışları, Osmanlı'yı araştırma odağı haline getirmektedir.

Ayrıca, son yıllarda dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye ve "Türk kimliği" üzerinde tartışma başlatmak için yoğun çaba harcandığı da görülmektedir. Üstelik bu çabaların, Osmanlı dönemindeki problemlerle bağlantı kurulmak suretiyle gündeme getirilip yürütülmeye çalışıldığı da bir başka gerçektir. Ancak ortaya konulanların siyasi boyuttan pek öte geçtiği söylenemez. Bütün bunlar, konuyu daha önemli ve üzerinde çalışılmayı gerekli hale getirmiş bulunmaktadır. Çalışmamızın ana motivasyonunu bu ihtiyaç oluşturmuştur.

Beş bölüme ayırdığımız çalışmamızın birinci bölümünde; Anadolu'nun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi, Osmanlı Türklerinin Balkanlardaki hızlı ilerleyişi ve İslam'ın yayılmasının arka planı ortaya konmuştur. Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Osmanlı vs. gibi etnik unsur ve kavramlar ile bu unsurların tarihsel süreç içerisindeki demografik gelişimleri sayısal verilerle incelenmiştir.

İkinci bölüm, Osmanlı'da yapılan nüfus sayımları ve bunlara ait kaynaklara ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin daha kuruluşundan itibaren arazi, nüfus ve gelir kaynaklarının sayımına ve kayıt

altına alınmasına önem verdiği bilinen bir gerçektir. 18. yüzyılda sayım konusuna yeterince önem verilmemekle birlikte; 19. yüzyıldan itibaren nüfus sayımı önem kazanmıştı. Bu bölümde, eski tahrirler genel olarak anlatıldıktan sonra 19. yüzyıl boyunca yapılan bu sayımlar ele alınmıştır.

19. yüzyıl boyunca giderek artan düzeyde sistemleştirilen sayım ve kayıt işleri belirli bir olgunluğa ulaşmıştı. Hatta 20. yüzyılın başında yapılan son sayımla (1905/06), günümüze kadar geçerliliğini koruyan kayıt sisteminin de temeli atılmıştı. Üçüncü bölümde, anılan bu son sayımın verilerine dayanan genel istatistiksel bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı nüfusuna ait kaynakların değerlendirmesi ve eleştirisi yapılmıştır ki, son iki bölümde verilen istatistiksel nüfus bilgilerinin daha iyi değerlendirmesine yardımcı olacağı düşünülmüştür. Son iki bölümde sunulan veriler, 1920 yılında yayınlanan 1914 yılına ait Osmanlı Nüfus İstatistiğine dayanmaktadır. İstatistikte yer alan bilgilerin, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Osmanlı nüfusu (özellikle de Ermeni nüfusu) üzerindeki tartışmalara ve spekülatif iddialara çözüm getireceğine inanmaktayız.

Sözlerimi bağlamadan önce, yoğun işlerine rağmen zaman ayırıp redaksiyon ve değerli fikirleriyle yaptıkları katkılarından dolayı Murat Öncül ve Hakan Yıldırım'a teşekkürlerimi sunuyorum. 1914–1915 yılının idari taksimatını gösteren harita, döneme ait kaynaklardan yararlanılarak Osmanlı Arşivi uzmanlarından Ahmet Ergün tarafından hazırlanmıştır. Kendisine bir kez daha buradan teşekkür ediyorum.

Son olarak; nüfus verilerine ait tabloların Osmanlıca'dan çevirilerini yapan Özgül Özlü'ye şükran borcumu özellikle ifade etmek istiyorum. Büyük dikkat ve sabır gerektiren bu işlemi, son derece titiz ve özverili bir çalışmayla sonuçlandırmış ve kitabın hazırlanmasına çok önemli katkı sağlamıştır.

Orhan Sakin

İstanbul-Mart 2008

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM: ETNİK GRUPLAR

I. Müslümanlar 27

A. Anadolu'nun Fethi ve İslamlaşması 27

B. Balkanlarda İslamiyet 31

C. Müslüman Unsurlar 37

1. Türkler 38

Türk Tabiri ve Osmanlı-Türk Kimliği 43

2. Boşnaklar 49

3. Arnavutlar 52

4. Pomaklar/Achiryaniler 55

5. Araplar 58

Ç. Konar-Göçer Gruplar 61

1. Türkmenler ve Yörükler 63

a) Türkmen ve Yörüklerin Anadolu'daki Dağılımları 66

b) Balkanlarda Türkmen ve Yörükler 75

2. Kürtler (Kurmanç), Zazalar ve Kürtçe Konuşan Türkmenler 76

3. Urban 84

4. Kıptiler 85

D. Göçmenler 86

1. Kırım Türkleri 87

2. Kafkasyalılar 89

II. Dürzîler ve Yezidîler 92

A. Dürzîler: 92

B. Yezidîler: 92

III. Hıristiyanlar 93

A. Anadolu ve Balkanlarda Hıristiyanlık 93

B. Hıristiyan Gruplar 99

1. Rumlar 99

2. Ortodoks Türkler (Gagavuzlar, Karamanlar, Urumlar) 103

3. Rum Katolikler 110

4. Ermeniler 110

5. Ermeni Katolikler 118
6. Protestanlar 119
7. Latinler 120
C. Balkan Hıristiyanları 120
1. Bulgarlar 120
2. Sırplar 122
3. Ulahlar 123
Ç. Rusya Göçmenleri 125
1. Kozaklar 125
D. Ortadoğu Kiliseleri 125
1. Süryaniler 125
2. Nasturiler ve Keldaniler 126
3. Yakubiler 127
4. Marunîler 127
IV. Yahudi ve Samiriler 127
A. Yahudiler 127
B. Samiriler: 129

İKİNCİ BÖLÜM: NÜFUS
I. Eski Nüfus Kayıtları: Tahrirler 133
II. 1829–1831 Nüfus Sayımı 138
III. 1844 Nüfus Sayımı 142
IV. 1840, 1845 Temettuat Sayımı 144
V. 1866 Tuna Vilayeti Sayımı 145
VI. 1881/82–1893 Sayımı 147
VII. 1905/06: Osmanlı'nın Son Nüfus Sayımı 155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1914 OSMANLI NÜFUSU (GENEL)
I. 1914 Nüfusunun Kaynağı 161
A. Kaynağın Güvenirliği 162
B. Nüfus İstatistiklerinin Hatalı Yönleri ve Problemler 165
II. 1914 Yılında Kayıt Dışı Kalmış Nüfus 168
III. Etnik ve Dini Grupların Genel Nüfus Tablosu 169

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: VİLAYETLERİN NÜFUS LİSTESİ:

I. Adana Vilayeti : 173
A. Adana (Merkez) Sancağı :........ 174
1) Merkez Kaza (Adana) : 174
2. Ceyhan Kazası :........ 174
3. Karaisalı Kazası : 174
4. Yumurtalık Kazası :........ 174
B. Kozan Sancağı : 175
1. Kozan (Merkez Kaza) :........ 175
2. Haçin (Saimbeyli) Kazası : 175
3. Feke Kazası : 175
4. Kars (Kadirli) Kazası :........ 175
C. Cebel-i Bereket Sancağı : 175
1. Merkez Kaza (Osmaniye) : 175
2. Dörtyol Kazası : 175
3. İslahiye Kazası :........ 176
5. Bahçe (Bulanık) Kazası :........ 176
6. Hassa Kazası :........ 176
D. Mersin Sancağı :........ 176
1. Merkez Kaza (Mersin) :........ 176
2. Tarsus Kazası :........ 176
II. Ankara Vilayeti : 177
A. Ankara (Merkez) Sancağı :........ 177
1. Merkez Kaza (Ankara) :........ 177
2. Ayaş Kazası :........ 177
3. Bala Kazası :........ 177
4. Beypazarı Kazası :........ 177
5. Haymana Kazası : 177
6. Kalecik Kazası : 178
7. Nalluhan Kazası : 178
8. Yabanabad Kazası :........ 178
B. Çorum Sancağı : 178
1. Merkez Kaza (Çorum) :........ 178
2 İskilip Kazası : 178

3. Sungurlu Kazası : 178
4. Osmancık Kazası : 178
5. Mecitözü Kazası : 179
C. Kırşehir Sancağı : 179
1. Merkez Kaza (Kırşehir) : 179
2. Mucur Kazası : 179
3. Keskin Kazası : 179
4. Mecidiye (Çiçekdağı) Kazası : 179
5. Avanos Kazası : 179
D. Yozgat Sancağı : 179
1. Merkez Kaza (Yozgat) : 179
2. Akdağmadeni Kazası : 180
3. Boğazlıyan Kazası : 180
III. Aydın Vilayeti : 180
A. Merkez Sancak (İzmir) : 180
1. Merkez Kaza (İzmir) : 180
2. Bergama Kazası : 180
3. Menemen Kazası : 181
4. Urla Kazası : 181
5. Çeşme Kazası : 181
6. Foçateyn Kazası : 181
7. Kuşadası Kazası : 181
8. Seferihisar Kazası : 181
9 Tire Kazası : 181
10. Bayındır Kazası : 182
11. Ödemiş Kazası : 182
12. Nif (Kemalpaşa) Kazası : 182
13. Karaburun Kazası : 182
B. Manisa Sancağı : 182
1. Merkez Kaza (Manisa) : 182
2. Kasaba (Turgutlu) Kazası : 182
3. Salihli Kazası : 183
4. Alaşehir Kazası : 183
5. Kula Kazası : 183

6. Eşme Kazası :... 183
7. Demirci Kazası :.. 183
8. Gördes Kazası :.. 183
9. Karaağaç Kazası :... 183
10. Soma Kazası :... 183
11. Akhisar Kazası :.. 184
C. Aydın Sancağı :.. 184
1. Merkez Kaza (Aydın) :... 184
2. Nazilli Kazası :... 184
3. Bozdoğan Kazası :... 184
4. Söke Kazası :.. 184
5 Çine Kazası :... 184
6. Karacasu Kazası :.. 185
D. Denizli Sancağı :.. 185
1. Merkez Kaza (Denizli) :... 185
2. Tavas Kazası :.. 185
3. Çal Kazası :.. 185
4. Buldan Kazası :.. 185
5. Sarayköy Kazası :... 185
6. Garbikaraağaç :.. 185
IV. Beyrut Vilayeti :.. 186
A. Beyrut (Merkez) Sancağı :... 186
1. Beyrut (Merkez) Kazası :... 186
2. Sur Kazası :... 186
3. Sayda Kazası :.. 186
4. Merciyûn (Cedide) Kazası :.. 187
B. Trablusşam Sancağı :.. 187
1. Merkez Kaza (Trablus) :.. 187
2. Safita Kazası :.. 187
3. Akkar Kazası :.. 187
4. Hısnu'l Ekrad Kazası :... 187
C. Akka Sancağı :... 187
1. Merkez Kaza (Akka) :.. 187
2. Hayfâ Kazası :.. 188

3. Taberiyâ Kazası : 188
4. Safed Kazası : 188
5. Nasıra Kazası : 188
D. Lazkiye Sancağı : 188
1. Lazkiye (Merkez) Kazası : 188
2. Merkab (Banyas) Kazası : 189
3. Cebele Kazası : 189
4. Sahyun Kazası : 189
E. Nablus Sancağı : 189
1. Nablus (Merkez) Kazası : 189
2. Beni Sa'ab Kazası : 189
3. Cenin Kazası : 189
V. Bitlis Vilayeti : 190
A. Bitlis Sancağı : 190
1. Merkez Kaza (Bitlis) : 190
2. Ahlat Kazası : 190
3. Hizan Kazası : 190
4. Mutki Kazası : 190
B. Siirt Sancağı : 190
1. Merkez Kaza (Siirt) : 190
2. Eruh Kazası : 191
3. Pervari Kazası : 191
4. Şirvan Kazası : 191
5. Garzan Kazası : 191
C. Genç Sancağı (Bingöl) : 191
1. Merkez Kaza (Genç) : 191
2. Çapakçur (Bingöl) Kazası : 191
3. Kulp Kazası : 191
D. Muş Sancağı : 192
1. Merkez Kaza (Muş) : 192
2. Bulanık Kazası : 192
3. Sason Kazası : 192
4. Malazgirt Kazası : 192
5. Varto Kazası : 192

VI. Diyarbekir Vilayeti : 192
A. Diyarbakır (Merkez) Sancağı :.......... 193
1. Diyarbakır (Merkez) Kazası :.......... 193
2. Lice Kazası : 193
3. Silvan Kazası :.......... 193
4. Dirik Kazası :.......... 193
5. Beşiri Kazası : 193
B. Mardin Sancağı : 194
1. Merkez Kaza (Mardin) :.......... 194
2. Cizre Kazası :.......... 194
3. Midyat Kazası :.......... 194
4. Savur Kazası : 194
5. Nusaybin : 194
C. Siverek Sancağı :.......... 195
1. Merkez Kaza (Siverek) :.......... 195
2. Çermik Kazası :.......... 195
3. Viranşehir Kazası : 195
D. Maden Sancağı :.......... 195
1. Merkez Kaza (Ergani) : 195
2. Palu Kazası :.......... 195
VII. Edirne Vilayeti : 196
A. Edirne (Merkez) Sancağı : 196
1. Edirne (Merkez) Kazası : 196
2. Mustafa Paşa Kazası :.......... 196
3. Seymenli Kazası :.......... 196
4. Lala Paşa Kazası :.......... 196
5. Dimetoka Kazası :.......... 196
6. Uzunköprü Kazası :.......... 197
B. Kırkkilise Sancağı :.......... 197
1. Merkez Kaza (Kırklareli) :.......... 197
2. Lüleburgaz Kazası : 197
3. Baba-yı Atik (Babaeski) Kazası : 197
4. Vize Kazası : 197
5. Demirköy Kazası :.......... 197

6. Pınarhisar Kazası :.. 197
C. Tekfurdağı Sancağı :... 198
1. Merkez Kaza (Tekirdağ) : 198
2. Çorlu Kazası : 198
3. Malkara Kazası : 198
4. Hayrabolu Kazası :... 198
5. Saray Kazası :... 198
D. Gelibolu Sancağı : 198
1. Merkez Kaza (Gelibolu) : 198
2. Keşan Kazası :... 199
3. İpsala Kazası : 199
4. Şarköy Kazası : 199
5. Mürefte Kazası : 199
6. İnöz Kazası :.. 199
7. Eceabat Kazası : 199
VIII. Erzurum Vilayeti : 199
A. Erzurum (Merkez) Sancağı :..200
1. Merkez Kaza (Erzurum) : 200
2. Pasinler (Hasankale) Kazası : 200
3. Bayburt Kazası : 200
4. İspir Kazası : 200
5. Tercan Kazası : 200
6. Tortum Kazası :...200
7 Kiskim (Yusufeli) Kazası : 200
8. Kığı Kazası :... 201
9. Namrevan (Narman) Kazası :... 201
10. Hınıs Kazası :.. 201
B. Erzincan Sancağı :... 201
1. Merkez Kaza (Erzincan) : 201
2. Pülümür Kazası : 201
3. Refahiye Kazası : 201
4. Kuruçay Kazası : 201
5. Kemah Kazası :... 201
C. Beyazıt Sancağı :.. 202

1. Merkez Kaza (Doğu Beyazıt) : 202
2. Eleşkirt Kazası : 202
3. Diyadin Kazası : 202
4. Tutak Kazası : 202
5. Karakilise (Ağrı) Kazası : 202
IX. Halep Vilayeti : 202
A. Merkez Sancağı (Halep) : 203
1. Merkez Kaza (Halep) : 203
2. İskenderun Kazası : 203
3. İdlib Kazası : 203
4. Antakya Kazası : 203
5. Bab Kazası : 203
6. Bilan Kazası : 204
7. Cisru Şugûr Kazası : 204
8. Harim Kazası : 204
9. Cebelü Sem'ân Kazası : 204
10. Ma'ratu'n-nu'mân Kazası : 204
11. Menbiç Kazası : 204
B. Ayıntap (Antep) Sancağı : 205
1. Merkez Kaza (Antep) : 205
2. Kilis Kazası : 205
3. Rumkale Kazası : 205
X. Hüdavendigar Vilayeti : 205
A. Merkez Sancak (Bursa) : 205
1. Merkez Kaza (Bursa) : 205
2. Gemlik Kazası : 206
3. Orhangazi Kazası : 206
4. Karacabey Kazası : 206
5. Mudanya Kazası : 206
6. Kirmasti Kazası : 206
7. Orhaneli Kazası : 206
B. Ertuğrul Sancağı (Bilecik) : 206
1. Merkez Kaza (Bilecik) : 207
2. Söğüt Kazası : 207

3. İnegöl Kazası : 207
4. Yenişehir Kazası :.......... 207
XI. İstanbul Vilâyeti : 207
1. İstanbul Şehri : 207
2. Makriköy (Bakırköy) Kazası : 208
3. Adalar Kazası : 208
4. Beyoğlu ve Boğaziçi (Rumeli Yakası) : 208
5. Üsküdar ve Boğaziçi (Anadolu Yakası) :.......... 208
6. Gekboze (Gebze) Kazası :.......... 209
7. Kartal Kazası :.......... 209
7. Beykoz Kazası : 209
8. Şile Kazası : 209
XII. Kastamonu Vilayeti :.......... 209
A. Merkez Sancak (Kastamonu) :.......... 209
1. Merkez Kaza (Kastamonu) :.......... 209
2. İnebolu Kazası :.......... 209
3. Zağferanbolu (Safranbolu) Kazası :.......... 210
4. Taşköprü Kazası :.......... 210
5. Daday Kazası : 210
6. Cide Kazası : 210
7. Araç Kazası : 210
8. Tosya Kazası : 210
B. Kengırı (Çankırı) Sancağı : 210
1. Merkez Kaza (Çankırı) : 210
2. Çerkeş Kazası : 210
C. Sinop Sancağı : 211
1 Merkez Kaza (Sinop) : 211
2. Boyabat Kazası : 211
3. Ayancık Kazası :..........211
4. Gerze Kazası :..........211
XIII. Konya Vilayeti : 211
A. Merkez Sancağı (Konya) :..........211
1. Merkez Kaza (Konya) :..........211
2. Akşehir Kazası : 212

3. Beyşehir Kazası : 212
4. Seydişehir Kazası : 212
5. Ilgın Kazası : 212
6. Bozkır Kazası : 212
7. Karaman Kazası : 212
8. Ereğli Kazası : 212
9. Sultaniye (Karapınar) Kazası : 212
10. Koçhisar Kazası : 213
11. Ermenek Kazası : 213
12. Saidili (Kadınhanı) Kazası : 213
B. Burdur Sancağı : 213
1. Merkez Kaza (Burdur) : 213
2. Tefenni Kazası : 213
C. Isparta Sancağı : 213
1. Merkez Kaza (Isparta) : 213
2. Uluborlu Kazası : 213
3. Eğirdir Kazası : 214
4 Karaağaç Kazası : 214
5. Yalvaç Kazası : 214
XIV Ma'muratülaziz (Elazığ) Vilayeti : 214
A. Merkez Sancağı (Elazığ) : 214
1. Merkez Kaza (Elazığ) : 214
2. Harput Kazası : 215
3. Eğin Kazası : 215
4. Arabkir Kazası : 215
5. Keban Madeni Kazası : 215
6. Pütürge Kazası : 215
B. Malatya Sancağı : 215
1. Merkez Kaza (Malatya) : 215
2. Behisni (Besni) Kazası : 216
3. Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kazası : 216
4. Kâhta Kazası : 216
5. Akçadağ Kazası : 216
C. Dersim Sancağı (Tunceli) : 216

1. Merkez Kaza (Hozat) : 216
2. Çemişkezek Kazası : 216
3. Çarsancak (Akpazar) Kazası : 216
4. Ovacık Kazası : 217
5. Nazimiye (Kızılkilise) Kazası : 217
6 Mazkird Kazası : 217
XV. Sivas Vilayeti : 217
A. Merkez Sancağı (Sivas) : 217
1. Merkez Kaza (Sivas) : 217
2. Tonus (Şarkışla) Kazası : 217
3. Hafik Kazası : 218
4. Darende Kazası : 218
5. Divriği Kazası : 218
6. Aziziye (Pınarbaşı) Kazası : 218
7. Kangal Kazası : 218
8. Koçgiri (Zara) Kazası : 218
9. Gürün Kazası : 218
10. Yıldızeli Kazası : 219
B. Amasya Sancağı : 219
1. Merkez Kaza (Amasya) : 219
2. Havza Kazası : 219
3. Köprü Kazası : 219
4. Gümüşhacıköy Kazası : 219
5. Merzifon Kazası : 219
6. Lâdik Kazası : 220
C. Tokat Sancağı : 220
1. Merkez Kaza (Tokat) : 220
2. Erbaa Kazası : 220
3. Zile Kazası : 220
4. Niksar Kazası : 220
5. Reşadiye Kazası : 220
D. Karahisar-ı Şarkî Sancağı : 221
1. Merkez Kaza (Şebinkarahisar) : 221
2. Alucra Kazası : 221

3. Mesudiye Kazası : 221
4. Suşehri Kazası : 221
5. Koyulhisar Kazası : 221
XVI. Suriye Vilayeti : 221
A. Merkez Sancağı (Şam) : 222
1.Merkez Kaza (Şam) : 222
2. Ba'albek Kazası : 222
3. Bekâü'l-aziz Kazası : 222
4. Zebdânî Kazası : 222
5. Vadiyü'l-Acem Kazası : 222
6. Hasbiya Kazası : 223
7. Raşiya Kazası : 223
8. Kuneytara Kazası : 223
9. Duma Kazası : 223
10. Nebek Kazası : 223
B. Havran Sancağı : 223
1. Merkez Kaza: (Dera) : 223
2. Ezra' Kazası : 224
3. Mesmiyye? : 224
4. Basraeskişam Kazası : 224
5. Süveyde Kazası : 224
6. Aclûn Kazası : 224
C. Kerek Sancağı : 224
1. Merkez Kaza (Kerek) : 224
2. Tafîla Kazası : 224
3. Salt Kazası : 225
4. Maân Kazası : 225
D. Hama Sancağı : 225
1. Merkez Kaza (Hama) : 225
2. Ümraniye Kazası : 225
3. Selimiye Kazası : 225
4. Humus Kazası : 225
XVII. Trabzon Vilayeti : 226
A. Trabzon (Merkez) Sancağı : 226

1. Merkez Kaza (Trabzon) : 226
2. Ordu Kazası : 226
3. Of Kazası : 226
4. Akçaabat Kazası : 226
5. Tirebolu Kazası : 227
6. Sürmene Kazası : 227
7. Giresun Kazası : 227
9. Görele Kazası : 227
10. Vakfıkebir Kazası : 227
11. Maçka Kazası : 227
B. Lazistan Sancağı : 227
1. Merkez Kaza (Rize) : 227
2. Atina Kazası : 227
3. Hopa Kazası : 228
C. Gümüşhane Sancağı : 228
1. Merkez Kaza (Gümüşhane) : 228
2. Torul Kazası : 228
3. Şiran Kazası : 228
4. Kelkit Kazası : 228
XVIII. Van Vilayeti : 228
A. Van (Merkez) Sancağı : 229
1. Merkez Kaza (Van) : 229
2. Erciş Kazası : 229
3. Şatak (Çatak) Kazası : 229
4. Adilcevaz Kazası : 229
5. Gevaş Kazası : 229
B. Hakkâri Sancağı : 229
1. Merkez Kaza (Başkale) : 229
2. Çölemerik (Hakkari) Kazası : 230
3. Mahmudi (Özalp) Kazası : 230
4. Şemdinân (Şemdinli) Kazası : 230
5. Gevar (Yüksekova) Kazası : 230
6. Hoşâb (Güzelsu) Kazası : 230

BEŞINCI BÖLÜM: DOĞRUDAN MERKEZE BAĞLI SANCAKLAR

I. Antalya Sancağı :.. 233
1. Merkez Kaza (Antalya) : 233
2. Elmalı Kazası. :.. 233
3. Alaiye (Alanya) Kazası :.. 234
4. Akseki Kazası :... 234
5. Kaş Kazası :.. 234
6. Manavgat Kazası :... 234
7. Korkuteli Kazası :.. 234
8. Fenike Kazası :... 234
II. Bolu Sancağı :.. 235
1. Merkez Kaza (Bolu) : 235
2. Ereğli Kazası :.. 235
3. Bartın Kazası :... 235
4. Gerede Kazası :.. 235
5. Göynük Kazası :... 235
6. Düzce Kazası :.. 235
7. Devrek Kazası :.. 236
8. Mudurnu Kazası : 236
9. Zonguldak Kazası :.. 236
III. Canik (Samsun) Sancağı :... 236
1. Merkez Kaza (Samsun) :.. 236
2. Ünye Kazası :.. 236
3. Bafra Kazası :... 237
4. Fatsa Kazası : 237
5.Çarşamba Kazası : 237
6. Terme Kazası :... 237
IV. Çatalca Sancağı : 237
1. Merkez Kaza (Çatalca) :.. 237
2. Büyükçekmece Kazası :... 238
3. Silivri Kazası :.. 238
V. Eskişehir Sancağı :... 238
1. Merkez Kaza (Eskişehir) :... 238
2. Sivrihisar Kazası :.. 238

3. Mihalıççık Kazası : 238
VI. İçel Sancağı : 239
1. Merkez Kaza (Silifke) : 239
2. Anamur Kazası : 239
3. Gülnar Kazası : 239
4. Mut Kazası : 239
VII. İzmit Sancağı : 239
1. Merkez Kaza (İzmit) : 240
2. Adapazarı Kazası : 240
3. Karamürsel Kazası : 240
4. Kandıra Kazası : 240
5. Geyve Kazası : 240
6. Yalova Kazası : 240
7. İznik Kazası : 240
VIII. Kala-ı Sultaniye (Çanakkale) Sancağı : 241
1. Merkez Kaza (Çanakkale) : 241
2. Ezine Kazası : 241
3. Ayvacık Kazası : 241
4. Bayramiç Kazası : 241
5. Biga Kazası : 241
6. Lapseki Kazası : 242
IX. Karahisar (Afyon) Sancağı : 242
1. Merkez Kazası (Afyon) : 242
2. Geyikler, Dinar Kazası : 242
3. Bolvadin Kazası : 242
4. Sandıklı Kazası : 242
5. Aziziye (Emirdağ) Kazası : 242
6. Çivril Kazası : 243
X. Karasi (Balıkesir) Sancağı : 243
1. Merkez Kaza (Balıkesir) : 243
2. Edremit Kazası : 243
3. Erdek Kazası : 243
4. Ayvalık Kazası : 243
5. Balya Kazası : 244

6. Bandırma Kazası :.. 244
7. Burhaniye Kazası : 244
8. Sındırgı Kazası : 244
9. Gönen Kazası :... 244
XI. Kayseri Sancağı :... 245
1. Merkez Kaza (Kayseri) :.. 245
2. Develi Kazası :.. 245
3. İncesu Kazası :... 245
4. Bünyan Kazası :... 245
XII. Kudüs-i Şerif Sancağı :.. 245
1. Merkez Kaza (Kudüs) :.. 246
2. Yafa Kazası :.. 246
3. Gazze Kazası :.. 246
4. Halilü'r-Rahman Kazası :.. 246
XIII. Kütahya Sancağı :... 247
1. Merkez Kaza (Kütahya) : 247
2. Gedüs Kazası :.. 247
3. Uşak Kazası :.. 247
4. Simav Kazası :.. 247
XIV. Maraş Sancağı : 247
1. Merkez Kaza (Maraş) :.. 248
2. Pazarcık Kazası :.. 248
3. Elbistan Kazası :... 248
4. Zeytun (Süleymanlı) Kazası : 248
5. Göksun Kazası : 248
XV. Menteşe Sancağı :.. 248
1. Merkez Kaza (Muğla) Kazası :.. 249
2. Marmaris Kazası :.. 249
3. Köyceğiz Kazası : 249
4. Fethiye Kazası : 249
5. Bodrum Kazası :... 249
6. Milas Kazası :... 249
XVI. Niğde Sancağı :... 250
1. Merkez Kaza (Niğde) Kazası :... 250

2. Nevşehir Kazası : 250
3. Ürgüp Kazası : 250
4. Aksaray Kazası : 250
5. Bor Kazası : 250
6. Ulukışla Kazası : 251
7. Arapsun (Gülşehir) Kazası : 251
XVII. Urfa Sancağı : 251
1. Merkez Kaza (Urfa) : 251
2. Birecik Kazası : 251
3. Rakka Kazası : 251
4. Suruç Kazası : 251
5. Harran Kazası : 252
XVIII. Zor Sancağı : 252
1.Merkez Kaza (Deyrü'z-zor) : 252
2. Re'sü'l-ayn Kazası : 252
3. Aşara Kazası : 252

Dizin 265

Birinci Bölüm

ETNİK GRUPLAR

I. Müslümanlar

A. Anadolu'nun Fethi ve İslamlaşması

Dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Türklerin Anadolu'ya akınları, büyük kitlesel göçlerle devam etmiş ve özellikle Selçuklular devrinde Müslüman Oğuzların (Türkmenler) göçüyle, Anadolu'nun Müslümanlaşması sağlanmıştı. 1040 yılında Horasan'da kurulan Selçuklu Devleti, kısa zamanda, Azerbaycan'a kadar bütün İran'ı ele geçirip Bizans sınırlarına dayanmıştı. Bu gelişmeyle birlikte, Maveraünnehir'in ötesindeki Türkmenler, kafileler halinde Horasan'a, ardından da daha batıya, Anadolu'ya doğru akmaya başladılar.

Türkistan ve Horasan'dan batıya doğru sahip oldukları bütün varlıklarıyla, ilerleyen kalabalık Türkmen kitlelerinin iskânı, Selçuklu devletinin kuruluşundan itibaren en büyük sorunlarından birisi olmuştu. Bütün bir millet halinde göç eden bu büyük Oğuz kitlelerine, üzerinde yaşayacakları bir yurt, bulmak gerekiyordu. İşte bu amaç uğruna yapılan Türk-Bizans mücadelesi, durmaksızın Anadolu'nun fethiyle sonuçlandı. Selçuklu Türkmen akınlarıyla başlayan süreç Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethi hareketi, Türkiye Selçukluları, Beylikler ve nihayet Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u alması (1453) ve Trabzon Rum-Pontus devletinin ortadan kaldırılmasıyla (1461) tamamlanacaktı.

12. yüzyılın ilk yarısına kadar süren büyük Türkmen göçü, Anadolu Selçuklu sultanlarının organize ettiği sistemli bir iskân politikası doğrultusunda yönlendirmişti. Selçuklu yönetimi

Anadolu'yu iskân ederken, büyük aşiret ve boyların parçalanarak birbirinden uzak sahalara sevk edilmesi prensibini uyguluyorlardı. Böylece aşiretlerin Selçuklu hanedanına karşı güç teşkil etmesinin önüne geçilmek istenmişti. Bu yöntem, Osmanlılar zamanında Anadolu ve Rumeli'nin iskânında da uygulanmıştır. Bu günkü Anadolu'nun birbirinden uzak mıntıkalarında, Kınık, Afşar, Bayındır, Salur, Çepni vs. gibi Oğuzların büyük boylarının adını taşıyan muhtelif yerleşim yerlerinin isimlerine tesadüf edilmesi, esas itibariyle bu iskân yönteminin bir neticesidir[1].

Türkmen kitlelerinin Türkistan, Horasan ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya sevk edilerek iskanları, Anadolu'da Türk nüfusun yerli halka oranla süratle çoğalmasını ve dolayısıyla kısa zamanda hakim duruma geçmesini sağladı[2]. Bu durum nedeniyle daha 1085 tarihlerinde Avrupa'da Anadolu'ya *Turquie* denilmeye başlamıştı[3].

Anadolu'ya sevk edilen Türkmenler, burada Türkistan'da yaşadıkları hayat tarzlarına elverişli yörelere yerleşerek eski yaşam tarzlarını devam ettirdiler. Bütün varlıklarıyla Anadolu'ya gelen Türkler, bir yandan, Orta Anadolu ve Adalar Denizi kıyılarına kadar uzanan geniş ve otlağı bol ovalara yerleşirken, bir yandan, Canik ve Ilgaz dağlarını aşarak Karadeniz'e, öbür yandan da Toros dağlarını geçerek Çukurova ve Akdeniz kıyılarına doğru yayılmışlardı[4].

---

1 F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 4. Baskı, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 40-41.

2 Kendi sınırları içerisinde yerleşik düzene vermekte oldukları zararı önlemeyi de hedefleyen Selçuklu yöneticilerinin Türkmenlere bakışını Nizamülmülk'ün şu ifadeleri çok güzel anlatmaktadır: "Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden üzüntü husule gelmişse de, onların devlet üzerinde çok hakları olmuştur. Zira devletin başlangıcında hizmet etmişler ve sıkıntı çekmişlerdi. Sonra akraba cümlesindendir". Bk. Nizamülmülk, *Siyasetnâme* (Haz: Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 132.

3 Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, Paris, 1833, XV, s. 185'ten naklen F. Sümer, "Anadolu'ya Sadece Göçebe Türkler mi Geldi", *Belleten*, XXIV, Sayı: 93, Ankara 1960, s. 574; 13. yüzyıl Anadolu'su, Batılılar için artık sadece "Turquie"dir. Bk. F. Köprülü, *a. g. e.,* s. 31.

4 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. F. Sümer, *a. g. m.,* s. 567-594.

Türkistan'dan Anadolu'ya yönelen ikinci büyük göç dalgası 13. yüzyılın ortalarında, Moğol istilası nedeniyle meydana geldi. İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olmalarıyla birlikte bir takım Türk ve Moğol aşiretleri de Orta Anadolu'da geniş bir sahaya yayıldılar. Örneğin Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin 1284–1291 yıllarında Türkistan'dan gelerek Doğu Anadolu'ya yerleştiklerini bilinmektedir[5].

Böylesine büyük boyuttaki göç hareketi, ilk etapta ister istemez yerleşik köylü tarımını, asayişi ve dolayısıyla da şehirlerin ekonomisini alt üst edip çökertmiş olmalıydı. Bu göç sürecinde, uzun yıllar boyu iç savaşlar ve akınlar yüzünden zaten iyice zayıflamış olan Anadolu'daki yerli köylü halkın ve onlara bağlı olarak şehirlilerin, yaşam koşullarının çökmesi yüzünden göç edip dağılması kaçınılmaz bir sonuçtur[6]. Nitekim 15. yüzyılın sonunda Fırat'tan Ege'ye kadar artık Anadolu, büyük çoğunluğu Müslüman bir ülke haline gelmişti. Bu Müslüman nüfusun bir kısmının İslamı kabul etmiş yerlilerden olması muhtemelse de çoğunluğunu, Müslüman Türkler oluşturmaktaydı[7].

Anadolu'da meydana gelen bu büyük tarihsel dönüşüm hakkında Osmanlı dönemi arşiv belgelerinde yeterince bilgi bulunmaktadır. 1525–30 tarihlerine ait Osmanlı muhasebe defterlerine dayanarak Ö. Lütfi Barkan tarafından yapılan çalışmalar[8], Anadolu'nun Adalar Denizinden Fırat'a ve Trabzon'a kadar olan kısmının demografik yapısını ayrıntılı olarak öğrenmemizi sağlamıştır. Bu verilere göre, 16. yüzyılın başlarında, anılan bölgede ar-

---

5 F. Köprülü, *a. g. e.,* s. 42-43.

6 19. yüzyıl İngiliz gezgini Ramsay, Anadolu'nun yerli nüfusunun neden ve nasıl boşalmış olduğunun doğru bir tespitini yaparak; "göçebe Türkmenlerin Anadolu'yu işgalleri sırasında ziraata zarar verip engelledikleri, kentler arası bağlantıyı kopardıkları için Hıristiyan halkın barınamayıp göç etmek zorunda kaldıklarını" söylemektedir. Bk. Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı,* İstanbul 2007, s. 226.

7 H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve* Sosyal Tarihi*, I, 1300-1600*, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 63.

8 Ö. L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". Konu hakkında ayrıca bk. H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 61-70.

tık Türk nüfusu büyük oranda hâkim hale gelmişti. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Rum ve Ermeniler ise çok az sayıdaydılar. Nitekim daha eski tarihlere dayanan Osmanlı kaynakları yanında Bizans kronikleri, Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanlarında bile Bursa, İznik, İzmit gibi eski Bizans şehirlerinin çevrelerinin, henüz fethedilmeden önce, gayrimüslimler tarafından boşaltıldığını ve tamamen Türkler tarafından doldurulduğunu bildirmektedir[9].

Elimizdeki bilgilerden, Osmanlıların kuruluşundan itibaren, dinamik ve hareketli Türk nüfusunun, Anadolu'da Hıristiyanlardan boşalan bölgeleri ve kentleri süratle doldurduğu ve nüfusun, özellikle batı bölgelerinde Türkler lehine sürekli olarak arttığı anlaşılmaktadır. Böylece yüzlerce yıl öncesinden parçalar halinde başlayan Anadolu'ya Türk göçü ve iskânı, 11. yüzyıldaki Müslüman Türkmenlerin başlattığı yeni bir dalgayla, 15 ve 16. yüzyılda en üst noktaya ulaşmıştı.

Anadolu birliğinin Osmanlılarca yeniden sağlandığı, Diyarbekir (Güneydoğu Anadolu) ve Zülkadriye (Maraş-Kırşehir-Yozgat) beylerbeyliklerinin yanı sıra, Suriye ve Filistin'in de Osmanlı topraklarına katılmış olduğu 16. yüzyılın ilk çeyreğindeki nüfus bilgilerine ulaşabileceğimiz kaynaklara sahip bulunmaktayız. Bu kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalara göre, Asya beylerbeyliklerindeki vergi mükellefi Müslüman hane halklarını toplamı, Kilikya ile Suriye ve Filistin gibi Arap vilayetleri artı askeri personel de dâhil olmak üzere 1.067.355 rakamına erişmekteydi. Bu da yaklaşık 5 milyon 300 bin dolayında bir nüfus kitlesinin varlığı gösterir. (Aynı yerlerdeki Hıristiyan ve Yahudilerin ise 430 bin dolayında nüfuslarının olduğu göz önüne alınırsa Anadolu'daki dönüşüm daha iyi anlaşılır.) Müslümanlar, nüfusun %92'sini oluşturuyordu[10].

---

9 Elizabeth Zachariadou, "Historire et legendes des premiers Ottomans", Turcica, XXVII, (1995), s. 45-89'dan naklen Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı", *Osmanl*ı, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 536.

10 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 65. Gayrimüslimlerin katılmasıyla anılan sahadaki toplam nüfusun 5.733.485'i bulduğu hesaplanmıştır. (*gös.yer.*)

İyice azınlık durumuna düşmüş olan Hıristiyan nüfusun en az bulunduğu bölgeler, Batı Anadolu ve Marmara bölgesi ile Kuzey-Batı Karadeniz bölgesiydi. Aşağı yukarı Sinop-Kayseri-Mersin çizgisinin batısında kalan yerlerde, Müslüman vergi nüfusu 700 bine ulaşırken Hıristiyan vergi nüfusu 10 binin altındaydı[11]. Hıristiyan nüfusun oranı, bu belirtilen hattan doğuya doğru gidildikçe biraz artış göstermektedir. Sivas, Amasya, Çorum, Tokat, Şarkîkarahisar, Canik, Trabzon, Malatya, Divriği, Darende, Kemah ve Bayburt sancaklarını içine alan Rum Eyaletinde 182.038 Müslüman vergi nüfusuna karşılık, 55.287 Hıristiyan vergi nüfusu olduğu görülmektedir[12].

B. Balkanlarda İslamiyet

Balkanlara İslamiyet, her ne kadar Anadolu'dan göçen Türk göçmenler vasıtasıyla ulaşmışsa da Balkanlarda Türk varlığı Osmanlılardan çok önceye dayanır[13]. Balkan yarımadası, 4. yüzyıldan beri Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk boylarının yerleşim alanıydı. Hunlar 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Balkanlar'da yurt tutmuşlardı. Onları 6–7. yüzyıllarda Avarlar ve Bulgarlar, 9. 10. yüzyıllarda Macarlar, 10–11. yüzyıllarda Peçenekler ve Oğuzlar izledi. 12–13. yüzyıllarda ise Kumanları görmekteyiz[14].

---

11 Buna karşılık 9.606 Hıristiyan vergi nüfusu vardır.

12 Anadolu'daki bu nüfusun ayrıntılı dağılımını karşılaştırmak için bk: Ömer Lütfi Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, *X*, İstanbul, 1953, s. 11. tablo 1; Ömer Lütfi Barkan "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XV. Siecles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* I, 1957, s. 20; "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," (der.), M. A. Cook, *Studies*, 1970, s. 169'dan naklen H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 62-65.; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 201–202; aynı yazar, *"Anadolu'ya* Sadece", s. 576–577.

13 Bu nedenle, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'daki Müslümanlar çoğunluk itibariyle "Türk" kökenlidir. Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 312

14 Kumanların Balkanlardaki etkisi büyük ve kalıcı olmuştu. Mesela İkinci Bulgar devletini kuran Asenler hanedanının "Kuman" olduğu kabul edilmektedir. Moldova Ulahistan'daki Basarab hanedanı da "Kuman"dır. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 14. Mithat Aydın, *Balkanlarda isyan/Osmanlı İngiliz rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, İstanbul 2005, s. 17-25. Mesela 15–16. yüzyıllarda Ro-

Balkanlara gelen İslam öncesi bu Türk gruplarının büyük kısmı Hıristiyanlaşmıştı. Fakat bölgenin kültürel ve demografik yapısına kalıcı etkiler yapmışlardı. Bu etkiler, adeta ileriki tarihlerde gerçekleşecek olan Osmanlı Türklerinin Balkanlardaki fetih ve yerleşme hareketinin alt yapısı oluşturmuştu[15]. Türk unsurların, Hıristiyan olsalar da, eski inanç ve geleneklerini devam ettirmiş oldukları muhakkaktı; nitekim Anadolu'dan gelenler, eski sakinlerle rahatlıkla uyum sağlamaktaydılar[16].

Anadolu üzerinden Balkanlara Müslüman Türklerin geçmesi de aslında Osmanlılarla sınırlı değildi. 1264 senesinde taht kavgasını kaybeden Selçuklu Sultanı İzzettin Keykavus, askerleri ile kendisine bağlı Bizans imparatoruna sığınmıştı. Bu esnada onunla birlikte 30–40 kadar Türkmen obasının da olduğu rivayet edilir[17]. 1367 tarihlerine doğru Dobruca Desbotluğu'nu kuranların bunlar olduğu tahmin edilmektedir[18].

Tarihçiler, Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye çıkış tarihini genellikle 1354 yılına bağlarlar. Oysa Türk kabilelerinin kalıcı olarak Rumeli'ne geçmeleri daha eski tarihlere dayanmaktaydı. 1341–1347 tarihleri arasında Bizans'taki taht kavgası ve iç savaş sırasında Türkler asker olarak görev almışlardı. Bunların bir kısmı İmparator Kantakuzenos tarafından, rakiplerine karşı yararlanmak amacıyla Gelibolu taraflarına iskân edilmişlerdi. Bizans

---

men devlet büyüklerinin isimleri Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Temirtaş, Beğbars, Kara, Kızıl, Kazan gibi öz Türkçe isimlerdi. Romanya'da 1330'larda kurulan ilk Romen devletinin kurucusunun adı da Tok-Temir oğlu Basar-Aba idi. Bk. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 4. Basım, İstanbul 1986, s. 183–184; Istvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365),* Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2008.

15 Osmanlıların hızlı ilerleyişi ve İslamiyet'in yayılmasında bu demografik ve kültürel durumun etkisini göz ardı etmek eksik bir yaklaşım olacaktır.

16 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 14.

17 . Halil İnalcık "Rumeli" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, s. 767.

18 Bk. Halil İnalcık, *gös. yer*. Gagavuzların, Selçuklular zamanında Anadolu'dan Balkanlara geçen bu Selçuklu Türklerinin soyundan oldukları yolunda görüşler varsa da (bk H. İnalcık, *a. g. m.* ve "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar,* İstanbul 1993, s. 10; K. Karpat, *a. g. e.*, s. 12) bu sadece tahminden öte değildir. Daha geniş bilgi için "Ortodoks Türkler" bahsine bkz.

kaynaklarına göre Süleyman Şah Gelibolu'ya geçtiğinde bu Türkler arasında "kendi öz yurdunda imiş gibi" davranıyordu[19]. Edirne'nin alınmasından (1360) Kosova Savaşı'na (1389) kadar geçen zaman zarfında yapılan sayısız savaşlardaki askeri gücü, Anadolu'dan Rumeli'ye göçüp İstranca dağlarının eteklerine kadar yerleşmiş olan Türkler oluşturmaktaydı[20].

Rumeli'ne Türklerin yerleşmesini gösteren ilk vesikalar 1357 tarihlidir. Bunlar Karesi bölgesinden göç ettirilen Türklerdi[21]. Daha sonra 1400 tarihinde Menemen Yörükleri Filipe'ye sürgün edildi[22].

15 ve 16. yüzyıllarda hazırlanan Tahrir kayıtlarından[23]; Arnavutluk[24] Bulgaristan ve Makedonya'ya Anadolu'dan önemli sayıda göçler olduğunu ve yaklaşık yüz elli yıl içinde göçen veya sürgün edilen Türklerin sayısının 500 bine ulaştığı anlaşılmaktadır[25]. Göçler, bazen cezalandırma amacıyla devlet tarafından zorla yapılmaktaydı[26]. Mesela, Menemen Ovası'nda kışlayan aşiretlerden tuz yasağını kabul etmeyenleri Sultan I. Beyazıt, Rumeli'ne sürmüş (1400/1401 yılları), Serez taraflarına iskân ettirmişti[27].

---

19 Elizabeth Zachariadou, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", (Çeviren: Yunus Koç), *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara 2000, s. 377-379.

20 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 13; Daha ayrıntılı bilgi için bk. Tayip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan,* İstanbul 1957; Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* XI, (Ekim 1949- Temmuz 1950), s. 524–569.

21 Aşıkpaşa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332, s. 49.

22 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 14.

23 Arazi ve nüfus sayımları anlamına gelen "tahrirler" hakkında ayrıntı için "İkinci Bölüm, I. başlığa" bkz.

24 Arnavutluk'ta daha Çelebi Mehmet (1403–1421) zamanında Saruhan'dan ve Kocaeli'nden sürülüp getirilmiş Yörükler olduğunu anlıyoruz. Kırktan fazla tımar sahibi Saruhan'dan sürülmüş kimselerdi. Bk. H. İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara 1987.

25 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 15.

26 Bu konuda bk. Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası, XI*, (Ekim 1949- Temmuz 1950), s. 524–569 ve "Rumeli'nin İskânı İçin Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, (1954), s. 209–237.

27 Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı" *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 270'den naklen Y. Halaçoğlu, 'Kolonozisyon ve Şenlendirme", s. 582

Osmanlıların gelmesinden önce iç savaşlar nedeniyle Balkanlarda köylerin ve yerleşim yerlerinin boşaldığı ve büyük oranda tahrip olduğu bilinmektedir. Türk göçmenler, bu boşalmış köy ve arazilere yerleştiler[28]. Kesinlikle yerli halkı yerlerinden çıkartarak topraklarına ve mallarına el koymadıkları, aksine yeni yerleşim yerlerinin gelişip büyümesine katkıda bulundukları bilinen bir gerçektir[29].

Balkanlarda Osmanlı ordusunun fethettiği yerlerdeki askeri görevliler çoğunlukla yerlerinde bırakılmıştı. Kiliselere ve bunların gelir kaynaklarına da dokunulmamıştı. Buna karşın, halkın üzerindeki feodal angaryalar büyük oranda kaldırılmıştı. Mesela Osmanlı fetihlerinden önce, hemen bütün Balkanlara hâkim olmuş olan Sırp krallığının uyguladığı "Duşanov Zakonik Kanunları"na göre, köylüler haftada iki gün beye karşılıksız hizmet etmek zorundayken (yılda 104 gün), Osmanlılar bunu kaldırmışlardı. Osmanlı yönetiminde köylülerin angaryası, yılda sadece 2 gün tımarlı sipahi için çalışmakla sınırlıydı[30]. Tek başına bu uygulama bile Osmanlı Türklerinin Balkan halkları tarafından nasıl bir kabul ile karşılandığını izaha yetecektir.

Balkanlara İslamiyet, Müslüman Türklerin göçüyle gelip yerleşmişti ama İslamiyet'in belirgin bir orana yükselmesi ve kökleşmesi, din değiştirme yoluyla, özellikle Arnavut ve Boşnakların kendi kültürel ve etnik kimliklerini korumak için, baskı olmaksızın Müslümanlaşmalarıyla gerçekleşti[31].

1431 senesinde Arnavutluk'un, 1463 senesinde de Bosna'nın Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Osmanlı'nın Avrupa topraklarında farklı bir gelişme yaşandı. Balkanlardaki yerli

---

28 "… teh olan hisarlara ve vilayetlere ehl-i islamdan çok adem…" bk. Aşıkpaşa-zade, s. 49; Bu konudaki Bizans kaynaklarındaki bilgiler için bk. E. Zachariadou, *a. g. e.,* s. 377, 379, 380.

29 E. Zachariadou, *a. g. e.,* s. 393.

30 Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, Cilt 4, Ankara 1999, s. 581–586; Erhan afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 354.

31 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 312.

halktan büyük kitleler, hiçbir zorlama olmaksızın toplu ve kitle halinde Müslüman oldular. Bunun yanında, yukarıda sözünü ettiğimiz eski geleneklerini sürdüren Hıristiyan Türklerin, kendi dili ile konuşan yeni fatihlerin safına geçmesi de doğal bir gelişme olmalıydı.

Bütün bu gelişme, aslında Hıristiyanlığı kabul etmiş olmakla birlikte, kendilerini farklı gören etnik grupların, Osmanlı'yı kurtarıcı olarak görmelerinin sonucu olduğunu düşünmek hiç de yanlış olmayacaktır. Mesela, Bosna krallarının Katolik olmasına rağmen halk Bogomil mezhebindendi ve Papanın savaş açtığı insanlardı[32]. Bu nedenle 1463 yılında Türklerin bütün ülkeyi birkaç gün içinde ele geçirmesini sevinçle karşıladılar. Fetihten sonra çok sayıda soylu ve köylü, kendiliğinden İslam'a girdi. Bosna halkının çevresindeki diğer Slav halklardan farklı bir mezhebi korumaları, Hıristiyanlığın merkezine bu kadar yakın olmalarına rağmen iyi Hıristiyanlar olmayıp papayı kızdırmaları, ilk fırsatta da kaçarcasına Müslüman olmaları, 6. yüzyıldan itibaren Slavlaştırılan Bosnalıların, aslında Slavlardan farklı bir kimlikten geldikleri ve bu farklılıklarını koruma çabası içinde olduklarının göstergesiydi.

Yapılan hesaplamalara göre, 16. yüzyılda, 12 veya 12,5 milyon dolayında olan Osmanlı nüfusunun, 6 veya 6,5 milyonu Rumeli yakasındaki topraklarda yaşıyordu[33]. Bu tarihlerde sınırları Balkanlarda; Hırvatistan'dan Dalmaçya sahillerine, kuzeyde Tuna ve Sava ırmaklarına kadar uzanmış olan Osmanlı'nın Balkan topraklarında yaşayan Hıristiyan nüfus 4 milyon dolayındaydı[34]. Müslüman nüfusu ise 2 veya 2,5 milyon civarında olması gerekiyordu.

---

32 Bogomillik, 10. yüzyılda yayılmıştı. Peçenekler arasında ve Balkanlar'da yayılmıştı (Bk. M. Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986, 'Boğomil" maddesi.) Bunlar İsa'ya tanrısal güç yüklenmesine ve teslis inancına karşıydılar. Mezhebin inancına göre, ayinler, kilise rütbeleri ve vaftiz yasaklanmıştı. Bogomiller, 12. yy.da Bulgar ve Sırp kralları tarafından şiddetle bastırılmasından sonra Bosna'da yaşamaya devam etmişti.

33 H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 65. Barkan, 16. yüzyılın sonunda Afrika ve Arabistan topraklarının da katılmasıyla nüfusun 30-35 milyona ulaştığını tahmin etmektedir. Braudel ise en fazla 22 milyon nüfus olabileceğini ileri sürmektedir. H. İnalcık, Barkan'ın tahminini biraz yüksek bulmaktadır. Bk. *gös. yer*.

34 Bk. H. İnalcık, a. g. e., s. 62.

Aradan geçen yaklaşık üç yüz yıl sonra, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, Osmanlı'nın Rumeli topraklarındaki nüfusuna ait çok sayıdaki kaynak, Balkanlardaki Müslüman nüfusun gayrimüslimlere oranını %30 ile %43 arasında bildirmektedirler[35] 1831 sayımına göre %37 oranında idi. 1844 sayım sonuçlarına göre ise %29 olarak görünmektedir ve sayısı 4,5 milyon dolayındadır. Her iki sayımında yetersizliği ve özellikle askerlikten kaçmak için Müslümanlarda gizlenme ve kaçağın çok fazla olduğu bilinmektedir[36].

Balkanlarda Müslüman nüfus 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir artış göstermiştir. Bunun nedeni hiç kuşkusuz, 1860'lardan sonra Kırım ve Kafkas göçleridir[37]. Göçler nedeniyle 19. yüzyılın ilk yarısında %35'lerde olan Müslüman nüfus oranı %43'lere doğru tırmanmıştı[38]. 1870'lerde, İstanbul da dâhil Balkanlardaki toplam Müslüman sayısının 4 milyon 384 bin dolayında olduğu hesaplanmaktadır. Türklerin sayısı 2 milyon dolayındadır. (Çerkezler, 400 bin, Arnavutlar 1 milyon 300 bin, Boşnaklar 600 bin, diğerleri 84 bin[39])

1877–78 Osmanlı-Rus savaşı, Balkanlardaki demografik yapıyı kökten etkilemişti. Bu esnada, çoğu Türk olmak üzere 250–300 bin arasında Müslüman katliama uğradı[40]. 1,5 milyon kadarı da yeni Osmanlı sınırlarından içeri sığınmak zorunda kaldı[41]. Bu savaş sonrasında Bosna-Hersek de Avusturya tarafından işgal edildi. Osmanlı'dan koparılan bu yerlerde yaşayan Türklerden başka Boşnak, Arnavut ve Pomaklar da Osmanlı topraklarına göçe yöneldi. Kitlelerin Bulgaristan, Romanya, Karadağ, Yunanistan ve

---

35 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 113.

36 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 113.

37 1853–1878 arasında 700–800 bin kadar nüfusun Balkanlara göçtüğü tahmin olunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için "Göçmenler" bahsine bkz.

38 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 96.

39 Engin Akarlı, *Otoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial and Religious Composition*, (Yüksek Lisans Tezi, Wisconsin-Madison Universitesi, 1970), s. 82'den naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 98.

40 Katliamlar Türk ve Müslümanlara yönelik olduğu zaman genellikle görmemezlikten gelme eğiliminde olan Batılı kaynaklar, bu korkunç katliamları gizlemekte zorlanmışlardı. Daha geniş bilgi için bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 118-119.

41 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 118.

Sırbistan'dan göçü yavaşlamış olmakla birlikte 1879 senesinden sonra da devam etti. Balkan ülkelerinden göç 1908–1909 yıllarında yeniden artmaya başladı ve 1913 Balkan Harbi'nden sonra doruk noktasına ulaştı. I. Dünya Savaşı sırasında da süren göç, 1924–26 senelerinde yapılan mübadelelerle noktalandı[42].

1878 Berlin Antlaşması sonucunda Osmanlı devleti, Balkanlarda büyük toprakların yanında, yaklaşık 4,5 milyon nüfusunu da kaybetti[43]. Bu nüfusun çoğunluğu Hıristiyan'dı. İmparatorluktaki Hıristiyan unsurun büyük bölümü Osmanlı'dan kopmuş oldu. Böylece Osmanlı artık esas itibariyle Anadolu ve Ortadoğu topraklarına çekilmiş ve ağırlıklı olarak Müslüman bir ülke haline gelmiş oluyordu.

C. Müslüman Unsurlar

Osmanlı Resmi kayıtlarında Müslümanlar, etnisite veya dil aidiyetine göre ayrılmıyorlardı. O dönemlerde Batılı araştırmacılar da Müslümanlar arasındaki dil ve etnik bölünme konusu üzerinde çok fazla durmuyorlardı[44]. Çoğu Batılı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin yaptığı gibi Müslümanları genellikle tek bir millet olarak değerlendiriyorlardı. Zaten Müslümanlık ile Türklük çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılıyordu[45]. (Ancak gayrimüslimler karşısında Müslümanları azınlık göstermek istedikleri zamanlarda aynı Batılılar, Müslümanları dilsel ve kültürel küçük gruplara ayırmaktan da hiç geri durmuyorlardı[46].)

---

42 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 118-119. 1930'lar, 1950 ve 1980'lerde de göç dalgaları meydana gelmiştir. Ayrıca Bkz. Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Trabzon, 2006

43 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 67.

44 Ancak, son sayımda Dürzî ve Yezidîler ayrı ayrı sayılmışlardı. Bu ayırım, Osmanlı'yı parçalama siyaseti güden yabancı devletlerin bu gurupları yönlendirmesiyle olmalıydı. Zira Yezidîler milliyetlerinin "Yezidî" olarak tanındığı takdirde kaydolmayı kabul etmişlerdi. Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 97.

45 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 96. Konu hakkında daha geniş bilgi için aşağıda "Türk Tabiri ve Osmanlı-Türk Kimliği" bahsine bkz.

46 Bu yöntem günümüzde de sürdürülmeye çalışılmakta, birçok yerde aynı etnik kökten olmalarına rağmen Türkleri "Türkmen, Yörük, Kızılbaş, Tahtacı vs." gibi gruplara ayırarak ele almakta ve bunu da Türkiye'nin bir mozaik olduğu tezi için kullanmaktadırlar.

1. Türkler

Tarihçiler gelenekselleşmiş bir söylemle Türklerin Anadolu'ya gelişini ve Anadolu'nun Türkleşmesini 1071 Malazgirt zaferinin ardından başlayan Selçuklu Türkmenlerinin istilasıyla başlatırlar. Her ne kadar daha önceki tarihlerde akınlar olmuşsa da 1071 zaferinden sonra Selçuklu Türkmenlerinin Anadolu'ya yönelik akınları büyük bir hız kazanmıştır. Nitekim oldukça kısa denilecek bir zaman sonra, 1086'da, aşağı yukarı Anadolu'nun büyük bir kısmı Selçuklu Türklerinin yönetimine girdi.

Anadolu'ya yönelik Türk akınları ve Türklerin Anadolu'daki varlıkları, aslında bu Selçuklu Türkmen akınlarından çok daha öncelere dayanmaktadır. Tarihsel verilere göre, Anadolu'ya ilk Türk akını, Hunlar tarafından (M.S. 4. yüzyılın sonlarında) yapılmıştı. Hunlar bu akınlarında Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya girmişler ve Orta Anadolu'dan Suriye'ye kadar ilerlemişlerdi[47].

Hun Türklerinin istilasından sonra Anadolu'ya ikinci Türk akını, Sabarlar (Sabir, Sibir) tarafından gerçekleştirildi. 515-16 yıllarında Hunlardan bağımsızlıklarını kazanarak İtil, Don ve Kuban ırmakları çevresinde bağımsız bir devlet kuran Sabarlar, Sasanilerle ittifak yaparak Bizans'la mücadelelere girişmişlerdi. Bu mücadeleler dolayısıyla Sabarlar, önceleri Kafkasların güney bölgelerini işgal ettiler, daha sonraları ise akınlarını Kayseri, Ankara ve Konya'ya kadar genişlettiler[48]. Bu tarihlerde Anadolu, Bizans'ın hâkimiyetindeydi.

Selçuklu Türklerinin 1071 zaferinden sonra Anadolu'yu kısa zaman içinde ele geçirip Türk yurdu haline dönüştürmelerinde, Anadolu'nun nüfus açısından büyük oranda boşalmış olmasının yanında, daha önce gelip yerleşmiş olan Türk unsurların da burada varlıkları önemli bir etkendi. Bu Türkler Müslüman değillerdi

---

47 Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar),* Ankara 1988, s. 13, 14.

48 A. Sevim, a. g. e., s. 14-15; İ. Kafesoğlu, a. g. e., s. 148-150. İslam Kaynaklarında "Savir" olarak kayıtlarda yer alan Sabirlerin, Anadolu'da yer isimlerinde yaşayan izleri konusunda daha geniş bilgi için bk: Mehmet Bilgin, *a. g. e.,* s. 75.

ama öyle anlaşılıyor ki Türk kimliklerini hâlâ korumaktaydılar. Nitekim Malazgirt savaşında Bizans ordusundaki Türklerden önemli sayıda asker, Selçuklu ordusunun saflarına geçmişti[49]. Bunlar, Balkanlar üzerinden getirilerek Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Türk gruplarındandı[50].

Balkanlardan Anadolu'ya Bizans tarafından nakledilen Türk gruplarının başında Bulgar Türkleri gelir. Bulgarlar, Kuzey Kafkasya'da yaşarlarken bölgede hâkimiyetini artıran Hazarlar ile savaşmak zorunda kaldılar. 641 yılında Hazarlara yenilen Bulgarlar ikiye parçalandılar. Parçalardan birisi kuzeydoğuya, Volga boylarına çıkarak Hazar egemenliği altında yaşamaya devam ettiyse de, diğer kısmı batıya göçüp Tuna boylarına yerleşti[51]. Tuna boylarına yerleşen Bulgarlar, burada Slav kitleleriyle birleşerek kısa zaman sonra kendi devletlerini kurdular ve Bizans ile mücadeleye başladılar. Bu savaşlarda yenilen Bulgarların bir kısmı Anadolu'ya nakledildi; Trabzon, Çoruh, Yukarı Fırat ve Doğu Karadeniz bölgesindeki garnizonlara asker olarak yerleştirdi[52]. Daha sonra, 755 yılında, Müslüman Araplarla yapılan savaşlarda yararlanmak üzere, Tohma ve Ceyhan bölgelerine başka bir grup

---

49 Bk. Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 152–155.

50 Anadolu'ya değişik tarihlerde ve değişik vesilelerle Oğuzlar ve daha başka Türk unsurları gelip yerleşmişlerdi. Mesela İmparator Vatatzes, on bin aile kadar Hıristiyan Kuman Türklerini Batı Anadolu'ya yerleştirmişti. Bk. Poul Wittek, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul 1934, p. 13'den naklen Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 4. Baskı, Ankara 1991, s. 76. Balkanlar ve Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen Hıristiyan Türklerden Kuman/Kıpçaklar hakkında daha geniş bilgi için bk: Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri,* Ötüken Yay., İstanbul 2000. Malazgirt savaşında Alpaslan'ın karşısında Bizans ordusu içinde önemli ölçüde Kıpçak ve Peçenek askerlerinin varlığını ve onların imparatorun ordusundan ayrılmamaları için kendilerine Türk usulü yemin ettirildiğini Bizans kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev: Fikret Işıltan), Ankara 1981, s. 408–410; Franz Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul 1996; M. Abdulhaluk Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi I, (Selçuklu Öncesi)", Türk Kültürü, XXI/239, Mart 1983, s. 186–187; Mehmet Eröz, *Hıristiyan Türkler*, Ankara 1983, s. 2-3.

51 Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, 5. baskı. Çev. Belkıs Çorapçı, İstanbul 1993.

52 Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki demografik gelişme hakkında toplu bilgi için bk: M. Bilgin, *a. g. e.*

Bulgar Türkünün daha iskân edildiği bilinmektedir. Zamanla Hıristiyanlaşan Bulgarlardan önemli sayıdaki bir başka grup da askeri amaçlarla Kapadokya bölgesine yerleştirildi[53].

Bizans'ın Balkanlardan Anadolu'ya naklettikleri bir başka Hıristiyan Türk grubu Peçeneklerdir. Kendi aralarındaki savaşlar yüzünden 1050 senesinde Tuna'yı geçen Peçeneklerin bir kısmı Bizans'a sığınmış ve Hıristiyan olmuştu. 1071 yılında Malazgirt savaşında Selçuklu ordusuna geçen Bizans ordusundaki Türk unsur bunlardı[54]. Ayrıca Rusların "Tork" diye andıkları Uzlar/ Oğuzlar, 1065 senesinde Peçenek ve Macarlarla yapmış oldukları savaşları kaybettikleri için Balkanlara dağılmışlar, Slavların arasına karışarak hayatlarını devam ettirmişlerdi[55].

Anadolu'ya nakledilen gayrimüslim Türk kavimlerinden bir diğeri de Kumanlardır (Kıpçaklar). Daha çok Sarı Uygur ve Kıpçakların karışmasından oluşmuş olan Kuman topluluğu, Bizans kaynaklarında "Kuman", Rus kaynaklarında "Polevets", Alman kaynaklarında "Falben" olarak geçer. Bu isimlendirmeler onlara fiziksel görünümlerinin sarışın olmalarından dolayı verilmişti[56]. 1223 Kalka savaşından sonra Moldavya'daki Kumanların başbuğuna bağlı kitleler, Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. 1233'de onlar için bir de piskoposluk bile kurulmuştu[57]. Kuzeyde kurdukları devletleri iki yüz yıl kadar yaşayan Kumanlar, 1238–39 kışında Moğollara yenilince dağıldılar. Moğollardan kaçarak Balkanlara inen Kumanların bir kısmını Bizans yönetimi Trakya, Makedonya ve Anadolu'da Menderes ırmağı çevresine yerleştirdi. Geride kalan Kumanların bir kısmı Macarlara ve Moğollara

---

53 Mükrimin Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 167.

54 Bk. A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 152–155. Malazgirt savaşında Alparslan'ın karşısında Bizans ordusu içinde önemli ölçüde Kıpçak ve Peçenek askerlerinin varlığını ve onların imparatorun ordusundan ayrılmamaları için kendilerine Türk usulü yemin ettirildiğini Bizans kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret Işıltan) Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1981, s. 408-410.

55 Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 132. Mehmet Bilgin, *a. g. e.*, s. 69.

56 Kumanlar hakkında tafsilat için bk. L. Rasony, *a. g. e.*, s. 136-155; İ. Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 175-184.

57 İ. Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 183.

karıştı; bir kısmı da Kafkaslarda Gürcistan'a indi, Kuzey Doğu Anadolu'ya yayıldı[58].

Macaristan ve Romanya taraflarına dağılan Kumanlar, Katolikliğin hedefi olmuşlardır. Kafkaslara yönelen Kumanlar ise Gürcü Krallığının emrine girdiler ve kralın içte ve dışta en büyük destekçisi olarak gücünü artırmasına yardımcı oldular[59].

Gürcistan'dan Rize ve Trabzon bölgesine yayılan Kumanlar buralarda önemli etkiler bırakmıştı. Hatıraları, yer isimlerinde günümüze kadar yaşamıştır[60]. Tarihsel kaynaklar, Trabzon Rum İmparatorluğunda üst düzey rütbelere kadar yükselmiş olan Kuman asıllı Türkler hakkında bilgi vermektedir[61].

Selçukluların öncesinde Hun, Sabar ve Bizans'ın Balkanlardan göç ettirdiği Türklerden başka Anadolu'ya bir diğer Türk girişi de Abbasîler zamanında olmuştu. 8. yüzyıldan itibaren Türkistan ve Horasan'dan getirilerek Bizans'a karşı gazalarda bulunan gönüllü gaziler arasında çok sayıda Türk vardı. Bilindiği gibi, daha Emevîler zamanında, Suriye'nin kuzeyinden Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a kadar olan saha, Müslümanların hâkimiyetine girmişti. Bu tarihlerden itibaren başlayıp, uzun yıllar sürüp giden İslâm-Bizans mücadeleleri, Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam etmiştir. Türkçe "uç bölgesi" olarak adlandırılan bu askerî mücadele bölgesi (Arapca=sugûr), Suriye, Elcezire ve Doğu Anadolu olmak üzere üçe ayrılmıştı. Abbasî halifesi Mehdi

---

58 Anadolu'ya gelen Kuman/Kıpçaklar hakkında daha geniş bilgi için bk: Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000; Bk. G. Ostrogorsky, *a. g. e.,* s. 408-410; Franz Babinger-Fuat Köprülü, Anadolu'da İslâmiyet, İstanbul 1996; M. Abdulhaluk Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi I, (Selçuklu Öncesi)", *Türk Kültürü,* XXI/239, Mart 1983, s. 186-187; Mehmet Eröz, *Hıristiyan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983, s. 2-3.

59 1227 yılında Eflak-Boğdan'da 15 bin Kuman Hıristiyan olmuştu. Bk. L. Rasony, *Tuna Köprüleri*, Ankara 1984, s. 91.

60 Bu konuda bk. Mehmet Bilgin, *a. g. e.*, s. 85-108. Gürcistan'daki Kuman varlığı, Müslümanlaştıkları için Ruslar tarafından Anadolu'ya sürülen ve sadece Gürcüce konuşmayı bildikleri için yanlış olarak Türkiye'de "Gürcü" olarak nitelenen insanların kökenleri hakkında fikir vermektedir.

61 *gös. yer*. Kumanların Balkanlardaki etkileri ve izleri de uzun yıllar sürmüştür. Bk. İ. Kafesoğlu, *a. g. e.,* s. 183-184.

(775-785), Türkistan Harezm ve Horasan'dan, başta Müslüman Türkler olmak üzere daha bir çok kavimlerden gönüllü kuvvetleri bu bölgelere yerleştirdi. Böylece askerî faaliyetlerin yanında eski ticaret ve hac yollarının geçtiği bu stratejik bölgelerde, ticaret ve ziraat gelişti; ekonomik seviye yükseldi. Buna paralel olarak gelişen kültürel ortam sayesinde, çok sayıda eğitim kurumu da doğup gelişmişti. Yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre, bu bölgelere yerleştirilen Türklerin sayısı Halife Harun Reşit (786–809), Me'mun (813–833) ve Mutasım (833–842) devirlerinde oldukça yüksek bir dereceye ulaşmıştı. Özellikle Halife Mütevekkil (847–861) zamanında Hilafet ordusunun çoğunluğunun Türklerden meydana gelmesi sebebiyle, zikrettiğimiz askerî bölgelerin yönetimi, Türk kumandanların ellerine geçmişti[62].

Uç bölgelerinden yapılan gaza seferleri ve akınlar yüzünden; özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısına kadar çok yoğun olan, İslam-Bizans mücadelesi sebebiyle, Batı Anadolu'ya kadar İç Anadolu ve diğer birçok Bizans bölgesi büyük oranda tahrip olmuş, nüfusça boşalmıştı[63]. Bu durum adeta Anadolu'yu daha sonra gerçekleşecek olan Selçuklu Türkmenlerinin fetihlerine uygun hale getirmişti[64].

1071'den sonra süratlenen Türkmen kitlelerinin Türkistan, Horasan ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya sevk ve iskanları, Anadolu'da Türk nüfusun kısa zaman içinde ezici bir çoğunluğa geçmesini sağladı. Nitekim bu gelişme nedeniyle, daha önce de belittiğimiz gibi, 1085 tarihlerinde bile Avrupa'da Anadolu'ya "Turquie" denilmeye başlanmıştı[65]. 1530'larda Anadolu'da yaşadı-

62 A. Sevim, *a. g. e.,* s. 15-16; Kazım Yaşar Kopraman, "Abbasiler Döneminde Bizans Suguru'nda Türklük Faaliyetleri", Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları V. İlmî Kongresi, *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfusu ve Kültür Yapısı, Tebliğler*, Türk Yurdu Yay., Ankara 1995, s. 15-22.

63 F. Köprülü, *a. g. e.,* s. 49.

64 Anadolu'nun geçmiş nüfusu hakkında tahmin yürüten araştırıcılar, 13. yüzyılda 6 milyonu geçmeyeceği görüşündedirler. (Bk. Cem Behar, *a. g. e.,* s. 3)

65 Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, Paris, 1833, XV, s. 185'ten naklen F. Sümer, "Anadolu'ya Sadece...", s. 574; XIII. asır Anadolusu, Batılılar için artık sadece "Turquie"dir. Bk. F. Köprülü, *a. g. e.,* s. 31; Claude Cahen, *Osmanlı'dan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul

ğı tespit edilen 5 milyon 733 bin toplam nüfusun yaklaşık %92'si (5 milyon 300 bin) Müslümanlardan oluşuyordu[66] Müslüman nüfusun tamamı olmasa da buna yakın miktarda çoğunluğunun Türklerden oluştuğu kesindi[67].

Türk Tabiri ve Osmanlı-Türk Kimliği

II. Murat ve özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren, Osmanlı devletinin artık bir imparatorluk haline dönüşmesi sonucu, farklı ırktan ve kültürlerden toplulukların aynı yönetim çatısı altına katılması, devletin kimliğinin belirgin olarak ortaya koyma ihtiyacını doğurmuş olmalıydı. Devletin böylesine süratle sınırlarını genişletmesiyle, artık idareci tabaka ve görevliler zümresinin, tebaanın çeşitliliğine bağlı olarak farklı ırk ve kökenden gelen kimselerden oluşması kaçınılmazdı. Ancak yönetim kademesinde yer alacak kimselerin, devletin hâkim kimliğini kabul edip benimsemelerinin temel zorunluluk olduğu da bir gerçektir. Devletin kökeni ile ilgili yazıların Fatih'ten sonra özellikle II. Beyazıt zamanında artması bu açıdan ilginçtir. Nitekim Osmanlı kökenine odaklanmış olan çok sayıdaki "anonim Osmanlı tarihi"nin bu dönemde yazılması tesadüf olmamalıydı. Bu tarihlerin hemen hepsi de Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelmesiyle başlar ve Osmanlı soyunu Oğuz Han nesline bağlar[68]; "Türk-Oğuz" kökeni öne çıkartılarak "devletin kimliğine" vurgu yapılır.

Osmanlı devlet kimliğine işaret eden "Türklük" kavramı, sadece tarih kitaplarıyla sınırlı değildir. Tarih dışı siyasî-edebî eser-

---

1979, s. 150'den naklen, Orhan Türkdoğan, *Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı*, İstanbul 2006, s. 199.

66 H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 65.

67 Rumeli'nin fethiyle, Rumeli'ye yönelen Türkmen ve Yörük nüfusun 19. yüzyılın sonlarına doğru, tersine döndüğünü görüyoruz. Bu durum, Anadolu'da zaten çoğunluğu oluşturan Türk unsurunu daha da hâkim hale getirdi. 1914 senesine gelindiğinde, bazı küçük bölgeler dışında, Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı toprakları belirgin bir Türk karakteri kazanmıştı artık. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 121.

68 Bk. V. L. Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, sene 1978, Ayrı Basım, İstanbul 1978; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*-F. Giese neşri-Hazırlayan Nihat Azamat, İstanbul 1992.

lerde de bu konunun işlendiği görülür. Mesela Ali el-Amasî'nin, Fatih'in İstanbul'u fethettiği yıl, çocuk eğitimine yönelik yazdığı kitabında Türkler, kötü özelliklerini sıraladığı diğer kavimlerden ayrılmıştır. Amasî, Türkleri "Türkler sadık, şefkatli ve koyun gibi yavaştırlar. Birbirlerine dostluk, yakınlık ve şefkati vardır." diyerek övmektedir[69].

El-Amasî "Türk" tabirini, deyim yerindeyse adeta "Osmanlı Milleti" anlamında kullanmaktadır. Eserinin "kavimlerin tabiatları" adlı bölümünde Türkleri, diğer kavimler arasında saydığı Tatarlar ve hatta Türkmenlerden bile ayırmaktadır. Bir yerde, dil, din ve köken birliğine bakmaksızın, Osmanlı sınırları dışındaki bütün siyasal oluşum ve toplumları farklı; Osmanlı yönetimi altındakileri "Türk" ve "iyi" olarak tanımlamaktadır[70]. Bu yaklaşım, aynı dili ve dini konuşan ve aynı kökenden (Oğuz Türkleri) gelen Bozok ve Maraş'ın ötesindeki konargöçerlerin Osmanlı belgelerinde "Türkmen"; bu sınırlardan batıda kalan ve Osmanlı hâkimiyetinde olanları "Yörük" olarak adlandırılmasının sebebini de anlamamıza yardımcı olmaktadır[71].

Bütün bu yazılanlarda, toplumsal hafızadaki devletin kökenleriyle ilgili var olan şuurun canlandırılmasına yönelik bir çaba sezilmektedir. Kökenle ilgili efsaneler yazıya geçirilirken, idareci zümrenin isteğine aykırı davranılamayacağına göre[72], bu yapıtların, II. Murat-II. Beyazıt zamanı yönetiminin oluşturmaya çalıştığı devlet kimliği ile ilgili bir çabanın eseri olduğunu kabul etmek, kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

---

69 Ali el-Amasî, *Tarîkü'l-Edeb*, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Haz. Orhan Şen), İstanbul 2002, s. 129–130.

70 Bu dönemde özellikle Anadolu yakasındaki gayrimüslimlerin dikkate alınmayacak kadar azınlıkta olduklarını da unutmamak gerekir.

71 19. yüzyılda Türkiye'ye gelmiş olan İngiliz gezgin Sir Ramsay'ın da bu konu dikkatini çekmişti. Ramsay'a göre; Osmanlı imparatorluğunun kuruluşuyla Müslüman halk kendilerine "Osmanlı" adını vermişti ve "Türk" kelimesini kendilerini Türkmenlerden ayırmak için kullanmaktaydılar. Ayrıca Ramsay, Türkmenlerin bir yere yerleştikleri zaman artık kendilerine "Türk" veya "Osmanlı" dediklerini tespit etmişti. Bk. G. Şahin, *a g e.,* s. 226.

72 Devletler ve imparatorlukların kimliklerinin oluşumu konusunda bk. H. B. Paksoy, *Etnik ve Toplumsal Kimlikler Nasıl Oluşur*, Çorum 2005, s. 25.

Osmanlı resmi belgelerinde "Türk" (çoğulu olan "Etrâk") tabirinin, kavim kavramının ötesinde, sosyolojik bir mahiyette kullanıldığı da görülmektedir. Mesela Fatih Kanunnamesi'nde[73] "Türk" tabiri "şehirli olmayan" anlamında kullanılmıştır. Kanunnamede; "Eğer biregü hamr içse, Türk veya şehirli olsa…" denmektedir. Burada "Türkün" şehirli olmayan, köylü veya konar-göçer Yörük anlamında olduğu açıktır. Aynı şekilde Evliya Çelebi de "Etrak" tabirini benzer bir anlamda kullanır. 1648 senesinde geçtiği, Merzifon yakınlarındaki Köprü Kazası nahiyelerinden Koca Kalesi halkını: "…ehl-i heva, ehl-i saz, ekserisi beynamaz Etrak halkıdır."[74] diye anlatmaktadır.

Belgelerde bazen "Türk" kavramı ile "Müslüman" kavramın aynileştirildiğine şahit olmaktayız. Bu bakış açısı, 16. yüzyıl kayıtlarında göze çarpar. Sis Livası kanunnamelerinde vergi hanelerinden söz edilirken halk, "reaya-yı etrâk" ve "reaya-yı zimmî" olarak sınıflandırılmıştı[75]. "Reaya-yı etrak" tabiri ile Müslümanların kastedildiği açıktır. Çünkü karşıtı olarak verilen "zimmî" tabiri ile "Müslüman bir ülkenin bütün gayrimüslim (Rum, Ermeni, Yahudi vs) tebaasının" tanımlandığı bilinen bir husustur.

"Türk" tabirinin yabancılarca "Osmanlı" anlamında kullanılmasıyla ilgili kaynaklarda çok miktarda örnek bulmak mümkündür. Evliya Çelebi'nin anlattığı bir olaydaki ayrıntı bile bu konuda oldukça etkili bir örnek olacaktır: 17. yüzyılın ortalarında Evliya Çelebi, Bosna valisinin elçisi olarak emrindeki beyaz bayraklı askerlerle sınırı geçtiğinde, önlerine geçen düşman askerleri ve muhafızları onları "Bre Türk! Bu kadar askerle nere gidersiz?" diye hitap ederek durdurmuşlardı. Aynı askerler, Evliya Çelebi ve yanındaki askerlerin, yerel yöneticilerden bir esirin kurtuluş fidyesini vermek üzere gittiklerini öğrenince de konumuz açısından

---

73 Ö. L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar,* İstanbul 1943, s. 387.

74 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Neşreden: Ahmet Cevdet), 1. Baskı, C. II, Dersaadet 1314, s. 403.

75 Bk. Y. Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 140–141.

oldukça anlamlı cümleler sarf ederek hayıflanmışlardı: "Hay gidi Türkler hay, kendi adamlarını nice kurtarmaya gelirler? Ama biz olsak bizi kimse kurtarmayıp kürekte ölürüz..."[76]

Osmanlı Devleti, gücü, otoritesi, yönetim anlayışı, hukuk düzeni ve siyasal kültürüyle kendine özgü davranışları, tutumları, psikolojik ve kültürel yapısı olan bir toplum ve insan tipi yaratmıştı[77]. Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı-Türk kimliği demek olan bu yapının temellerinin, daha başlangıç dönemlerinde atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Osmanlı yönetimi, Kafkasya, Anadolu ve Rumeli'nde yaşayan insanlara kendilerine özgü bu kimliği aşılamıştı. Osmanlı siyasi kültürünün, çok çeşitli kökenlerden gelen insanları bir kimlik etrafında birleştirmeyi büyük ölçüde başardığını tarihsel olaylar ispatlamaktadır. Nitekim bu siyasal kimlik ve anlayış dolayısıyladır ki, Osmanlı sınırları dışında kalan Müslümanlar için Osmanlı bayrağının altındaki her hangi bir yer, kimlik ve kültürüyle özgürce yaşayabileceği vatan olarak görülmüş; sürekli göçler yaşanmıştır.

Eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılda rakipleri olan Batılılar karşısında gerilemesinin etkisi, ilk önce Osmanlı tebaası Hıristiyanlar üzerinde kendini gösterdi. Devletin gücünü kaybetmesiyle Osmanlı kimliği, öncelikle Hıristiyanlar açısından eski cazibesini yitirmeye başlamıştı. Din esasına dayalı ayrılıkçı hareketler canlanmaya başladı. Oysa 14/15. yüzyılda Avrupalı Katolikler tarafından Osmanlı Hıristiyanları; "Türklerle birlikte hareket edip kendilerine karşı savaşmaktan çekinmeyen kötü Hıristiyanlar" olarak görülüyorlardı[78]. Artık koşullar değişmiş, çoğu yerde Türk yönetimiyle uyum içinde, Avrupalı Hıristiyanları yabancı olarak görüp, gerektiğinde savaşan Osmanlı Hıristiyanları değişmeye başlamıştı.

---

76 Bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 5, s. 528-529'dan naklen M. Nihat Özön, *Gördüklerim* c. 2, İstanbul 1977, s.696–697

77 Altı yüzyıl içinde oluşan bu kültür, Osmanlı Devleti ortadan kalktıktan sonra da günümüze kadar süregelmiştir. "Türklük" Türkiye'de insanları birbirine bağlayan ortak tutum ve psikolojik yapının adıdır. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 17.

78 Bk. Wilfried Buch, 14/15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri", *Belleten*, C. XLVI, sayı 183, Temmuz 1982, Ankara 1983, s. 520–532.

Batılı emperyalist güçlerin teşvik ve destekleri de etkili oluyordu bu hareketlerin taban bulup yayılmasında. Tanzimat sonrası geliştirilen "Osmanlıcılık" ve "Osmanlı Milleti" oluşturma girişimleri, Hıristiyanlar üzerinde, ayrılıkçı dinsel ve etnik hareketler nedeniyle başarılı olamadığı bilinmektedir. İsyanlar ve savaşlar birbirini kovaladı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İmparatorluk, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu topraklarının büyük kısmını kaybetmişti. Üstelik bu kaybedilen topraklardaki Müslüman ahali de yeni sınırlardan içeri göç etmişlerdi. Bütün bu gelişmeler, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ni, halkının ezici çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir devlet haline dönüştürdü. Ortaya çıkan yeni tablo karşısında devlet de "hiç şüphesiz İslamcılık" siyasetini, birlik ve bütünlüğün esası olarak görmüş olmalıydı.

Bu yaklaşımın, Osmanlı kimliğinin yeniden şekillenip gelişmesinde etkili olduğu görülecektir. İmparatorluğun bütünlüğünün korunması çabalarının yoğunlaştığı 19. yüzyılda, gayrimüslimleri ortak bir kimlik dairesinde tutmak zorlaşmışsa da Müslüman halk için "Müslüman=Türk" kimliğinin oluştuğu gerçeği de inkâr edilemez. Nitekim Balkanlarda ve Anadolu'da etnik kökenleri ve dilleri ne olursa olsun tüm Müslümanlara "Türk" denilir olmuştu[79]. Bir başka deyişle "Türk" kelimesi, insanların Müslüman olduğunu belirtmek için kullanılıyordu[80].

Osmanlı siyasi kültürünü benimsemek, ortak bir hukuk düzeni ve bu düzenin yarattığı ortak değerleri paylaşmak, Osmanlı toplumunu bir arada tutan asıl güç olduğunu iddia etmek yerinde olacaktır[81]. Bu kimliğin adı, içerde ve dışarıda "Osmanlılık ve Türklük" olarak adlandırılmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki "Osmanlı-Türk" kimliği, Osmanlı siyasi kültürü ve ortak tarih bilincine dayanıyordu. Din ve etnik kökenle ilgili değildi[82].

---

79 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 13.

80 Mesela Yunanlılar, Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlara, "Türk Arnavutlar" diyorlardı. Bk. Geogios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Yunancadan çeviren: İbram Onsunoğlu, İstanbul 2005, s. 56, 114.

81 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 17.

82 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 18.

Osmanlı kültürünün ve yönetim otoritesinin etkisini en zayıf hissettirdiği kesim aşiretlerdi. Çünkü kendi şeyhleri ve liderleriyle yarı bağımsız bir hayat süren konargöçer veya bedevi aşiretlerin üyeleri, otorite olarak kendi beyleri, şeyhleri ve liderlerinden ötesini tanımıyorlardı. Geleneksel hayat tarzlarına sıkı sıkıya bağlı bu insanların en çok nefret ettikleri şeylerden birisinin de kendi özerkliklerini sınırlayan devlet otoritesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dağılmayı önleme çabasında olan Osmanlı yönetimi, 19. yüzyılın sonlarına doğru aşiretlerle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Yeni yaklaşım eskiden olduğu gibi sadece ekonomik ve asayiş amaçlı değildi. "Aşiret Mektebi" olarak tanınan bir okul açılarak, ülkenin en uzak coğrafyasından aşiret mensubu çocukları devlet merkezinde eğitilmeye başlandı. Sultan Hamit, Söğüt'teki Karakeçili aşireti üyelerinden sarayda özel bir koruma birliği teşkil etmişti. Devletin Türkmen-Yörük kökeni yeniden hatırlatılıyordu. Doğu'daki aşiretlerden askeri birlikler teşkil edilmişti. Hamidiye Alayları adıyla ünlenen bu birliklerin başında çeşitli resmi unvan ve rütbeler verilmiş aşiret reisleri vardı. Padişah, "Ebu'l-Ekrad=Kürtlerin babası" olarak anılıyordu. Bütün bu çabanın amacının devletin otorite, siyasi kimlik ve kültüründen uzak kalmış olan aşiretleri devletin içine çekmek olduğu muhakkaktı.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bütün zorluklara rağmen imparatorluğun dağılmasını önlemek için uygulamaya koyduğu siyasi projesinin etkili olmadığını söylemek, acele ve iyi araştırmadan yapılmış bir iddia olacaktır[83]. Zira dünyayı hâkimiyet altına alan Batı emperyalizminin en güçlü olduğu ve bütün gücüyle Osmanlı Türklerinin üzerine çullandığı bir dönemde, Müslüman toplumlar arasında ciddi ayrılıkçı hareketler çıkmaması bunun en güzel delilidir.

83 Osmanlı Devleti'ndeki Türk kavramının bu özelliği, Cumhuriyet sonrasında "ulus devlet" projesine de temel olmuştur. Gerek kuruluş yıllarında uygulamaya konulan "Türk-Yunan mübadelesinde" gerekse daha sonraki yıllarda ülkeye göçmen kabulünde "Türklük" ölçütü, Osmanlı sınırlarında yaşamış Müslüman kökenli olmak esasına dayanıyordu. Zira anadilleri Türkçe olan Karamanlı Ortodokslar, sadece dinleri yüzünden "Türk" sayılmayarak mübadeleye tabi tutulmuşlardı.

2. Boşnaklar

Bosnalı Müslümanlar olan Boşnaklar, aynı dili konuşmakla birlikte çevrelerindeki Hıristiyan Slav unsurlardan dinsel ve kültürel olarak ayrılırlar. Bu ayrılık sadece dinsel etkenlere dayanmaz; tarihin derinliklerine uzanan köklü bir geçmişi vardır. Müslüman olmadan önce de Boşnaklar, Ortodoks Sırplar ve Katolik Hırvatlardan etnik ve dinsel olarak hep farklı olmuşlardı.

Bosna'nın farklılığında biraz da coğrafyanın etkisi vardır. Etrafına göre oldukça yüksek ve dağlık bir ülke olan Bosna, bu yönüyle kesin hatlarla kuzey ve doğusundaki geniş Orta Avrupa düzlüklerinden ayrılır. Bu coğrafi özelliğinin Bosna'yı çoğunlukla Orta Avrupa üzerinden gelen istilalara karşı koruduğu kabul edilir.

Ortaçağda Bosna, küçük siyasi devletçikler olan banlık ve jupanlıklara parçalanmış olarak tarih sahnesinde yer alır. Fakat ülkenin daha önce Avar Hakanlığı (558–805)[84] tarafından tek yönetim altında birleştirilmiş olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca Kutrigur Türklerinden önemli bir Türk topluluğunun, bu gün sakinlerinin çoğunun Müslüman olduğu, Kuzey Hersek bölgesine yerleştiklerine dair günümüzde ciddi işaretler bulunmaktadır[85]. Bunlar ilk Avar istilasında, Bayan Han'ın emriyle Bosna'ya saldırmışlardı.

Bütün coğrafi avantajına rağmen Bosna yine de uzun süreli ve yavaş yavaş da olsa, Slavlaşmanın etkisinden kurtulamadı. Bosna da Slavlaşmanın nasıl gerçekleştiği tam olarak bilinmemekle birlikte, Slavların önce ırmak boylarına yerleşmiş olacakları, zamanla dağlık bölgeleri etkileri altına almış oldukları tahmin edilmektedir[86]. Slavlaşma sürecinin de Avar gücünün 8. yüzyılın sonunda yıkılmasından sonraki dönemde başlamış olabileceği söylenmektedir[87].

---

84 Bk. İ. Kafesoğlu, *a. g. e.*, s. 151-156.

85 O. Karatay, *a. g. e.,* s. 153.

86 Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 152.

87 O. Karatay, *a. g. e.,* s. 153.

Slavlaşma ve Hıristiyanlığın yayılmasından sonra bile Bosna halkı, çevresindeki Slav halklarından farklılıklarını korumuşlardır. Hıristiyan olmuşlar fakat bu kez de Papalığın hiç hoşuna gitmeyen "Bogomil" mezhebini benimsemişlerdi. Bu inanç 9. yüzyıldan beri Balkanlarda yayılmış bulunuyordu. 12. yüzyılın sonlarına doğru ise Bosna'da kökleşmişti. Bu yüzden de Bosna halkı üzerinde papalığın baskısı arttığı bilinmektedir[88]. Papalığın bu kadar yakınında olmasına ve Ortodoks Slavlarla kuşatılmış olmasına rağmen Bosnalıların farklılığının nedenleri, kökenlerinin Peçenek Türklerinden olmalarına dayandırılarak da açıklanmaktadır[89]. Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olmayıp sadece bir peygamberi olduğuna inanan ve teslisi reddeden Bogomil mezhebi, Peçenekler arasında büyük taraftar olmuştu[90]. Nitekim eski Bizans kaynakları da bu farklılığa işaret ederek, Bosna'da Sırp olmayan, (hatta Hıristiyanlaşmamış) bir halkın varlığından söz ederler[91].

Avar hâkimiyetinin son bulmasından sonra küçük krallıklara bölünmüş olan Bosna'nın, Ortaçağ'da Sırp Bulgar ve Bizans'ın çekişme sahalarından birisi olduğunu biliyoruz. Daha sonra Macar etkisi söz konusudur[92].

Bosna, Fatih Sultan Mehmet tarafından 1463 senesinde fethedildi. Ve 1878 senesinde Avusturya tarafından işgal edilene kadar 415 yıl aralıksız Osmanlı yönetiminde kaldı. Bogomil mezhebinde olmaları nedeniyle Katolikler ve Ortodokslarla iyi ilişkiler içinde olmayan Bosna halkı arasında İslamlaşma, fetihten sonra çok süratli gelişti[93]. Bu gelişmede Bosna halkının Slavlaşmış olsa bile, çevrelerindeki diğer Slav kavimlerden farklı bir etnik bilinç içinde olmalarının etkisi büyük olmalıydı. Müslüman olduktan

88 O. Karatay, *a. g. e.,* s. 155, 156.

89 M. Sertoğlu, *a. g. e.*, s. 54.

90 M. Sertoğlu, *a. g. e.,* s. 54, "Boğomil maddesi". Sertoğlu, "Boşnak" kelimesinin "Peçenek" kelimesinin geldiği fikrindedir. Bk. M. Sertoğlu, *a. g. e.,* s. 56. "Boşnak maddesi".

91 O. Karatay, *a. g. e.,* s. 153.

92 O. Karatay, *a. g. e.,* s. 155.

93 Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", *Balkanlar El Kitabı I: Tarih*, Ankara 2006, s. 371.

Boşnak adı verilen bu Bogomil kökenli Bosnalılara, daha sonra Sırp ve Hırvatlardan Müslüman olanlar ile Anadolu'dan göçüp buralara yerleşen Türkler de katıldılar.

Osmanlı yönetiminde Bosna vilayeti altı sancağa ayrılmıştı. Bu sancaklar; İzvornik, Saray, Bihke, Banyaluka, Travnik ve merkezi Mostar olan Hersek idi. 17. yüzyılda ise Bosna (Merkez), Kilis, Hersek, İzvornik, Zaçasna, Kırka, Pokriç olmak üzere yedi sancaktır. Savaş zamanı yedi bin kişilik tımarlı sipahi çıkarıyorlardı. Ayrıca gönüllü yeniçerileri vardı[94].

Osmanlı döneminde Bosna, önemli kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Bosna halkı, Osmanlı-Türk yönetiminin batıdaki en önemli kalelerinden biri haline gelmişti. Boşnaklar için, "Osmanlı yönetimine en sadık ve bağlı kalan unsurlardan birisiydi" demek yanlış olmayacaktır. Osmanlı hâkimiyetinde geçen uzun tarihsel süreç içinde meydana gelen birkaç isyan hareketi de ayrılıkçı hareketler olmayıp klasik Osmanlı yönetimine olan bağlılık ve içselleştirmenin bir neticesiydi. Zira 1831 senesinde çıkan en önemli isyanda isyancılar, bağımsızlık değil; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını emreden fermanın geri alınmasını istiyorlardı[95].

19. yüzyılın ilk yarısında çıkan isyanlar, Müslümanların devleti ve sistemi koruma endişesinden kaynaklanan isyanlardı. Batılıların baskısıyla yapılan ve adına "Tanzimat" ve "Islahat" denilen düzenlemelerin, kendi çıkarlarına zarar verdiğini gören Bosna halkının tepkisiydi bu isyanlar. Ancak, çok geçmeden, 1860'lardan sonra, Hıristiyanlar tarafından çıkartılan ayrılıkçı milliyetçi isyanlarla Boşnaklar, aslında kendi kendilerine zarar verdiklerinin farkına vardılar. Ama artık çok geçti, 1856 Islahat Fermanı Hıristiyanların önünü açmış, bağımsızlık arzularını kamçılamıştı. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere emperyalist güçlerin tahrik ettiği 1861, 1875 yıllarında çıkartılan isyanlar tehlikenin habercileri oldu[96]. Nitekim bu endişenin hiç de yersiz

94 M. Sertoğlu, *a. g. e.,* s. 55.

95 Z. Gölen, *a. g. e.,* s. 374.

96 Z. Gölen, *a. g. e.,* s. 383; Ayrıca bk. Mithat Aydın, , *Balkanlarda isyan/Osmanlı İn-*

olmadığı çok geçmeden görüldü; Osmanlı Devleti, 1878 Berlin Anlaşmasının 25. maddesi ile Bosna'yı Avusturya'ya bırakmak zorunda kaldı.

Osmanlı yönetiminde Boşnaklar, Sırpça-Hırvatça konuşmalarına rağmen, yukarıda belirtildiği gibi, Müslümanlarla ve Osmanlı Devletiyle özdeşleşmişlerdi. Ortak Müslüman kimliği, dilsel kimliklerinden önce geliyordu. İmparatorluğun siyasal kültürünün yerleştiği diğer yerlerinde olduğu gibi Balkanlarda da Osmanlılık, Müslümanlık, Türklük aynı anlamda algılanıyordu. Osmanlı yönetiminin dili Türkçe idi ama anadilleri Türkçe olmayanlar, kendilerini aşağı ve farklı görmedikleri gibi Türkler de hiçbir zaman kendilerini diğerlerinin üzerinde görmemişlerdi[97].

Osmanlı sayımlarında diğer Müslümanlarda olduğu gibi Boşnaklar ayrıca gösterilmemişti. Ancak değişik kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalarda, Bosna-Hersek'in tamamına yerleşmiş olan Boşnakların 1870'lerdeki yaklaşık nüfusları 600 bin olarak hesaplanmaktadır[98].

3. Arnavutlar

Arnavutlar, Balkanların en eski sakinlerindendirler. Yapılan araştırmalar, Arnavutların Balkanlara Slavlardan ve Yunanlılardan da önce gelmiş olan İlliryalılara dayandığını ortaya koymaktadır[99]. Bölgeye Slavlardan bin yıl önce yerleşmişlerdi[100]. İlliryalılar antik çağda, bu günkü Arnavutluğun kuzey ve güney bölgelerine dağınık olarak yerleşmişlerdi. Çeşitli lehçelere ayrılmış ve kabileler halinde yaşayan, sürekli birbirleriyle savaşan bir topluluk

---

giliz rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876), İstanbul 2005.

97 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 313.

98 Engin Akarlı, *Otoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial and Religious Composition,* (Yüksek Lisans Tezi, Wisconsin-Madison Universitesi, 1970), s. 82'den naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 98.

99 Bk. Nuray Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I: Tarih*, Ankara 2006, s. 261.

100 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 312.

olarak tanınırlardı. Kuzey dağlık olduğu için burada yaşayanlar çoğunlukla hayvancılıkla, güneydekiler ise tarımla uğraşmaktaydılar[101].

Kuzeyde Kosova'dan, güneyde Yunanistan içlerine kadar yayılmış halde yaşayan Arnavutların, ayırt edici özellikleri dilleridir. Kuzey ve güney arasında lehçe farkı olsa da Arnavutça, bölgedeki Grekçe ve Sırpçadan farklı bir dildir. Halk güneyli (Tosk) ve kuzeyli (Geg) olmak üzere ikiye ayrılır[102]. Kuzeyli kabileler arasında Katoliklik, güneyli kabileler arasında da Ortodoksluk yayılmıştı. Kabileler arası çekişmeler, Arnavutların en karakteristik özelliklerinden birisi olarak biline gelmiştir[103].

Arnavut tabiri aslında, 12. yüzyılda küçük bir bölgedeki "Katolikler" için kullanılmaktaydı. 15. yüzyılın ortalarına kadar hâkimiyet altına almayı tamamlamış olan Osmanlılar, aynı dili kullanan bu insanların tamamına bu tarihten itibaren genel olarak "Arnavut" adını vermişlerdir[104]

Eskiden beri Bizans-Bulgar çekişmesine sahne olan bölgede 13 ve 14. yüzyıllarda Arnavutluk Krallığı kurulmuşsa da 14. yüzyılda Sırplar hâkimiyet kurmuşlardı. Sırpların hâkim olduğu dönemde bölge, sürekli bunalım ve isyanların yaşandığı bir yer olmuştur. Nitekim Sırp devletinin çöküşünde sürekli isyan eden Arnavut kabilelerinin etkisi olduğu kabul edilmektedir[105].

Sürekli bir bunalım bölgesi olan Arnavutluk, Osmanlı hâkimiyetiyle büyük oranda değişim yaşamıştır. 1385 tarihli Viyose Savaşı sonrası Osmanlı egemenliğini tanıyan Arnavut beyleri Osmanlıya tabi beylikler oldular. Ama bazıları zamanla isyan etti; Balkan devletleriyle işbirliği yaptılar. Bunun üzerine zamanla Osmanlı devleti bölgeyi doğrudan yönetimleri altına alarak tımar sisteminin içine kattı. 15. yüzyılın ortala-

---

101 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 261.

102 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 266.

103 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 266-267.

104 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 261.

105 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 265.

rından itibaren Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyeti tamamlanmıştır[106].

Osmanlı yönetiminde Arnavutluk toprakları önceleri, Arvanid (Arnavud)-ili sancağı sınırları içinde toplanmıştı[107]. Daha sonraki idari düzenlemelerle değişikliğe uğramıştır. 18. yüzyılda Arnavutluk kuzeyde İşkodra, güneyde de Yanya olmak üzere iki paşalığa ayrılmıştı. Bu dönemde kuzeyde Buşeti ailesi, güneyde Tepedelenli Ali Paşa, yarı müstakil hale gelmişti. II. Mahmut bu sistemi ilga ederek Arnavutluğu Yanya, Kosova, İşkodra Manastır vilayetlerine paylaştırmıştır[108].

Arnavutluk'taki ilk fetihlerden itibaren bölgeye Türkler yerleşmişlerdi. Kaynaklardan daha 1390'larda Saruhan'dan ve Kocaeli'nden sürülüp getirilmiş Yörüklerin varlığını biliyoruz. Bu dönemde kırktan fazla tımarın sahibi Saruhan'dan sürülen kimselere verilmişti[109]. Karadeniz'deki Canik yöresinden uslanmaz Çepni Türkmenleri de 15. yüzyılın başlarında Arnavutluk'a nakledilmişlerdi[110].

Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan Arnavutluk, II. Mahmut ve özellikle Tanzimat'tan sonra isyanlara sahne olmuştur. Ancak, bu isyanların hareket noktası ayrılıkçılık değildi. İsyanların asıl nedenini "yenileşme hareketleri" olarak yapılan düzenlemelere yönelik tepkiler, oluşturuyordu[111]. II. Mahmut'tan sonra gerçekleştirilen ve "yenilikler" olarak lanse edilen düzenlemelerin Hıristiyanlara Arnavutlar aleyhine ayrıcalıklar sağlaması, Arnavutların savunma amaçlı tepkilerini çekiyordu[112].

---

106 N. Bozbora, *a. g. e.,* s. 268.

107 Arnavutluğun ilk tahriri, Çelebi Mehmet (1413–1421) zamanında 1415'den sonra yapılmış olmalıydı. Bk. H. İnalcık, *Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XI.

108 Bk. H. İnalcık, *Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2, s. XV; Bilgehan Pamuk, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 340–349.

109 Bk. H. İnalcık, Defter-i Sancak-i Arvanid; H. İnalcık, *a.g.e.,* s. 68–69.

110 H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi,* s. 69. Bektaşiliğin Arnavutluk'ta yayılması ve Arnavutluk'taki Bektaşilerin bu Çepnilerle bağlantısı ayrı bir araştırma konusudur.

111 B. Pamuk, *a. g. e.,* s. 346.

112 B. Pamuk, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara

İsyanların bu niteliği bile merkezden oldukça uzak ve çoğunlukla dağlık bir coğrafyada yaşamış olmalarına rağmen Müslüman Arnavutların, Osmanlı yönetim kültürüne uyum sağladıklarını ve onu büyük oranda içselleştirdiklerini gösterir. En azından ayrılıkçı, Hrıstiyan komşuları, onları Türk kimliği içinde görüyorlardı. Nitekim Müslüman Arnavutları Ortodokslar, "Türk" olarak isimlendiriyorlardı[113].

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilanından sonra beklenenin ötesinde Balkanlar daha da karıştı. İttihat Terakki yönetiminin yanlışları, Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin sonunu getirdi. Balkan harbi esnasında, 1912 senesinde, Osmanlı askerlerinin bölgeden çekilmesiyle Arnavutluk'taki Osmanlı hâkimiyeti de sona ermiş oldu.

Arnavutlar ve Arnavutluk nüfusu hakkında bilgiler net değildir. Osmanlı nüfus sayımları sırasında Arnavutluk'un kuzeyinde kalan İşkodra ve Kosova vilayetlerinde karşılaşılan problemler, doğudaki aşiretlerin sayımındaki zorluklarla benzerlik gösteriyordu[114]. Bu nedenle nüfus sayıları konusunda kesin sonuçlar elimizde olmamakla birlikte, yapılan araştırmalarla elde edilmiş tahmini rakamlar bulunmaktadır. Bu tahminlere göre; 1860–1878 tarihlerinde Balkanlardaki Arnavutların sayısı 1 milyon 300 bin kadardı[115].

4. Pomaklar/Achiryaniler

Pomak, Balkanlarda Pomakça konuşan Müslümanlara verilen isimlerden birisidir. Pomak ismi Bulgarlar tarafından verilmiştir; zira halk kendilerini "Acharyani" olarak adlandırmaktadır[116].

2006, s. 340–349; ayrıca bk. N. Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, Ankara 2006, s. 568-588.

113 Mesela Yunanistan'daki Müslüman Arnavutlara Yunanlılar, "Türk Arnavutlar" diyorlardı. Bk. Geogios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Yunancadan çeviren: İbram Onsunoğlu, İstanbul 2005, s. 56, 114.

114 Bk. DH. MKT. 2418/30

115 Engin Akarlı, *Otoman Population in Europe in The 19th Century; its Territorial, Racial and Religious Composition,* (Yüksek Lisans Tezi, Wisconsin-Madison Universitesi, 1970), s. 82'den naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 98.

116 A. Cevat Eren, "Pomaklar" Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, İstanbul 1988, s. 573.

Osmanlı kayıtlarında Müslüman Bulgar veya Pomak ismine tesadüf olunmamıştır. Ancak, 93 Harbi dolayısıyla Balkanlardan gelen göçmenler münasebetiyle bu tabire rastlanmıştır[117].

Pomakların önemli bir kısmı, Rodoplar ile Doğu Makedonya arasında yerleşmiş haldeydiler. Bunun dışında bu günkü Bulgaristan'ın kuzeyinde Lofça, Plevne ve Rahova'da, Orta Bulgaristan'ın Filibe civarında; Selanik, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetlerinde küçük gruplar halinde yaşamaktaydılar[118].

Pomakların kavmi kökenleri konusunda çok çeşitli iddialar ve görüşler ileri sürülse de hemen tamamı, 19. yüzyıl Balkan milliyetçiliği ve Panslavizm çerçevesinde ortaya atılan bilimsel olmayan iddialardır. Tamamen olmasa da, Pomakçanın Bulgarcaya olan yakınlığından yola çıkan Panslavist Bulgarlar, Pomakların Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğu iddiasın ortaya atmışlar ama sağlam deliller ortaya koyamamışlardır[119]. Pomakların kendilerine vermiş olduğu "Acharyani" tabirinden hareket eden bazı araştırıcılar ise, bu ismin "ahiyan" (=ahiler) kelimesinin Bulgarca telaffuzu olduğu ve Pomakların kökeninin de bu konuyla ilgili olduğunu ileri sürmektedirler[120]. Zira Pomakların yoğun olduğu Ahi-Çelebi bölgesi, Bulgarlarca Achir-Çelebi olarak adlandırılmaktadır.

Pomakların Slav kökenli oldukları iddiası daha çok konuştukları lehçenin Bulgarcaya yakın görülmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa Pomak dilindeki kelimelerin ancak üçte biri Slavcadır. Geri kalanı Kıpçakça, Oğuz Türkçesi, Nogay Türkçesi ve Arapçadır[121]. Nitekim şehirlerde oturanlar Türkçe, köylerde-

117 A. C. Eren, *a. g. m.*, s. 572. 1830-40'larda Lofça yöresinde bazı nahiyelere "Pomak nahiyeleri" adı verildiğine dair Batı'da bazı iddialar varsa da bunun yöresel bir tabir olmaktan öteye geçmediği kesindi. (*gös. yer*)

118 A. C. Eren, *a. g. m.*, s. 574.

119 Bu konuda geniş bilgi için bk. A. C. Eren, *a. g. m.*, s. 572–575.

120 A. C. Eren, , *a. g. m.*, s. 573.

121 Bk. Ahmet Cevad, *Balkanlarda Akan Kan*, Şamil Yayınları, İstanbul (Tarihsiz), s. 189,190; Ahmet Aydınlı, *Batı Trakya Faciasının İç Yüzü*, İstanbul 1971. s. 34.den naklen Ali Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, 19. Baskı, Ankara 2007, s. 324; Hüseyin Memişoğlu, "Pomaklar", *Balkanlar El Kitabı, C. II*, Ankara 2007, s. 527.

kiler de iki dili birden konuşuyorlardı[122]. Büyük bir ihtimalle Pomakların kökeni Kuman Türklerine dayanıyordu. Zira, 11. yüzyılda Balkanlara gelen Kuman Türklerinin Pinu ve Var-dar Makedonyası ile Rodoplara yerleştikleri bilinmektedir. Slav akınlarına maruz kalan Kumanlar, büyük ölçüde dillerini kaybetmişlerdi. 11–14. yüzyıllarda Anadolu'dan gelen Müslüman tebliğciler sayesinde eski dinlerini terk ederek Müslümanlaşmışlardı[123]. (Dobruca ve Deliorman bölgesindeki Bulgar Türkleri de bu dönemde Müslümanlaşmış olmalıydılar.) Tuna Bulgar Devleti'ni kuran Bulgar Türkleri, 7. ve 8. yüzyıl kaynaklarında hâkimiyetlerine aldıkları Slav çoğunluktan ayrı olarak zikrediliyordu. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hıristiyanlaşmalarıyla artık kaynaklarda ayrıca yer almamasını tarihçiler, Bulgar Türklerinin (bu arada Kumanların) Hıristiyanlaştıktan sonra Slavlaşarak yok olmalarıyla izah etmeye çalışmışlardır[124]. Oysa Pomak olarak adlandırılan halkın, diğer Bulgarlardan ayrılarak Müslümanlaşmalarının nedenleri, bu etnik ve kültürel farklılıkta aranmalıdır. Dinsel ve kültürel olarak Slavlardan farklı olmaları, onların Slav Bulgarlardan ayrılarak kültürel yönden kendilerine yakın olduklarını gördükleri Müslüman Türklerin dinine girmeleri ve onlarla karışımları elbette doğal bir gelişme olacaktı.

Osmanlı döneminde, sadece Pomakların kendileri değil, Slav kökenli Bulgarlar da onları "Türk" olarak görmüş ve öyle nitelemişlerdir. Nitekim 93 Harbi sonrasında, Bulgarların Türklere yönelik yaptıkları katliam ve zulümlerden Pomaklar da kurtulamamışlardı. Birçoğu evlerini terk ederek Türkiye'ye göçmek zorunda kaldılar. Hatta Osmanlı birlikleri çekildiği halde Rodop dağlarında Pomaklar Ruslara teslim olmamışlar ve aylarca onları engellemişlerdi[125].

122 A. C. Eren, *a. g. m.*, s. 574.
123 H. Memişoğlu, *a. g. e.,* s. 526.
124 Aşağıda "Bulgarlar" bahsiyle karşılaştırınız.
125 Bk. K. Karpat, a.g.e., s. 119.

Osmanlı yönetiminde Pomaklar, devletin hâkim milletinin bir parçası sayıldığı için, nüfus sayımlarında ve kayıtlarda ayrı bir unsur olarak hiçbir zaman yer almamışlardı. Bu nedenle nüfusları hakkındaki rakamlar, tahminin ötesine gitmemektedir. Bunlardan birisi 1880'de yapılmış olan bir istatistiktir. Buna göre Bulgaristan'da yaşayan Pomakların sayısı 400 bin dolayındaydı[126].

5. Araplar

Genel anlamda "Araplar" ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Arapça konuşan Müslümanlar kastedilmektedir. Yavuz Sultan Selim'in 1517 senesinde, Güneydoğu Anadolu'dan Mısır'a kadar olan bölgeleri sınırları içine kattıktan sonra Araplar da büyük bir kitle halinde Osmanlı tebaası olmuşlardı. Mısır'daki Memluklu hâkimiyetine son verip topraklarını ilhak etmekle, Osmanlı yönetimi aynı zamanda Memluk hâkimiyetindeki Yemen'e kadar uzanan Arapların yaşadığı coğrafyanın da hâkimiyetini devralmışlardı. Böylece, 1453 senesinde İstanbul'u fetheden Osmanlılar, İstanbul'daki Doğu Roma (Bizans) tahtının varisi olarak ele geçirdiği Balkan topraklarından sonra, şimdi de onun şarktaki topraklarını İstanbul'a bağlamış oluyordu. Belki de bu kadim alışkanlık nedeniyle Suriye ve Mısır, Osmanlı yönetimini benimsemekte zorlanmadılar[127].

Mısır'ın fethi, Osmanlı yönetimine yeni bir açılım daha getirmişti. Şiiliği bir devlet mezhebi haline getirip Anadolu içlerinde etkisini artırmaya çalışan İran'a karşı, Sünniliği politikalarının temeli haline getiren Osmanlılar, Mısır'ı almakla Abbasi Halifeliği'nin de mirasçısı oldular. Hint Okyanusu'nda hâkimiyet kurma çabasında olan Hıristiyan Portekizlilerin baskılarını artırdığı bir dönemde, Hint Müslümanlarının ve özel-

---

126 A. Cevat Eren, *a. g. m.*, s. 574.

127 Ancak, Bizans ile İran arasındaki çatışma alanı olan Irak (ve hatta Yemen), yeniden Osmanlı-İran çekişmesinin arenası olacak ve devlet otoritesi altına girmeye pek alışık olmayan Arabistan'ın çöl kabileleri, yine sorun çıkaran unsurlar olacaklardır.

likle Müslümanlarca kutsal olan Hicaz bölgesinin savunulması, Osmanlı yönetiminin yeni sorumluluk sahası içine girmişti. Bu durumun Osmanlı'nın sorumlulukları ile birlikte Müslüman dünya üzerindeki nüfuzunu ve itibarını da artırması doğaldı. Aynı zamanda, Osmanlı donanmasının artan gücü, Kuzey Afrika sahillerindeki Arap toplumlarını da hâkimiyet altına alması çok sürmedi.

Osmanlı hâkimiyetinde Araplar, geleneksel yaşam ve yönetim tarzlarını devam ettirmişlerdi. Osmanlı yönetiminin bu konuda ne kadar toleranslı olduğu bilinen bir husustur. Sadece Suriye ve Irak Osmanlı düzenine dönüştürülmüş, tımar ve eyalet sistemi kurulmuştu. Diğer yerler ise "saliyaneli eyaletler" adı verilen, bir anlamda belli bir özerklik içinde yönetilmiştir. Mısır, Yemen, Basra, Lahsa, Bağdat, Trablusgarb, Tunus, Cezair-i garb bu şekilde yönetilmekteydi. Bu eyaletlerde vergi sistemi ve yönetim tarzı açısından fetihten önceki özelliği büyük oranda korunmuştur. Coğrafi uzaklık, halkının sosyal ve ekonomik yaşam tarzları ve kültürlerinin, böyle bir sistemi zorunlu kıldığı muhakkaktı[128].

Yemendeki dağlık kesimlerde hâkim olan Zeydi[129] imamların organize ettiği isyanlar ve çöl göçebelerinin etkin olduğu Vahhabi[130] ayaklanmaları istisna tutulursa, Arap dünyasının ve halklarının, Osmanlı yönetimini benimseyerek kabullendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan I. Dünya Savaşı sırasında, Vahhabilerin yönetimindeki çöl aşiretlerinden küçük bir grubun İngilizlerle işbirliği yapmasının "Arap İsyanı" olarak adlandırılması tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır[131].

---

128 Bk. Mithat Sertoğlu, "Müstesna Eyaletler", *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986, s. 234.

129 Kuzey Yemen'de dağlık kesimde yaşayanlar arasında yayılmış olan Zeydilik inancına göre halife olacak şahıs Hz. Fatma soyundan olmalıydı. İsyanlar daha çok bu kesimin önderleri tarafından çıkartılmaktaydı. Bk. M. Kemal Öke-Lütfullah Karaman, *Milli Mücadele Döneminde Yemen-Türkiye İlişkileri, İmam Yahya-Mustafa Kemal Paşa Yazışmaları*, İstanbul 1997, s. 13, 106.

130 18. yüzyılın sonlarına doğru güçlenen Vahhabî hareketi, Arap Yarımadası'nın Necid Çölü'nde ortaya çıkmıştı. Dayandığı güç, bedevilerdi.

131 Ayrıntı için "Urban" bahsine bkz.

Arap dünyasının Osmanlı'dan kopuşu, emperyalist, yayılmacı Batılı devletlerin müdahaleleriyle gerçekleşmişti[132]. 18. ve özellikle 19. yüzyılda İngilizlerin Hindistan ve Arapların yaşadıkları bölgelerdeki artan faaliyetleri, Araplar içinde Osmanlı yönetimine karşı isyanların örgütlenmesini doğurdu. 19. yüzyılda Arabistan'ın Necd bölgesindeki aşiretlerin güç verdiği Vahhabi ayaklanmaları ve Yemendeki isyanlar, Osmanlı idaresini uğraştıran problemler olmuştu[133].

Araplar arasında Osmanlı'ya karşı olan ayrılıkçı hareketlerin taban bulduğu yerler, Osmanlı otoritesinin, coğrafi ve fiziksel nedenlerden dolayı tam yerleşmemiş bölgelerdir[134]. Özellikle "Urban" adı verilen bedevi, çöl aşiretleri, zaten siyasi otoriteye hiçbir zaman katlanamamış insanlardı[135]. Coğrafi açıdan uzak olması da Arap dünyasında Yemen'i sorunlu bir bölge yapmıştı.

Osmanlılar Yemen'e 1517'den sonra girmişlerdi. 1538'de Tahiriler yönetimine son verilmekle birlikte buradaki etkin olan Zeydi imamların dini otoriteleri devam etmiştir. Zeydilerin zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı ayaklandıklarına şahit olunmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında İngilizler, Yemen'in güneyini kontrollerini altına aldılar ve Zeydi mezhebi taraftarlarını isyan için sürekli tahrik ve teşvik ettiler. Bütün bunlara rağmen Kuzey Yemen, 30 Ekim 1918'e kadar, Osmanlı yönetiminde kaldı[136].

---

132 Özellikle İngilizlerin bu doğrultudaki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Halil Halid, *İngilizlerin Osmanlı'yı Yok Etme Siyaseti*, İstanbul 2008.

133 Savaş sonrasında İngilizlerin bütün propaganda ve yerli eşraf arasında dağıttığı paralara rağmen yine de halkın çoğunluğu, Anadolu'daki Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasını dilemekteydiler ve Yemen'de yeniden Türk yönetimini istekliydiler. Bu konuda belgeler için bk. M. K. Öke-L. Karaman, *a. g. e.*

134 Aynı durum Arnavutluk'un bazı uzak yöreleri için de geçerlidir. Bk. K. Karpat, *a. g. e.*, s. 20.

135 Bu konuda "Urban" bölümüne bakılabilir.

136 Bu tarihte Yemen bağımsız oldu. Türkiye Lozan anlaşmasında Kuzey Yemen'in bağımsızlığını ve Güney Yemen'in İngiliz işgaline geçmesini resmen tanıdı. Kuzey Yemen'in bağımsız olmasından sonra yönetim Zeydi imamlara geçti. Osmanlı Devleti'nin Yemen üzerindeki hâkimiyetinin son bulduğu tarihte Zeydilerin dini lideri olan İmam Yahya 24 Şubat 1924'te kendisini Yemen kralı ilan etti.

1881'de Fransızların Tunus'u, daha sonra İngilizlerin Mısır'ı, İtalyanların da 1911 senesinde Trablus'u işgalleriyle Arapların çoğunlukla yaşadığı önemli bölgeler, Osmanlı yönetiminden koparılmış oldu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, İngiliz casuslarının silahlandırdığı ve tahrik ettiği yerel isyanlar dışında, Irak ve Suriye gibi Osmanlı otoritesinin nispeten hâkim olduğu yerlerde ciddi bir ayrılıkçı Arap kalkışmasından bahsedilememesi, Osmanlı yönetimi ile Arap halkının ilişkisini açıklamaya yetecektir. Bunun yanında, Suriye ve Irak bir yana bırakılırsa, özellikle coğrafi nedenlerden ötürü, Osmanlı siyasi kültürünün Arap ülkelerine tam olarak yerleşmediği de bir gerçektir. Bu durum nedeniyle Kafkaslar, Anadolu ve Rumeli insanlarının benimsediği oranda "Osmanlı-Türk etnik kimliğini" Arap halkı tarafından özümsenememiş olduğu da bir başka gerçektir[137].

Osmanlı yönetiminde Arap nüfusu hakkında rakamlar tahminler çerçevesinde kalmaktadır. Çünkü Arapların yaşadığı çoğu yerler, nüfus sayım sahalarının dışında kalmıştır. Arap dünyası ile ilgili rakamlar 1893 yılında yapılan sayım sonucuna ait tahmini rakamlardır. Bu tahminlere göre[138] Mısır Hidivliği: 6 milyon, Tunus Eyaleti: 1 milyon 500 bin, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı: 100 bin, Asir ve Yemen Vilayeti: 2 milyon 500 bin, Hicaz Vilayeti: 3 milyon 500 bin, Trablusgarp Vilayeti: 800 bin, Bingazi Mutasarrıflığı: 500 bin dolayında nüfusa sahipti. (Arap nüfusunun ülke geneliyle karşılaştırmak için "nüfus sayımları" bölümüne bakınız)

Ç. Konar-Göçer Gruplar

Osmanlı yönetimi, sayımlarda halkı "Müslim ve Gayrimüslim" olarak sınıflandırırken başlangıçta tamamen ekonomik ihtiyaçlardan hareket etmekteydi. Yeniçeri ocağı kaldırıldığı için, 19. yüzyılda ekonomik nedenlere "askerlik" hususu da eklenmişti. Devlet, farklı vergi kategorilerine tabi halk katmanlarının sayı-

137 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 18. Nitekim 1880'den sonra Müslümanlar arasında başlayan
138 BOA. Y. PRK. A. 8/78.

sını bilmek zorunda olduğu gibi, askere alacağı Müslümanların potansiyelini de bilmek zorundaydı artık. Ekonomik ve idari ihtiyaçlar, konar-göçer grupların da ayrı kaydedilmesini gerekli kılıyordu. Zira konar-göçerler için farklı bir idari mekanizma ve vergilendirme sistemi uygulamaktaydı[139].

Osmanlı yönetimi, mümkün olduğunca konargöçerleri bir sistem dâhilinde iskân etme politikası takip etmiş, farklı bir vergilendirme ve idari sistem kurmuştu[140]. Zira Osmanlı yöneticileri, başından beri göçebeliğin devlet otoritesinin önünde engel olduğunun bilincindeydi. Aşiret üyelerine devlet otoritesi doğrudan sirayet edemiyordu. Aşiret liderleri, göçebelerle devlet arasında aracı konumundaydı. Aşiret üyelerinin gözünde tek iktidar ve yetki sahibi olarak da aşiret reisleri görülüyordu doğal olarak. Ayrıca aşiretlerin sabit yerlerinin olmaması, onların idaresini güçleştiriyordu. Osmanlı siyasal kültürünün ve kimliğinin, belki de en az sirayet ettiği kesimleri bu gruplar oluşturuyorlardı demek yanlış olmayacaktır.

Göçebe aşiretlerin, yerleşik ahalinin ekili alanlarına zarar vermesi, onlara saldırması, sık sık asayiş sorunlarının yaşanmasına ve aşiretlerin devlet güçleriyle karşı karşıya gelmesiyle sonuçlanıyordu. Bu sorunlar konar-göçerlerin dinamik ve hareketli yaşam tarzlarının bir neticesiydi[141]. Osmanlı yönetimi, özellikle 19. yüzyılda, iskân politikalarına ağırlık verirken bir taraftan da aşiretlerin devlet yönetiminin içine çekecek tedbirler de almaktan geri durmamışlardı. Daha başından beri, aşiretlerin dinamik gücü ve asker olarak insan potansiyelinin farkındaydılar. Zira devletin kuruluşunda, bu unsurların başında gelen Yörük ve Türkmenlerin oynadığı etkin rol çok iyi bilinmektedir.

---

139 Bk. Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çeviren: Müfit Günay), Ankara 2000.

140 Bk. R. P. Lindner, *a. g. e.;* T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan,* İstanbul 1957; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540–1640",* Ankara 1997; Orhan Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006.

141 R. P. Lindner, *a. g. e.,* s. 87-119. Bundan dolayı, Osmanlı tarihindeki Kürt, Türkmen, Urban (Arap) vs. aşiretlerin isyan ve başkaldırılarını, aceleci değerlendirmelerle ayrılıkçı hareketler olarak görmek, tarihsel olgulara uygun düşmeyen tespitlerdir.

1. Türkmenler ve Yörükler

Oğuzların, 11. yüzyıldan sonra kitleler halinde İslam'a girmeleriyle birlikte, İslam kaynakları Oğuzlara "Türkmen" demeye başlamışlardı. Türkmen terimi ilk defa 10. yüzyılın sonlarında ünlü İslam Coğrafyacısı Makdisî (Mukaddesî) tarafından kullanılmıştır[142]. 12. yüzyıl İslam coğrafyacısı Mervezî[143], bu konuda şöyle der:

"Oğuzlar İslam hududuna gelince bir kısmı Müslüman oldu. Türkmen adını aldılar. Bu Türkmenler ile Müslüman olmayan Oğuzlar arasında savaşlar oldu. Daha sonra, onlardan Müslüman olanlar çoğaldı. Makbul Müslüman oldular. Bunlar kâfir soydaşlarına galip gelip onları kovdular. Bunun üzerine Müslüman olmayan Oğuzlar, Harezm'den uzaklaşıp Peçeneklerin ülkesine gittiler. Müslüman olanlar (Türkmenler) ise İslam ülkelerine dağıldılar. Oralarda iyi bir siyaset takip ederek İslam topraklarının çoğunu ele geçirip oraların hükümdarı ve sultanları oldular"[144].

Konargöçer hayat yaşayan Türkmenler, bu geleneksel yaşam biçimlerini Anadolu'ya geldikten sonra da devam ettirdiler. Uzun zaman alan bir süreçte ve tedricen yerleşik hayata geçtiler.

Osmanlı devrinde, bu konar-göçer gruplardan Kızılırmak'ın batısında yaşayanlar için genellikle "Yörük"; Kızılırmak'ın doğusu ve güneyinde (Aslında Osmanlı ile nüfuz ve çıkar çatışması içinde olan devletlerin sınırları içinde) kalan bölgelerdekiler için ise daha çok Türkmen adının kullanıldığı görülmektedir[145]. "Yörük"

---

142 bk. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1985, s. 253.

143 Şeref el-Zaman el-Mervezî, h. 514 (m. 1120) yıllarında Sultan Sencer zamanında kaleme aldığı *Tabai' el-hayavân* adlı eserinin 9. babında, Türkler ve Türk ülkeleri hakkında geniş bilgilere yer vermiştir. Merdizî'nin eserinin bu kısmını, Ramazan Şeşen, *İbn-i Fazlan Seyahatnamesi* kitabına (93-108. sayfaları) ayrı bir bölüm halinde dahil ederek yayınlamıştır. bk. Ramazan Şeşen, *İbn-i Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir Yay., İstanbul 1975.

144 R. Şeşen, *a. g. e.*, s. 96-97.

145 Yörük manasının mana ve menşei hakkında bak. F. Sümer, "Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 11*, (Ekim 1949- Temmuz 1950), No: 14, s. 509–522; Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yö-*

("yörümek" fiilinden türetilme) sözü, önceleri konargöçerler için genel olarak kullanılıyordu. Fakat daha sonraları Batı Anadolu ile Güney Batı Anadolu'daki oymakların genel adı olmuştur. "Yörük" adının etnik ve ırksal bir anlamı yoktur. Anadolu'da "Yörük" olarak adlandırılan konargöçerlerin hemen tamamı Oğuz boylarından gelmektedir[146].

Batı yörelerindeki Oğuz kökenli konargöçerler, erken dönemde Osmanlı yönetimine girmişler ve devletin ana unsurunu meydana getirmişlerdi. Rumeli'nin fethi ve İslamlaşmasında etkin rol oynadılar. Kızılırmak'ın doğusundaki Türkmenler ise 16. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı siyasî nüfuzunun dışında kalmışlar; gelişme sürecinde Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dulkadırlılar ve özellikle Safeviler gibi Osmanlı Devleti ile çıkar çatışması içinde olan siyasi teşekküllerin esas gücünü oluşturmuşlardı[147]. Kanaatimizce, Osmanlı siyasi kültürünün Türkmenler üzerinde hâkim olmasının uzun zamana yayılmasının temelinde, bu vakıanın da etkisi göz ardı edilmemelidir. Nitekim 1453 yılında Ali el-Amasî, kötü özelliklerini saydığı Araplar, Kürtler, Türkmenler ve Tatarlardan farklı olarak övdüğü "Türkler" arasına Osmanlı sınırları içindeki "Yörükleri" kattığı muhakkaktı[148].

İlerleyen zaman içinde "Türkmen" tabirinin anlam ve kullanımında değişiklikler olmuştu. Boz-ulus, Dulkadırlılar ve Bozok

rükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan, İstanbul 1957, s. 1–9; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Ankara 1997, s. 17–20, 39–42; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 139–146. Ayrıca "Türk Tabiri ve Osmanlı-Türk Kimliği" bahsine bakınız.

146 F. Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası, XI* (İstanbul 1952), s. 518–522; Selahattin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukukî Statüleri", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C II*, sayı 11, Ankara 1943, s. 112.

147 Belki de bu yüzden Osmanlı yönetimi, doğudaki ırkdaşlarından ayırmak için kendi hâkimiyetindeki Türkmenleri "Yörük" olarak adlandırmıştı. Osmanlı tarihlerinde rakip siyasi teşekküller oluşturmuş olan Türkmenler, bu nedenden ötürü olumsuz sıfatlarla anılmasını günümüzde bazılarının; "Osmanlı yönetiminin Türklüğü hor gördüğü" şeklinde yorumlamaları temelsiz ve tarihsel gerçekleri iyi bilmemekten kaynaklanmaktadır.

148 Ali el-Amasî, *Tarîkü'l-Edeb*, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Haz. Orhan Şen), İstanbul 2002. s. 129–130.

ile Halep'teki oymaklar, 16. yüzyılda "Türkmen" olarak adlandırılıyordu. Daha sonra bu ad, Halep Türkmenleri ile Boz-ulus'a münhasır kaldı. Bu iki elden 18. yüzyıldan itibaren Orta ve Batı Anadolu'ya gelenlere de "Türkmen" denilmiş, hatta köylerde ve kasabalarda yerleştikten sonra da uzun zaman bu adla anılmışlardır[149]. Ancak Türk, Türkmen, Manav, Yörük, Çepni, Tahtacı, Alevi, Kızıl-baş adlarıyla anılan topluluklar arasında kavim ve köken açısından hiçbir fark olmadığı da bir gerçektir. Hepsi de Oğuz Eli'nden gelmişler, Anadolu'nun fethini ve İslamlaşmasını sağlamışlardır[150].

Anadolu'da konar-göçer yaşayan Türkmen/Yörük kitleleriyle ilgili rakamlara Osmanlı öncesi kayıtlarda da rastlanmaktadır. Mesela Arap Coğrafyacısı İbn Said, 12. yüzyılın ortalarında Denizli merkez olmak üzere sol kol uç beylerbeyliği bölgesinde 200 bin çadırlık Türkmen yaşadığını yazmaktadır. Yine aynı kaynağa göre sağ kol uç beylerbeyliğinin merkezi olan Kastamonu havalisinde 100 bin çadırlık Türkmen bulunuyordu. Ankara'nın kuzeyindeki dağlık bölgede 30 bin çadırlık Türkmen yaşamaktaydı[151].

16. yüzyıla ait Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlardan altı binden fazla Yörük ve Türkmen grubunun (Boy, kabile, taife, oba olarak) adını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bunların yaşadıkları, kaza ve sancakları, bazılarının köy ve mezralarına kadar yine bu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz[152].

---

149 Bu gün Orta ve Batı Anadolu'da bazı yerlerde Türk, Yörük ve Türkmen olarak adlandırılmış köyleri yan yana görmek mümkündür. "Türk" diye anılan köyler, oralarda, 17. yüzyıldan önce yaşayan ve son asırlarda yerleşen Yörüklerin kurdukları köylerdir. Türkmen köyleri ise 17. yüzyıldan itibaren Orta ve sonra Batı Anadolu ile Marmara bölgesine göç etmiş olan Boz-ulus, Halep Türkmenleri ve Yeni-il'e mensup oymaklar tarafından kurulmuş olan köylerdir. (F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 193)

150 F. Sümer, *Oğuzlar,* s. 222.

151 İbn Sa'id, *Kitabu'l-Coğrafiyya*, (Yayınlayan: İsmail el-Arabi), Beyrut 1970, s. 185'den naklen Refik Turan, "Türkmenlerin Anadolu'ya Gelişi", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 244.

152 Türkmen/Yörük topluluklarının isimleri ve Anadolu'da yaşadıkları yerler hakkında daha geniş bilgi için bk. O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006;

a) Türkmen ve Yörüklerin Anadolu'daki Dağılımları

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla Anadolu'da bozulmuş olan birlik, 16. yüzyılda Osmanlılar tarafından yeniden oluşturuldu.

Türkmenler uç bölgeleriyle güneyde Torosların, kuzeyde ise Bolu'dan Trabzon'a uzanan Karadeniz dağlarının yamaçlarındaki otlaklarda yoğunlaşıyorlardı. Bir diğer göçebe Türkmen kümelenmesi de Konya ile Ankara arasındaki kurak Orta Anadolu platosunda gözleniyordu. 1520'lerde Sinop-Antalya hattının batısında kalan Anadolu'da nüfusun yaklaşık %27'ini konar-göçer Türkmen/Yörükler oluşturuyordu[153]. 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı kayıtlarına göre Türkmen ve Yörüklerin Anadolu'daki dağılımları şöyledir:

1. Halep Türkmenleri

Osmanlı döneminde idarî ve malî bir organizasyona bağlı olan göçebe grupların en önemlilerinden birisini "Halep Türkmenleri" oluşturuyordu. Halep Türkmenlerinin kışlak bölgesi Halep çevresi idi. Yaylak mahalli ise Sivas'ın güney kısmında yer alan Yeni-il yaylasıydı[154]. 16. yüzyılda Halep Türkmenleri başlıca; Beğdili, Harbendelü, Bayat, İnallu, Köpeklü Avşarı, Gündüzlü Avşarı gibi büyük teşekküller ile; Karkın, Kızık, Uç, Acurlu, Kaçılu, Peçenek, Döğer, Kınık, Çepni, Eymür, Büğdüz, Ala-yuntlu, Bahadırlu, Kara-koyunlu, Ulaşlu ve saire gibi oymaklardan müteşekkil idi[155]. Halep Türkmenleri 1530'larda 40 bin, 1570'lerde de 60 bin nüfusa sahipti[156].

F. Sümer, Oğuzlar, s. 194–201.

153 H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 71.

154 İlhan Şahin, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 231.

155 F. Sümer, *Oğuzlar,* s. 194; İlhan Şahin, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1982, s. 687-712; O. Sakin, *a. g. e.,* 519-527.

156 İlhan Şahin, *a. g. e.,* s. 235-236.

2. Dulkadırlı Türkmenleri

Dulkadırlı oymakları, kışın Amik ovasına, Halep dolaylarına ve Çukurova'ya inerlerdi. Dulkadırlı'den birçok bölük İran'a gitmişti. Bir kol da Diyarbakır bölgesindeki Boz-ulus'a katılmıştı[157]. Kalabalık bir grubu da, Yozgat bölgesine yerleşmiş, ayrıca Sivas'ın güneyinde Yeni-il'i meydana getirmişlerdi. Daha 16. yüzyılın başlarında bu ile mensup oymakların Ankara yakınlarına kadar sokulmuş oldukları görülmektedir. Kayseri ve Kırşehir bölgeleri de bu ilin yerleşme sahaları arasında idi. Daha sonraları onlardan mühim bir kısmının (Cerid, Tecirli ve Ağçakoyunlu) Çukurova'da yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir. Dulkadırlı ilini oluşturan başlıca oymaklar şunlardı[158]: Anamaslı (diğer adı Karacalu), Dokuz (diğer adı Bişanlu), Küreciler, Cerid, Peçenek, Kavurgalu, Elçi, Döngelelü, Küşne, Yuvalu, Tekelü, Varsak, Ağça-koyunlu, Eymir, Çimelü, Kızıllu, İmanlu Afşarı, Çağırğanlu, Evci, Gündeşlü, Tecirlü, Eşkinciler, Ali Beylü.

Kadirli yöresinde yaşayan oymaklar, Varsak, Demircülü, Karamanlu, Selanlu, Zakirlü, Kavurgalu, Geçlik, Eşkinciler. Kozan bölgesine yaşayanları ise; Savcı-hacılu, Eğlen-oğlu, Ayru-damlu, Kavurgalı ve Avşar teşekkülleridir.

3. Çukurova Türkmenleri

Bu bölge, Üç-oklar tarafından fethedilmiş ve daha sonra da onlara bağlı oymaklarca iskân edilmişti. Burada yerleşik hayata geçen Üç-oklar, kısmen boy teşkilatlarını da kaybetmişlerdi. Bölgenin fethinde mühim rolleri olan Yüreğirler ile Kınıkların 16. yüzyılda sadece yerleştikleri yerlere vermiş oldukları isimleri kalmıştır. Diğer taraftan Kara-isalu, Kusun, Koş-temür, Ulaş, Gökçelü ve Elvan boyları ise henüz tamamıyla çözülmeyerek oymak teşkilatlarını muhafaza etmekteydiler[159]. 16. yüzyılda Konya,

157 Bk. Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540–1640", Ankara 1997.

158 F. Sümer, *Oğuzlar,* s. 195; Ayrıca bk. O. Sakin, *a. g. e.,* 456-501.

159 Bu hususta geniş bilgi için bk. Faruk Sümer, "Çukur-ova Tarihine Dair Araştırmalar",

Kırşehir, Maraş ve Bozok taraflarında yaşayan Varsakların, Tarsus ve yöresine de indiklerini biliyoruz[160].

4. Trablus-Şam Türkmenleri

Başlıca; Avşar, Bayındır ve Salur boylarına mensup olan bu Türkmenler, 11 cemaatten müteşekkildir. Bu Türkmen grupları, çöldeki Tedmür Vadisinde kışlamakta, yazın ise Trablus-Şam ve Hama dağlarında yaylamaktaydılar[161]. Suriye bölgesinde Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden birisi de Hama sancağıydı. Kanuni döneminde Sancakta çoğu Salur Türkmenlerine mensup 1.748 hane 553 mücerred nüfus idi[162].

5. Boz-ulus Türkmenleri

Güneydoğu Anadolu bölgesine yerleşmiş olan Boz-ulus, Diyarbekir Türkmenleri, Dulkadır oymakları ve Halep oymakları olmak üzere üç koldan meydana gelmiştir[163].

6. Yeni-il Türkmenleri

Yeni il, Sivas'ın güneyindeki Mancılık, Gürün ve Hekimhan arasındaki bölgede yaşayan oymakların adıdır. Mancılık ile Gürün arasındaki araziye Uzunyayla denilmektedir. Hekimhan'ın kuzey doğusunda ve Alacahan'ın güney doğusundaki Yellücedağı da Yeni-ilin en ünlü yaylalarından biri idi. Yeni-il, malî bakımdan III. Murat'ın anası Nur Banu Sultanın Üsküdar'da yaptırdığı camiin evkafına bağlanmıştı. Bu sebeple vesikalarda bu topluluğa

---

Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, I, s. 1-98; O. Sakin, *a. g. e., s.* 507-541.

160 Bk. Ali Sinan Bilgili, "Tarsus Türkmenleri (Varsaklar)", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 9.

161 Ergin Gülsoy, "Trablus-Şam, Hama ve Humus Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 121-124.

162 Ersin *Gülsoy*, *a. g. e.,* s. 121-122.

163 Boz-*ulus'u* oluşturan cemaatler hakkında daha geniş bilgi için bk. T. Gündüz, *a. g. e.,* s. 44-104.

Üsküdar Türkmeni de denir. Bu topluluk biri Dulkadırlı'ya diğeri Halep Türkmenlerine mensup olmak üzere, iki koldan meydana gelmişti. Halep Türkmenlerine mensup kola eskiden beri "yaban eri" adı verilmişti. Çünkü bu kol bölgede ancak yazın oturmakta kışın Halep bölgesine inmekteydi. Bu kola eskiden Şamlu ve Şamlular da deniyordu. Dulkadırlı kolu ise genellikle çiftçilik yapmaktaydı[164].

7. Ulu-yörük Türkleri

Ulu-Yörük, başlıca Sivas, Amasya ve Tokat bölgelerinde yaşamaktaydı. Bazı oymakları batıda, Kırşehir ve Ankara bölgelerine kadar yayılmışlardır. Daha sonraları oymakların bir kısmı Eskişehir bölgesine, oradan da Balıkesir yöresine gitmişlerdir. Ulu-yörük başlıca üç kümeye ayrılır: Yüzde-pare, Orta-pare, Şark-pare. Bu kümeleri teşkil eden oymaklar, bölük adını taşır. Bölüklerin her biri kışlaklarda sahibi oldukları çiftlikleri ekip biçmekteydiler[165].

8. Boz-ok Türkmenleri

1243 yılında Moğolların, Anadolu Selçuklu ordusunu Kösedağ Savaşıyla yenmesinden sonra, Selçuklu Devletinin siyasî hayatı, Moğol hükümdarlarının iradesine tabi olmuştu. Bu yarı bağımlılık şekli, 1278 yılına kadar devam etmiş; bu tarihten itibaren ise Anadolu toprakları, doğrudan Moğol valileri tarafından yönetilmeye başlanmıştır[166]. Böylece Anadolu'da başlayan Moğol nüfuz ve hâkimiyetiyle birlikte, Orta Anadolu'ya bilhassa Sivas, Kayseri, Kırşehir ve bugünkü Yozgat çevresine Moğol oymakla-

164 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İlhan Şahin, *Yeni-il Kazası ve Yeni-il Türkmenleri,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1980; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 196.

165 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 197; Erhan Afyoncu, "Ulu Yörük", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 1-8.

166 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 431, 437, 549–553, 589.

rı yerleştirilmiş; Orta Anadolu'nun etnik ve kültürel dokusuna Moğol unsuru da dâhil olmuştu[167].

1256 yılından itibaren Moğollar, göçebe hayata müsait olan Sivas'tan Kütahya'ya kadar uzanan ve özellikle Çorum bölgesi de dâhil olacak şekilde İç Anadolu'dakiu'daki otlaklara iyice yerleştiler. Bunların Orta Anadolu'da bulunanlarına sonradan "Karatatar" adı verilmiştir. Karatatarların nüfusu, 15. yüzyılın başında 40 bin ev olarak hesap edilmişti[168]. Bilindiği gibi, göçebelerce tercih edilen İç Anadolu'daki otlakların büyük bir kısmı, Yozgat çevresindedir. Burası deniz seviyesinden yaklaşık 1300 metre yüksekliğe sahip olarak, Uzunyayla gibi Orta Anadolu'nun en başta gelen yaylalarından birisidir.

Anadolu'da Moğol valilerinin sonuncusu olan Timurtaş'ın Mısır'a iltica etmesi üzerine yerine vekil bıraktığı kayınbiraderi ve bir Uygur Türkü olan Eretna, 1344 yılında siyasî şartların uygun olması nedeniyle eski "Danişmendiye Eyaleti" sahasında kendi adıyla anılan Kayseri merkezli bir devlet kurdu[169]. Böylece yeni bir siyasî gücün hâkimiyetine giren Orta Anadolu, 1380 yılından itibaren ise Kadı Burhaneddin'in hâkimiyetini tanıdı. 1398 yılında Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlunun küçük yaşta olması nedeniyle, yaklaşmakta olan Timur tehlikesinden korkan Sivas halkının daveti ile bölge, geçici olarak (1401 yılına kadar) Osmanlı topraklarına katıldı[170]. Kara Tatar adı verilen Moğol oymakları da böylece Osmanlı tebaası olmuşlardı. Yıldırım Beyazıt ile Timur arasında 1402 yılında yapılan Ankara savaşında Osmanlı ordusunda 10 bin kadar Tatar bulunuyordu[171].

Timur 1404 yılında Anadolu'dan dönerken İç Anadolu'daki Kara Tatarları da zorla beraberinde götürünce bölge, Tatarlar ta-

---

167 Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I. 1969, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti *Enstitüsü* Yay., Ankara 1970, s. 60.

168 F. *Sümer*, "Anadolu'ya sadece" s. 574–576.

169 F. Sümer, *Moğollar*, s. 101.

170 Yunus Koç, XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 13.

171 F.Sümer, *Bozok*, s. 312.

rafından boşaltılmış oldu. Timur'un bu zorunlu göçünden ancak çok az Tatar grupları kaçıp kurtularak geride kalmayı başarabilmişti.

Tatarlar tarafından terk edilen Yozgat ve komşu yöreler, eskiden beri Sivas'ın güneyinde ve Kayseri'nin doğusunda (bilhassa Uzunyayla) yaylayan; kışları da, Haleb'e kadar inen göçebe Dulkadırlı Türkmenleri tarafından işgal edildi. Bu Türkmenler, Oğuzların "Bozok" koluna mensup bulunduğundan Yozgat ve çevresine de bu tarihten itibaren "Bozok" adı verildi. 15 ve 17. yüzyıllarda Bozok adı, bölgeyi değil orada yaşayan halkı ifade ediyordu. Daha sonra ise "Bozok ismi", bölgenin adı oldu[172].

Yozgat ve çevresinde yaşayan halkın çoğunluğunun ataları olan ve 16. yüzyılda bölgeye hâkim olup daha sonra da yerleşik hayata geçen Bozoklu Türkmen oymakları[173] şunlardı: Kızılkocalı, Süleymanlı, Ağcalu, Salmanlı, Çiçekli, Zakirlü, Mesudlu, Ağca Koyunlu, Kavurgalı, Demircili, Ali Beyli, Sekili, Tecirli, Deli Alili, Şam Bayadı ve Karamanlu-yı Dinek[174].

9. Atçekenler ve Çevresindekiler

At çekenler başlıca Larende (Karaman), Akşehir ve Koçhisar gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bunlar her yerde aranan iyi cins atlar yetiştirdikleri ve devlete vergilerini at cinsinden ödedikleri için kendilerine bu isim verilmişti[175]. Konya Bozkırı da diye adlandırılan ve tarıma pek uygun olmayan bu sahada Atçekenler, 16. yüzyılın sonlarında yerleşik hayata geçinceye kadar konar-gö-

---

172 Konu hakkında bk. Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Ankara 2004, s. 27, 35.

173 Bu oymaklara *kabile* de denmekte olup her bir kabile daha küçük cemaat ve obalara ayrılmaktaydı. 16. yüzyılda Bozok'taki Türkmen oymaklarının listesi için bk. O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, s.* 430-455.

174 998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyar-i Bekir ve Arab ve Zü'l-kadiriyye Defteri (937/1530) II, Şam, Gazze, Safed, Salt-Aclun, Haleb, Hama-Humus, Trablus, Ayntâb, Birecik, Adana, Üzeyir, Tarsus, Sis, Mar'aş ve Bozok Livaları, (Dizin ve Tıpkıbasım), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. (giriş) 53.

175 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 198.

çer olarak yaşadılar[176]. 16. yüzyılın başlarında Atçekenler, 7.090 hane, 3.444 mücerred olmak üzere 10.534 neferlik nüfusa sahip iken, bu yüzyılın sonlarında nüfusun sayısı 17.808 neferlik nüfusa ulaşmış olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır[177].

10. İçel Yörükleri

Anadolu'nun Türkleşmesi sırasında İçel yöresi, sahip olduğu yaylak kışlak özelliğinden dolayı, hayat tarzlarında göçerlik geleneği ağır basan Türkmenlerin ilgisini çekmiştir. "İçel", Selçuklular zamanında fethedilmeye başlanmış ve Karamanoğulları zamanında tamamlanmıştır. Bu bakımdan, buradaki Türkler Çukurova'dakilerden ayrı bir siyasî maziye sahiptirler. İçel Türkmenleri hemen tamamen Karamanoğulları'nın Türkmenleridir[178]. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı hâkimiyetini tanıyan bölge tipik Türkmen bölgelerinden biridir[179].

11. Menteşe Yörükleri

Bu günkü Muğla ili çevresinde yaşayan yarı göçebe oymaklardır. Dağlık bir bölge olan Menteşe bölgesinde yaşayan Yörükler, "tir" (ok) adı verilen gruplara ayrılmaktaydı. Bölgede yaşayan Yörükler yedi ana boy halinde idiler. Bunlar: Kayı, Kızılcakeçili, Horzum, Balıkçı (?), Divane Ali ve Kızılcakoyunlu'dur[180].

---

176 Hasan Basri Karadeniz, "Atçekenlik ve Atçeken Yörükleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 183. 1530'larda Konya yöresinde Esbkeşan'a bağlı grupların dağılımı için bk. O. Sakin, *a.g.e,* s. 400-419.

177 Hasan Basri *Karadeniz*, *a. g. e.,* s. 191-192.

178 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 199.

179 İçel Sancağı'nın teşekkülü ve tarihi gelişimi hakkında daha geniş bilgi için bk. Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994; İçel bölgesi Yörük ve Türkmenleri için bk. Şenol Çelik, "XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 83-101.

180 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 119; O. Sakin, *a. g. e., s.* 384-392.

12. Aydın ve Saruhan Yörükleri

15. yüzyılın ikinci yarısına ait Osmanlı kayıtları, Batı Anadolu'da ezici bir çoğunlukta Türkmenlerin yerleşmiş olduğunu göstermektedir[181]. Aydın ve Saruhan bölgesi de bu konuda en başta gelen yerlerinden birisiydi[182].

Aydın'da esas itibariyle Karaca-koyunlu adlı bir Yörük topluluğu bulunmaktaydı. Bunlar oldukça geniş bir sahaya yayılmış ve 56 cemaate ayrılmış olarak yaşıyorlardı[183]. Tire ve Ayasuluk arasındaki sahada bulunan bu büyük topluluk aynı zamanda müstakil bir kadılıktı. Hatta bunlara ait özel bir kanunname dahi mevcuttu[184].

Saruhan (Manisa) yöresinde "ellici" adıyla adlandırılan Yörük grupları yaşamaktaydı. Bu isim, bunların devlete olan mükellefiyetlerinden dolayı verilmiş olup kendi boy adlarıyla ilgisi yoktur. Bu çerçevede 38 cemaat olup en kalabalıkları Karacalar cemaati idi[185].

13. Kütahya Yörükleri

Kütahya merkezli Germiyan bölgesi, Uşak ve Denizli'yi de içine alan bir bölgedir. Bu sancağın bilhassa Denizli yöresinde Yörük toplulukları yaşamaktaydı[186]. Merkez kaza çevresindeki Yörükler dört ana grup halinde örgütlenmişlerdi. Bunlar: Hassa (tek grup halinde ve 590 hane), Bozguş (42 cemaat), Kılcan (42 cemaat) ve Akkeçili (40 cemaat) Yörükleridir[187]. Denizli bölgesin-

---

181 H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve* Sosyal Tarihi*, I, 1300-1600*, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 63.

182 Bölgedeki Türkmen ve Yörük cemaatlerinin listesi için bk. O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler,* s. 367–372.

183 F. Emecen*, a. g. e.*, s. 118.

184 F. Yılmaz, "Karaca Koyunlu Yörükleri Kanunu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX (1994), s. 349–355.

185 Bk., F. Emecen, *a. g. e.,* s. 127-141.

186 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 201; O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler…*, s. 377-384.

187 Ferudun Emecen, "Batı Anadolu'da Yörükler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu, Bildiriler*, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 117.

de ise iki büyük Yörük topluluğu olan Kayı ve Çobanlar Yörükleri yaşamaktaydı[188]. Uşak'ta ise asıl topluğu 19 cemaatten oluşan Akkoyunlular oturmaktaydılar[189].

14. Ankara Yörükleri

Ankara sancağının her tarafında yarı göçebe ve çoğunluğu az nüfuslu oymaklara rastlanmaktadır. Bunların bazılarının adları şöyledir: Abdal Alilü, Adalu, Aziz Beylü, Anamuslu, Çalışlu, Kara İsalu, Receplü, Oğul Beylü, Selmanlu, Tosbağa, Samağır ve diğerleri[190].

14. Karadeniz Bölgesi Yörükleri

Karadeniz bölgesinin en önemli merkezi olan Trabzon Sancağında ağırlıklı olarak rastlanan Türkmen gruplarının başında Çepniler gelmektedir. Çepnilerin haricinde Alayundlu, Döğer ve Yüreğir adlı boylara da rastlanmaktadır[191]. Anadolu'ya ilk Selçuklu fetihleri sırasında büyük bir topluluk halinde (100.000 kişi) gelen Çepnilerin çoğunluğu, Giresun, Tirebolu ve Vakfıkebir'e, daha az bir kısmının da batıya yönelerek Kocaeli, Balıkesir ve İzmir'e yerleşmişlerdir[192].

Anadolu'da Karadeniz'e sahili bulunan sancaklar içinde Yörüklerin en yoğun olarak bulundukları sancakların başında Kastamonu gelmektedir. Sancağın 1513 yılındaki 12 kazasından birinin adı Yörük kazası idi[193].

---

188 *Gös. yer*.

189 *Gös. yer*.

190 Ankara yöresindeki Türkmen ve Yörük gruplarının listesi için bk: O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler,* s. 351–367.

191 M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, İstanbul 1993, (Basılmamış doktora tezi), s. 314, 322; M. Hanefi Bostan , "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 51.

192 M. *Hanefi* Bostan, *a. g. e.,* s. 51.

193 M. *Hanefi* Bostan, *a. g. e.,* s. 58.

Bunlarda başka yarı göçebe oymaklar, Anadolu'nun her tarafına dağılmış haldeydiler. Ancak burada yoğun ve büyük sayıda olanlar anlatılmıştır[194].

b) Balkanlarda Türkmen ve Yörükler

Osmanlıların 14. yüzyılın ortasında Gelibolu'yu ele geçirip Rumeli'de bir köprübaşı elde etmelerinden sonra Türkmenlerin batıya doğru göçü hızlanmıştı. Bu göçlerin bir kısmı sürgün şeklinde ise de aynı anda hatırı sayılır bir gönüllü göçü de başlamıştı[195]. Nüfus göçü ve Türkleşme öylesine hızlı ilerlemekteydi ki, yaklaşık elli yıl sonra, yani 16. yüzyılın başlarında, Doğu Balkanlar bölgesinde nüfusun çoğunluğunu artık Türk yerleşimciler oluşturmaktaydı[196].

Balkanlara geçen Türklerin çoğunluğu köy ve kasabalarda yerleşik hayata geçmişlerse de Aydos ile Eski Zağra arasındaki Doğu Balkan sıradağları ile Bata, Haskovo ve Gümülcüne arasındaki Rodop dağlarında yoğun Türkmen grupları yaşıyordu. Selanik'in kuzeyindeki dağlık bölge Yörüklerin yoğun olarak bulunduğu sahaydı. Daha az miktarda olsa da Üsküp'ün kuzeyindeki dağlık kesimler ile Köstendil sancağında Yörük gruplarına rastlanıyordu. Meriç vadisinin Haskova ve Pazarcık arasındaki bölge, 15. yüzyılın başlarında Yörükler tarafından iskân edilmişti. Balkanlardaki göçer Yörük nüfusunun miktarı daha 16. yüzyılın başlarında 250 bine (49.540 hane) ulaşıyordu[197].

---

194 Anadolu'da konargöçer Türkmen/Yörük teşekküllerin adları ve dağılımları hakkında daha geniş bilgi için bk Orhan Sakin, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006; Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

195 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 72–73.

196 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 73.

197 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 73–74. Bu rakamın Anadolu'daki Türkmen ve Yörük nüfusu hakkında ipucu vermesi açısından önemi büyüktür. Zira 16. yüzyılın başında Rumeli'ye geçirilenlerin Anadolu'daki asıl kitlenin çok küçük bir parçası olduğu göz önüne alınırsa, Anadolu'daki Türkmen ve Yörük nüfusunun büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır.

Balkanlara geçen Yörük grupları yeniden örgütlenmişti. Tanrıdağı (Karagöz) Yörükleri, 1543'den 1642 yılına kadar Bulgaristan'ın Çırpa, Karacıkdağı, Eski Zağra, Akçakızanlık, Karinabad, Filipe, Hatuneil, Rus Kasrı, Havas-ı Mahmut Paşa, Ahyolu, Yeni Zağara, Varna, Hırsova, Silistre, Şumnu, Pravadi, Niğbolu, Tırnova, Razgrad şehir ve kasabalarına dağılmış durumdaydılar. Bulgaristan'daki Yörük gruplarından bir diğeri de Naldöken Yörükleridir. Selanik Yörükleri, bütün Makedonya ve Taselya'ya yayılmışlardı. Az bir miktarı da Bulgaristan'daydı. Kosova ve Manastır (az miktarda Bulgaristan ve Dobruca'da) yöresindekiler Ofçabolu Yörükleri olarak anılıyordu. Doğu Trakya, Dimetoka ve Hasköy çevrelerinde Vize Yörükleri vardı. Kocacık Yörükleri ise Hırsova, Varna ve Ahyolu'ndan Akkirman, Bender ve Kili'ye kadar olan sahalara dağılmışlardı[198].

2. Kürtler (Kurmanç), Zazalar ve Kürtçe Konuşan Türkmenler

Fars kültür çevresinin etkisinde kalarak farklı lehçe ve ağız konuşan, doğudaki bütün konargöçer grupların "Kürt" olarak tanımlanması Türkiye'de gelenek olmuştur. Köken olarak ister Kurmanç, ister Zaza veya birlikte yaşamaktan dolayı günlük yaşamlarında Kurmançça konuşan Türkmenler olsun, hepsi bu genel tanımın içine katılmakta, birbirine karıştırılmakta ve "Kürt" olarak adlandırılmaktadır. Aynı karışıklık tarihsel belgeler için de geçerlidir. [199]

Kaynaklarda "Kürt" tabirine rastlanması, 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarına kadar uzanır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasın-

---

198 M. Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlılar Döneminde Bulgaristan", *Balkanlar El Kitabı I: Tarih*, Ankara 2006, s. 323.

199 Lazlar, Doğu Karadeniz'de yaşayan çok küçük bir halk olmasına rağmen bütün Karadeniz yöresinde yaşayanlara "Laz" denilmesi gibi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan herkese, yanlış olarak, "Kürt" denilmesi Türkiye'de folklorik bir olgu halindedir. Mesela Zazalar, dil ve kültür olarak Kurmançlardan daha çok Türkmenlere yakın olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Bk. M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul 1998; H. Musa Taşdelen, *Göçerlerin Şehirleşmesi (Beritanlı Aşireti Örneği),* İstanbul 1997.

da "Ekrad (Arapça Kürtler)" şeklinde yer almaktadır[200]. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer (1117–1156) tarafından belirlenen "Kürdistan" (Kürtlerin yaşadığı bölge anlamında) sınırları, İran'da Zagros dağlarının doğusunda Hemedan, Dinaver, Kirmaşah ile batıda Sincar ve Şehrizor vilayetlerini kapsıyordu[201] ki, Kaşgarlı Mahmud'un haritasında işaret ettiği yere uygundur[202]. Daha sonra bölgeden geçen ünlü gezgin İbn-i Cübeyr de, 1183 yılında yazdığı seyahatnamesinde "Kürtler" hakkında bilgi verirken benzer bilgiler verir. İbn Cübeyr, "Yağmacı Kürt aşiretleri yüzünden Musul'dan Nasibin ve Dünaysar kentine kadar olan bölgede korkuyla yolculuk ettiklerini" söyler[203]. İbn-i Cübeyr'in anlattıklarından Kürt aşiretlerinin, "yöreye yakın geçit vermez dağlarda yaşamakta" olduklarını anlıyoruz[204]. Sık sık inip Musul'un kuzeyi ile Nusaybin arasındaki kentlere ve yolculara saldırmaları yüzünden[205] yolcu ve çevrede yaşayanların korkulu rüyası idiler. Bu bilgiler aşiretlerin, etnik kökenlerine tam olarak ışık tutmasa da, dağlık sahalarda yaşayan ve seyyar hayat tarzını sürdüren insanlar olduklarını açıkça gösterir[206].

Şah İsmail'in 1502 yılından sonra Bağdat ile Maraş arasındaki toprakları ele geçirmesiyle, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleriyle birlikte Kürtler, Safevilerin hâkimiyet alanında kalmışlardı. Şah İsmail'in mezhep değiştirme baskılarına karşı

---

200 Bk. Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk Tercümesi*, c. I. (Çeviren: Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1983, ekli harita.

201 Abdülhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 4. Baskı, İstanbul, 1996, s. 91.

202 Oldukça şematik olan haritada "arz-ı Ekrad (Kürt bölgesi)" İran ile Şam arasında gösterilmiştir. Bk. Kaşgarlı Mahmud, *gös. yer*.

203 İbn-i Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara, Seyahatname,* Arapçadan çeviren: İsmail Güler, İstanbul 2003, s. 176.

204 İbn-i Cübeyr, *gös. yer*.

205 İbn-i Cübeyr, *gös. yer*

206 Kürtlerin kökenleri ile ilgili tartışmalar için bk. Orhan Türkdoğan, *Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı,* İstanbul 2006, s. 228–246, 290–300, 390–391. Konumuzun dışında kalması nedeniyle köken tartışmasına girmemekle beraber, farklı bir görüş olduğu için Ahmet Taner Kışlalı'nın bu konudaki yaklaşımını zikretmeden geçemeyeceğiz. Kışlalı; Kürtlerin (Irak-İran arasındaki bu bölgeye) daha eski dönemde gelmiş olmaları nedeniyle Farsçanın etkisinde fazla kalmış olduklarını düşünmektedir. Bk. O. Türkdoğan, *a. g. e*., s. 231.

direnen Sünni-Şafii Kürt aşiretleri, Osmanlı-Safevi çekişmesinde Osmanlı'nın yanında yer aldılar. 1514 Çaldıran zaferinden sonra, Bitlis hâkimi İdris Bitlisî'nin girişimleriyle 25 Kürt beyi Osmanlı egemenliğini kabul etti ve İran içlerine kadar uzanan topraklardaki bütün Sünni Kürt aşiretleri Osmanlı'nın hakimiyetini tanıdılar. Zira Safevilerin Şiilik politikaları karşısında, Osmanlılar köklü bir strateji değişikliğine gitmişler, Sünniliğin hamiliğini üstlenmişlerdi. Bu durum, Sünni-Şafii aşiretleri, şahın zorla mezhep değiştirme politikalarının baskısından kurtardığı gibi, Osmanlı Devleti nezdindeki konumlarını yükseltmesi de doğal bir sonuçtu. Daha önce Osmanlılara rakip Türkmen beyliklerine bağlı iken, sonradan Şah İsmail'in hâkimiyetini tanıyıp ona taraftar olmaları yüzünden Osmanlı yönetimince pek güvenilmeyen Türkmen unsurların karşısında, Şafii-Sünni Kürt aşiretleri, Osmanlı Türklerinin en yakın müttefikleri oldular[207].

Osmanlıların bölgeye hâkim olmalarından sonra, 16. yüzyılda, Kürt Aşiretlerinin sahalarının kuzeye doğru genişlediğini görüyoruz. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında Evliya Çelebi Kürt diye nitelediği konar-göçer aşiretlerin, Erzurum vilayetinin güneyinden Bağdat'a kadar uzanan hat üzerinde bulunduklarını söylemişti[208]. Evliya Çelebi bu tanımlamayla, Kürt (veya diğer konar-göçerler) aşiretlerinin yaylak ve kışlak arasında sürülerini otlattıkları yerlere işaret ediyor olmalıydı.

Osmanlı yönetiminin, 16. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'daki konar-göçer aşiretleri iki büyük teşekkül halinde örgütlediğini biliyoruz. Bu düzenlemeye göre; Türkmenler "Boz-ulus"; Kürtler de "Kara-ulus" çatısı altında toplanmıştı[209].

207 Birçok Türkmen aşiretinin Kürtleşmesinin izi bu dönemde aranmaktadır. Zira Safevilerle savaş kızıştıkça, Osmanlı yönetiminin Şah yanlısı alevi Türkmenler üzerindeki artan baskısından kurtulmak için Türkmen aşiretlerinin Şafii Kürt grupları arasına karışmak önlerindeki tek çıkar yoldu.

208 M. Gürbüz, *a. g. e.,* s. 29.

209 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 73.

Kaynakların verilerine göre Kara-ulus, yaylak ve kışlak için Bağdat ile Hakkâri arasında gidip geliyordu[210]. Bu bilgi, yukarıda belirttiğimiz tarihsel kayıtların verileriyle de uyumludur. Diyarbakır, Kürt aşiretlerinin bölgelerinin dışındaydı. Zaten erken tarihsel kaynaklarda Diyarbakır hep Kürt aşiretlerinin bölgelerinin dışında gösterilmektedir. Kent ve çevresi, 16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce bütünüyle bir Türkmen bölgesiydi. Zira Kanuni Sultan Süleyman, Fransa Kıralı Francois'e 1526 Şubatında yazdığı mektubunda hâkimiyetindeki vilayetlerin adlarını sayarken; "Ben ki… Akdeniz'in, Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilayet-i Dulkadriye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in… nice diyarın sultanı ve padişahı…"[211] diyerek Diyarbakır'ı belirgin bir şekilde "Kürdistan"dan ayrı tutmaktadır.

Kürt aşiretlerinin güneyden kuzeye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya doğru çıkmaları 16. yüzyılda başlamış, daha sonra da 17. yüzyılda devam etmiştir. Ekonomik ve siyasal nedenlerden dolayı Türkmen nüfusunun bölgeden çekilmesiyle birlikte boşalan kırsal alanlar, daha güneyden gelen aşiretler tarafından işgal etmiştir. 16. yüzyılda köylü nüfusunun çok hızlı artması, tarım topraklarının genişlemesi ve otlakların daralmasına neden olmuştu. Bu gelişme konar-göçerlerin aleyhine bir gelişmeydi. Doğu Anadolu'da, yazları Erzurum'a doğru yaylaya çıkan, kışın Güneydoğu Anadolu'ya ve Irak'ın kuzeyine inen Türkmenler ile yerleşik köylüler arasında sorunların artması, hükümeti konar-göçerlere yönelik yasaklar koymaya yöneltmişti. Yasaklar göçerleri çileden çıkarmış olmalıydı ki, 16. yüzyıl boyunca, Doğu Anadolu'daki Türkmenlerin sürekli olarak İran'a kaçtıkları görülmektedir[212]. Türkmenlerin İran'a göç etmelerinde, Safevî yöneti-

---

210 Ebu Bekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye,* Yayınlayan: Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993, s. 361'den naklen Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540–1640",* Ankara 1997, s. 44.

211 *Tarih-i Cevdet*, C. I., İstanbul 1309, s. 348.

212 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 78.

minin İran'daki egemenliklerini güçlendirmek amacıyla ihtiyaç duyduğu Türkmen nüfusunu çekmek için yaptığı propaganda ve yönlendirmelerin de çok etkili olduğu muhakkaktı. Gerek iki devlet arasındaki siyasi çatışmanın etkisiyle, gerekse iktisadi nedenlerden dolayı Türkmenlerin Osmanlı yönetimiyle çatışma ve gerilim yaşadıkları da gerçekti[213].

Türkmenlerden boşalan Güneydoğu Anadolu'daki yaylak ve kışlaklar da doğal olarak güneydeki Kürt aşiretleri tarafından dolduruluyordu. Diğer taraftan Osmanlı yönetimi, muhtemelen Alevi ve şah yanlısı Türkmenlerin İran'a geçişini önlemek, sınır güvenliğini sağlamak üzere, güneyden getirdiği Sünni aşiretleri sınır bölgelerine yerleşmelerini teşvik etmiş olmalıydı[214]. Gittikçe kızışan ve Şii-Sünni kavramına oturtulan İran-Osmanlı rekabetinde, Yavuz Sultan Selim'den itibaren İran'a karşı Sünniliğin Osmanlı'nın devlet ideolojisi haline gelmesiyle Sünni Şafii mezhebinden olan aşiretler, Osmanlı'nın doğal müttefiki olmuşlardı; ancak bu bağlılığın, konar-göçer Türkmenler gibi, bu dönemde tabana sirayet edip Osmanlı kimliğini içselleştirme düzeyinde olmadığını, tahmin etmek zor olmayacaktır.

17. yüzyılda, bölgenin nüfus hareketlerine bir başka etken daha katıldı. Arapların Şemmer ve Anaze aşiretleri, Orta Arabistan'dan Suriye ve Irak'a doğru göçmeye başlamışlardı. Bu göçler, Suriye ve Irak'taki Türkmen ve Kürt grupların daha kuzeye çekilmelerine neden oldu. Güneydoğu'daki Türkmen aşiretleri de İç Anadolu'ya doğru harekete geçti[215]. Nitekim Boz-Ulus Türkmen aşireti, bu dönemde bölgeyi terk ederek Orta Anadolu'ya yayıldı[216]. Aşiretlerin göçü, daha sonraki tarihlerde de devam etti. 19.

---

213 Türkmenlerin İran'a göçü konusunda bk. Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri)*, 2. Baskı, Ankara 1999.

214 Kişisel gözlemlerine göre; Eleşgirt, Ağrı ve Doğubayazıt yöresinde aşiretlerin, bu gün bile kendilerinin güneyden Yavuz Sultan Selim zamanında getirildikleri yolundaki rivayetleri yaşatmaktadırlar. (O. Sakin)

215 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 69.

216 Bozulus Türkmenleri hakkında geniş bilgi için bk: Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540–1640"*, Ankara 1997.

yüzyılın ortasında Rişvan Türkmenleri, Orta Anadolu'da önemli bir sorun olarak Osmanlı resmi belgelerinde geniş yer tutar[217].

Bölgedeki Türkmen aşiretlerinin göçleri, kırsal kesimin demografik yapısını değiştirse de şehir ve kasabaların eski kimliği ve yapısı Osmanlı'nın sonuna kadar korunmuştu. Şehir ve kasabalarda Türkçe konuşuluyor, insanlar büyük oranda kendilerini Türk olarak tanımlıyorlardı[218]. 19. yüzyılda Diyarbakır'a uğrayan bir yabancı seyyah (A. Dupre), şehre 50 bin Türk, 4 bin Ermeni, 300 Süryani-Yakubi, 50 hane Yahudi olduğunu söylemektedir[219]. Bu arada, Osmanlı yönetiminin özellikle Abdülhamit dönemindeki İslamcılık politikalarının ve aşiretleri devletin merkezine bağlayarak siyasi ve yönetim kültürünü hakım kılma çabalarının da etkili olduğu muhakkaktı. Nitekim "Osmanlı Milleti=İslam Milleti=Türk Milleti" kavramının doğudaki aşiretler arasında, en azından yönetici kesimi üzerinde, küçümsenmeyecek oranda yerleştiği bu döneme ait bazı belgelerden anlaşılmaktadır[220].

19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın Kafkaslardan güneye inme çabaları, Doğu Anadolu'yu yeniden savaş alanı haline getirmişti. Rusların bölgedeki faaliyetlerinde Ermeni nüfusunu kendi çıkarları için kullanarak örgütlemesi, Müslüman halkın da savunma tepkilerini tahrik etti. Osmanlı yönetimi, aşiretleri askeri birimler halinde teşkilatlandırdı. Aşiret Alayları (veya Sultan

217 Rişvan Aşireti hakkında geniş bilgi için bk. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi/Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2007.

218 Nitekim Ziya Gökalp, Diyarbakır'da ana dil Türkçe olmasına rağmen her kesin biraz Kürtçe bildiğini söylemektedir. Bk. M. Gürbüz, *a. g. e.,* s. 283.

219 Bk. Besim Darkot, "Diyarbekir", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedis*i, c. 3, İstanbul 1988, s. 604. Nitekim 1985 senesinde de Diyarbakır'da anadili Türkçe olanların oranı %85'tir. (*gös. yer*.)

220 1920'lerde belirlenmekte olan yeni sınırlara göre Musul ve Kerkük'ün Türkiye dışında kalmasına Kürt aşiretleri ileri gelenleri ve aydınlar arasından itirazlar yükselmişti. Mesela, Umum Kürt Amele ve Esnaf Cem'iyyeti Re'isi Salih Kâhya namına, Erzurumlu İsa-zade Ahmet ve İstanbul'da Umum Kürtler namına Lolan Aşireti Re'isi ve sabık Kürt Gençler Cem'iyeti Re'isi [Duzer]-zade Dersimli Mehmet Sabri imzasıyla, 24 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da İngiliz delegasyon başkanına gönderilen mektupta; "Kurmançça ve Zazaca konuşan aşiretlerin Türk Milleti'nin bir parçası olduğu" özellikle vurgulanıyordu. Bk. BOA. HR. İM. 60/3.

Abdülhamit'in adından dolayı "Hamidiye Alayları") adı verilen bu teşkilatta aşiret ağalarına askeri rütbeler veriliyor, maaşa bağlanıyordu. İttihat Terakki tarafından lağvedilmişken Birinci Dünya Savaşında yeniden başvurulan aşiret alaylarının askeri faydalarından ziyade, belki de en önemli yararı, devlet otoritesi ve yönetim kültüründen uzakta yaşamaya alışkın olan aşiretlerin (en azından yönetici kesiminin) devletle bütünleşmesi yönündeki katkılarıdır denebilir.

Osmanlı nüfus sayımlarında, diğer Müslüman gruplar gibi "Kürt, Kurmanç veya Zaza" gibi kavmi ayrımlar yapılmaz. Çünkü imparatorluğun hâkim unsuru olan "İslam milleti" bir bütün olarak görülmekteydi. Ancak 16. yüzyıla ait sayımlar, daha çok mali amaçlı olduğu için ayırım daha çok vergilendirme ve iktisadi farklılıklar nedeniyle, sosyo-ekonomik açıdan ve idari olarak ayrı bir yönetime tabi tutulan unsurlar kayıtlarda ayrıca belirtiliyordu. Nüfus, Müslim, gayrimüslim, konar-göçerler (Ekrad=Kürtler, Etrak=Türkler, Türkmenan=Türkmenler, Yörükan=Yörükler vs[221]), vergiden muaflar (müsellemler) vb. türden ekonomik gerekçelerle katagorize edilmekteydi. Söz konusu Osmanlı tahrirlerine göre 16. yüzyılda Boz-ulus Türkmenlerinin yaklaşık 2 milyon akçe vergi ödediklerini biliyoruz. Sayıları da 7.325 (35–40 bin bireysel nüfus) hane idi. Aynı kaynaklara göre Kara-ulus'un ödemesi gereken vergi miktarı ise Boz-ulus'un yarısı kadar, yani 1 milyon akçe dolayındaydı. Benzer sosyal ve ekonomik koşullarlarda yaşadıklarından vergi miktarlarından hareketle Kara-ulus'un nüfusunun 3.500, 4.000 hane (15–20 bin bireysel nüfus) dolayında olduğu hesaplanabilir[222].

1880'lerde Kürt olarak tanımlanan bütün unsurların toplam nüfusunun 1,5 milyon olduğu tahmin edilmişti[223]. Bunların çoğu göçebe veya kır yaşantısı sürdürüyordu. Bu günkü Güneydoğu

221 Ekrad ve Etrak tabirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 139–146.

222 Bk. H. İnalcık, *a.g.e*, s. 74.

223 Kemal Karpat, *a. g. e.,* s. 98.

Türkiye, Irak ve Suriye'nin bir bölümünde yaşıyorlardı. Nitekim gerek Osmanlı belgelerindeki anlatım itibariyle, gerekse yakın zamana kadar "Kürt veya Ekrad" tabiri, daha çok konargöçer hayat tarzına bağlı kalan unsurları belirtmekteydi[224]. Bu sayıya aynı bölgede gerek göçebe, gerekse yerleşik hayata geçmiş Zaza ve Türk toplulukları da dâhildi[225].

İngilizler, 1878 yılında Erzurum, Van, Diyarbakır ve Harput Vilayetlerinin toplamında Kürtleri 848.000; Türkleri de 642.500 (yaklaşık 200 bini Kızılbaş) olarak hesaplamaktaydılar[226].

1905/06 sayımında, Doğu Anadolu'da Van Hakkâri, Bitlis Muş, Siirt, Bingöl, Elazığ, Malatya, Tunceli, Diyarbekir, Mardin, Siverek'i kapsayan vilayetlerde, aşiretler kayıt dışı kalmışlardı[227]. Sayım dışı kaldığı belirtilen aşiretlerin 1914 yılındaki tahmini nüfusları[228], Van (122.370), Bitlis (92.999), Elazığ (107.644), Diyarbekir (196.840), toplamı 519.853 nüfusa ulaşıyordu[229]. Aynı yerlerdeki kayıtlı nüfus ki, esas itibariyle köy ve kasabalarda yaşıyorlardı, miktar ve dağılımları şöyledir: Van (179.380), Bitlis (309.999), Elazığ (446.379), Diyarbekir (492.101)[230]. Toplam: 1.427.859.

---

224 Y. Halaçoğlu, *a. g. m.*;

225 Kemal Karpat, *a. g. e.*, s. 98.

226 Kemal Karpat, *a. g. e.*, s. 93. Bu yabancı kaynaklar çoğu kez Sünni Türkmenleri ve Zazaları da Kürt (Kurmanç) saydıklarını unutulmamalıdır.

227 Mesela aradan bir yıl geçmesine rağmen Beşiri Kazası hariç Diyarbekir'in hiçbir yerinde sayım tamamlanamamıştı. Bk. BOA. DH. MKT. 972/1–293. Beşiri'deki sayım da yeterli değildi. Nitekim nüfus eski sayıma göre 1/3 oranında eksik çıkmıştı. (*gös. yer.*)

228 Bk. *Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki*, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti Yay., Dersaadet (İstanbul) 1336.

229 1925 senesinde Aşair Müdüriyeti'nin verilerine göre Kürt nüfus yaklaşık 96.000 çadırdır. (Bk. V. Minorsky, "Kurdistan", *Encyclopedia of Islam*, s. 1131'den naklen A. Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, 19. Baskı, Ankara 2007, s. 47.) Bu da yukarıda verilen sayıya oldukça yakın bir nüfusa karşılık gelir. Ayrıca bu aşiretlerin tamamının Kürt olmadığı, aralarında Türkmen ve Zazaların da bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

230 Van ve Hakkari çevresinde yaşayan ve kayıtları tam olarak yapılamayan tek Hıristiyan unsur olan Nasturilerin sayısı şöyleydi: Kayıtlı: 8091; kayıtsız: 33.909; toplam: 42.000.

Bu tarihlerde kent ve kasabalarda yaşayan halkın çoğunluğunun Türkler ve Araplardan oluştuğunu göz önüne alacak olursak yukarıdaki verilerden, 1914 senesinde bölgede anadili Kürtçe olan nüfusu 1 milyon dolayında tahmin etmek pek yanlış olmayacaktır[231].

3. Urban

Urban olarak adlandırılan konar-göçer ve geleneksel bedevi hayat tarzlarını sürdüren Arap aşiretleri, Osmanlı yönetim kültüründen ve otoritesinden uzak kalan kesimlerin belki de en başında geliyordu.

17. yüzyılda, Şemmer ve Anaze aşiretlerinin, Orta Arabistan'dan Suriye ve Irak'a doğru göçmeye başlamaları, güneyden kuzeye doğru, birbirini tetikleyen bir dizi göçler ve çatışmaları doğurmuştu. Bu göçler, Suriye ve Irak'taki Türkmen ve Kürt gruplarının daha kuzeye çekilmelerine neden olurken, doğal olarak gerek yerleşik, gerekse aşiretler arasında çatışmalar yaşanmasına neden olmuştu. Bu esnada güneydoğudaki Türkmen aşiretleri de İç Anadolu'ya doğru harekete geçmişti[232].

18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Necd ve çevresindeki aşiretler, Vahhabilik olarak ünlenen muhalif dinî akımın etkisiyle, Osmanlı devletine olan zayıf bağlarını adeta tamamen koparmışlardı. Necd bölgesindeki kabileler ve özellikle Aneze kabilesinden beslenen siyasi isyan ve istikrarsızlık, aralıklarla Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Birinci Dünya

---

231 Rusya'da yayınlanan 1925 yılı Albontin İstatistiklerine göre bütün Türkiye'deki Kürt nüfusu yaklaşık 1,5 milyondur. (V. Minorsky, "Kurdistan", *Encyclopedia of Islam*, s. 1131'den naklen A. T. Önder, *a. g. e.,* s. 47.) Nitekim Cumhuriyet döneminde yapılan sayımlar da bu bilgileri teyit eder özelliktedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 senesinde toplam nüfus 13.629.426 olarak belirlenmişti. Anadili Kürtçe olanların oranı %8,7'dir. 1935 sayım sonuçlarına göre ise nüfus 16.157.450 olup anadili Kürtçe olanların oranı %9.16'dır. 1965 senesinde nüfus nerdeyse ikiye katlanmıştır (31.391.421). Anadili Kürtçe olanların oranı ise %7,10'dur. Toplam etnik nüfusun oranı da 9,88'dir. (Bk. A. Haluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 4. Baskı, İstanbul, 1996, s. 40-43.)

232 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 69.

Savaşında İngilizlerle işbirliği yapan ve 1917'de geri çekilmekte olan Osmanlı birliklerine saldıranlar, yaklaşık yüz elli yıldır isyan halinde olan çöl Araplarıydı.

Daha önce değinildiği gibi, Osmanlı yönetim kültürünün kapsamı dışında kalan aşiretleri, devletin ve yönetimin içine çekmeye yönelik sistemli girişimler olarak değerlendirilebilecek II. Abdülhamit'in "İslamcılık" siyaseti ve aşiret mektepleri projeleri, Urban aşiretlerini de kapsıyordu.

Arap aşiretlerinin de doğudaki Kürt ve Yörükler gibi sayımları ve kayıtları hiçbir zaman düzenli ve sağlıklı yapılamıştı. Yapılan sayımlar da tahminden öte geçemiyordu. Mesela, 1893'de sayım sonuçlarını içeren tabloda Arap aşiretleri için verilen rakamlar tahmini idi[233]. Bağdat vilayetindeki bütün seyyar aşiretler ile sayımı yapılmayan kadın nüfusu 600 bin, Basra vilayetinde de seyyar aşiretler ile sayımı yapılmayan kadın nüfusun yaklaşık miktarı da 300 bin olarak kabul edilmişti. Aynı şekilde Zor mutasarrıflığındaki Arap aşiretleri için 150 bin sayısı tahmin edilmişti.

Halep vilayetinde, Çisr ve İdlib kazalarındaki aşiretler için 1893 senesinde tahmin edilen 100 bin rakamının bir kısmı "Urban" olmalıydı. Suriye vilayetinde tahrirden müstesna olan Havran sancağıyla kısmen sayımı yapılmış olan Hama sancağındaki aşiretler için tahmin edilen 200 bin sayısı, Türkmen ve Arap aşiretlerini kapsıyor olmalıydı. Musul vilayetinde, sayılmayan kadınlar ile aşiret mensuplarının sayısı için tahmin edilen 250 bin sayısının ne kadarının Urban olduğunu tahmin etmek pek kolay olmayacaktır[234].

4. Kıptiler

1831 tarihinde yapılmış olan sayımda Müslümanlar "İslam", Hıristiyanlar "reaya" olarak kaydedildikleri halde Kıptiler

233 Bk. Y. PRK. A. 8/78.
234 Bk. Y. PRK. A. 8/78.

(Müslim veya gayrimüslim) ayrı grup olarak kaydedilmişlerdi[235]. Son sayım olan 1905/06 sayımında da aynı şekilde ayrıca kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Kıptilerin 1914 yılındaki sayıları 11.169'dur[236].

D. Göçmenler

Osmanlı yönetimi, kuruluşundan yıkılışına kadar sürekli olarak göçlere kapılarını sonuna kadar açmıştır. 1492'deki Yahudilerin göçünden sonra 16. yüzyılda Endülüs'ten atılan Müslüman Moriskolar da gruplar halinde gelmişlerdi. Moriskolar Galata'ya yerleştirildiler[237]. Bu göçler eski kaybedilen Müslüman topraklarından yapılan göçlerdi.

Siyasi sebeplerden dolayı Müslüman olmayan insanların da Osmanlı'ya sığınmak amacıyla Anadolu'ya göçleri olmuştu. Bunların en çok bilineni, 1830, 1848, 1850 yıllarında Macaristan ve Polonya'dan gelen siyasi elit ve ihtilalcilerin göçleridir.

Osmanlı ilerlemesiyle birlikte, tamamen ekonomik etkenlerden dolayı yapılan Anadolu'dan Rumeli'ye doğru olan Türk göçleri, 18. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi nedenlerle tersine döndü. Osmanlı yönetimi, büyük askeri ve ekonomik problemlerin yanında yıkılışına kadar büyük göçmen akınlarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Toprak kaybıyla birlikte, eski hâkimiyet veya siyasi nüfuz alanlarından gelen önemli bir göçmen akınına uğradı.

1783 tarihinde Kırım'ın işgaliyle başlayan Müslüman halkın Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya doğru göçe zorlanmaları imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir[238]. Bu göçler yedi başlık altında toplanabilir:

---

235 E. Ziya Karal, *a. g. e.*, s. 17.

236 *Memalik-i Osmaniye'nin*…, s. 5.

237 H. İnalcık, *a.g.e*, s. 68. Daha geniş bilgi için bk: H. İnalcık, "Ottoman Galata 1453–1553", E. Eldem (der), *Premiere recontre intenationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, İstanbul 1991.

238 Bu göçlerin Cumhuriyet döneminde de devam ettiği bilinmektedir.

1. 1828–29 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan yapılan göçler.
2. Kırım Savaşı (1853–56) sırasında Kırım, Dobruca ve Bulgaristan'dan yapılan göçler.
3. Şeyh Şamil'in direnişinin sona ermesinden (1859) sonra, özellikle 1862 tarihinde başlayıp imparatorluğun sonuna kadar devam eden ve Çerkez göçü olarak bilinen Kafkasya göçleri.
4. 1877–78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Bulgaristan ve Sırbistan'da yüz binlerce Türkün katledilmesinin ardından başlayan göçler[239].
5. 1897 senesinde Girit'in Taselya'nın Yunanistan tarafından işgali sonucunda yapılan göçler.
6. 1912–13 Balkan Harbi sırasında Makedonya, Kosova, Trakya ve Dobruca'dan gelen göçler[240].
7. Birinci Dünya Savaşı sırasında Balkanlardan ve Kars-Ardahan çevresinden sürülen Türkler[241].

1. Kırım Türkleri

Kırım, Karadeniz'i Azak Denizi'nden ayıran büyük bir yarımadadır. Tarih boyunca çeşitli devletler ve milletlerin hâkimiyetine giren Kırım yarımadası, 1238/39'da Tatarların eline geçmişti. Kırım'ın ticaret için elverişli olan şehirlerinde, İtalyanlardan Ermenilere, Araplardan Türklere kadar çok çeşitli kavimler yaşıyordu. Altınordu Hanlığı'na bağlanmış olan Kırım'da 14. yüzyıldan itibaren çoğunluğu Kuman ve Kıpçaklardan oluşan Kırım Türkleri[242] ile diğer yerliler arasında İslamiyet, güçlü bir şekilde yerleşmeye başladı.

---

239 Bk. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–90*), Ankara 1994.

240 Konu hakkında bk. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913*), Ankara 1994)

241 1915 yılının kışında 30 bine yakın kalabalık bir grup Kafkasya Türkü, sınırına doğru sürülmüştü. Bk: BOA. HR. SYS. 2878/1–2.

242 Büyük Larousse, C. 13, s. 6710.

Altıordu Hanlığı'nın çöküş sürecinde, Cengiz Han soyundan gelen Hacı Giray tarafından 1430 yıllarında müstakil bir hanlık haline getirildi. 1783 senesinde Rusya tarafından ilhak olunana kadar da Kırım, Hacı Giray sülalesinden gelen hanlar tarafından yönetildi.

1475 senesinde Kefe limanının Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra Kırım Hanlığı, Osmanlı nüfuzuna girmeye başladı. Osmanlı'nın tam hâkimiyetine girmesi ise 1534 senesinde Sahip Giray'ın tahta geçmesiyle olmuştur. Kardeşler arasındaki taht mücadelesinde Osmanlılar, Sahip Giray'ı destekleyerek Kırım tahtına oturtmuşlardı.

İktidar kavgası yüzünden aristokrat aileler ve giraylar arasında Osmanlı'ya başkaldırılar olsa da ulema ve halk, Osmanlı yönetimine kendini daha yakın hissetmişti. Nitekim Murat Giray (1678–1683)'ın Osmanlı egemenliğinden kurtulmak amacıyla kalkıştığı reformlar ulemanın ve halkın direnişi yüzünden başarıya ulaşamamıştı[243].

Küçük Kaynarca Antlaşması ile (1774) Osmanlı yönetimi, Kırım'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Ancak, bu durum kısa zamanda kargaşaya neden oldu. Rusların desteklediği Şahin Giray, Osmanlı yanlısı Devlet Giray'ı indirerek tahtı ele geçirdi. Ama halk ayaklandığı için Rusya'ya kaçtı (1782) ama kısa bir müddet sonra, Rus kuvvetleri ile birlikte tekrar döndü. Rus birlikleri de artık tekrar çıkmadılar ve Kırım Rusya'ya ilhak edildi (1783)[244].

1783 yılında Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakından sonra baskılara dayanamayan Kırımlılar, Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. 1783-84'te yaklaşık 80 bin Kırım Türkünün Besarabya, Dobruca ve Anadolu'ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bu göç 1812 yılındaki Türk-Rus savaşından sonra yeniden

243 Büyük bir ihtimalle Murat Giray'ın, Viyana kuşatmasındaki görevini yerine getirmemesi, bu başarısızlığının intikamını almak için olsa gerektir.

244 Olayların kronolojik seyri için bk. İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 1-4.

başladı; özellikle 1853 Kırım Savaşı'na dek sürdü[245]. Ancak savaş sonrasında 1856 yılından itibaren Rusya'nın Kırım Türklerine yönelik yürüttüğü sistemli baskı politikası nedeniyle göçler yeniden başladı. 1861–64 arasında yoğunluk kazandı.

1783–1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Türkünün toplam sayısının 1 milyon 800 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir[246]. Bu göçler, Balkanlara (çoğunlukla Dobruca yöresi) yapılmıştı. Ancak, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi(93 Harbi)'nden sonra da Balkanlardaki diğer Müslümanlar gibi çok sayıda Kırımlı bu kez Anadolu'ya göçtü.

2. Kafkasyalılar

Kafkaslar, kırk kadar dilin konuşulduğu çok karmaşık kültürel ve etnik bir yapıya sahip bir bölgedir. Bu ilginç coğrafyada çeşitli etnik grup, feodal geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olarak yaşamaktaydı.

Kafkas dilleri (ve halkları) üç kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar; eski Kafkas dilleri, Hint-Avrupa grubundan olanlar ve Türk (Ural-Altay) kökenlilerdir. Sayıları da birbirine yakın olan bu üç grup dilden birincisini konuşan halklar; Çerkezce genel adıyla bilinen Adigeler, Kabartaylar, Abhazlar, Ubihler, Gürcüler, Çeçen, İnguşlar, Avarlar, Lezgiler ve diğerleridir. Hint-Avrupa dillerini konuşanlar; Ermeniler, Ruslar, Ukraynalılar, Osetler, Tatlar, Talişler ve diğerleridir. Ural-Altay dilleri konuşanlar da Azerbaycan Türkleri, Karaçaylar, Balkarlar, Kumıklar, Nogaylar ve diğerleridir[247].

15. yüzyıldan sonra bölgede artan Osmanlı hâkimiyetinin yardımıyla, bölgenin 8. yüzyılda tanıdığı İslamiyetin yayılması süratlenmişti. Kabartaylar ve Abazalar gibi bazı Çerkez toplu-

---

245 Bu konuda bk. Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hükümetinde Kırım Faciası, Yahud Tatar Hicretleri*, Simferopol 1925 ve K. Karpat, *a. g. e.,* s. 108-112.

246 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 108.

247 Alaeddin Yalçınkaya, "Kafkaslar'da Türki Kavimler", *Dünya Gündemi*, İstanbul, 13-20 Ocak 2008, s. 11.

lukları da 16. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i Osmanlılar kanalıyla kabul etmişlerdi. Müslümanlaşmalarında Osmanlı'nın etkisi nedeniyle olsa gerektir ki bu kavimler, Osmanlı hükümdarına çok güçlü dinsel ve kültürel bağlarla bağlandılar. Zaten asırlar boyu bölgeye hâkim olan Türk devletlerinin, Kafkas halklarının kültürleri üzerinde kalıcı etkiler yapması kaçınılmazdı[248].

Rusya'nın 18. yüzyılda giderek güçlenmesinin ardından sıcak denizlere inme amacıyla, bir taraftan Karadeniz'e hâkim olup boğazları zorlaması, diğer taraftan Kafkaslarda ilerlemesi, sadece Osmanlılar için tehlike oluşturmuyordu. İngilizler de Rusların bu ilerlemesinden endişe duyuyorlardı. Zira Rusların, daha Napolyon zamanında Hindistan'a kadar inerek İngiliz varlığını oradan tamamen söküp atmak amacıyla girişimlerde bulunmuşlardı[249].

Ruslar 1796 yılında Bakû ve Kuba Hanlıklarını işgal ettiler. Erivan, Nahcivan ve Taliş'i de İran ile 1828'de imzaladıkları Türkmençay Antlaşmasıyla ele geçirdiler. 1829 yılında Osmanlı ile yaptıkları Edirne Antlaşması ile Anapa ve Poti'yi ilhak ettiler. Rusların bu ilerlemesine karşı İngilizler, Çerkezlerin direnişini teşvik etti ve silah yardımında bulundu. Osmanlı birliklerinin çekilmesinden sonra dağlarda Rusya'ya karşı büyük bir direniş başladı. Şeyh Şamil ile efsaneleşen direniş, onun 1859 senesinde ele geçirilmesine rağmen durmadı; 1865 senesine kadar sürdü.

Rusların direnişi bastırmak için aşırı şiddet kullanmaları, bölgenin boşaltılarak yerine Rusları yerleştirme politikaları nedeniyle, Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru büyük bir göç başladı. Kafkaslardan kitleler halinde göç edenler Çerkezlerle sınırlı değildi. Türkçe konuşan Karaçay, Balkar, Kumık, Nogay gibi kavimlerin mensupları için de bu göç esnasında veya daha son-

248 Bu konuda bk. Ufuk Tavkul, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme,* İstanbul 1993.

249 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk., N. Luxemburg, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, İstanbul 1998.

raları, gerek Osmanlı, gerekse yabancı kaynaklarda, ayırım yapılmaksızın genel olarak "Çerkez" tabiri kullanılmıştır[250].

Kafkaslardan ilk göç hareketleri, 1850'li yılların başında bazı bireysel girişimlerle olmuşsa da Kırım Savaşı'nda (1853–56) göç, kitlesel bir görünüme büründü. 1862–65 döneminde ise büyük bir yoğunluğa ulaştı. 1877–78, 1890–1908 arasında tekrar yoğunlaşan göç, 1920'li yıllarda duruldu[251]. Rus basınına göre 1864 ilkbaharında göç edenlerin sayısı 400 bine ulaşmıştı[252].

Yapılan ciddi hesaplamalara göre; 1859–1879 yılları arasında 2 milyon dolayında Kafkasyalı göç etmiştir. Bunlardan ancak 1,5 milyonu hayatta kalabilmişti[253]. 1876 sonunda yalnızca Balkanlara yerleşenlerin sayısı 600 bine ulaşmıştı[254]. Kafkas yönünden göç bununla kalmamıştı. 1881–1914 yılına kadar olan sürede ise Kazan'dan, Urallardan ve Rusya'nın değişik yerlerinden göç devam etmiştir. Bu süreçte Osmanlı topraklarına gelenlerin sayısının da yarım milyona ulaştığı tahmin edilmektedir[255].

Kafkas göçmenleri, önceleri Balkanlarda Bulgaristan ve Tuna çevresine, Asya'da da Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Erzurum, Sivas, Çorum, Çankırı, Adapazarı, Bursa ve Eskişehir'e yerleştirildiler. Az sayıdaki bir Çerkez grubunun Adana ve Ürdün ırmağı çevresine yerleştirildiğini biliyoruz[256].

Kafkaslardan göç, 1878 yılında, Rusların Kars ve Batum'u işgalleriyle daha güneye yayıldı. Çok sayıda Müslüman Türk, Gürcistan'dan ve Kars yöresinden Anadolu içlerine göç etti. Tıpkı Kuzey Kafkaslardan göç edenlere genel olarak "Çerkez" denilmesi gibi, Batum ve Gürcistan'dan göçenler, çoğu kez

---

250 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 109.

251 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 110; A. Yalçınkaya, *a. g. m.*

252 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 110. Göçmenlerin çoğunluğunun Çerkez kökenli olduğu düşünülmektedir. *gös. yer*.

253 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 112.

254 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 111.

255 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 112-113

256 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 113. 1960 yılında Türkiye'de Çerkezce konuşanların sayısı 147.000 kişiden ibaretti. (K. Karpat, *a. g. e.,* s. 119.)

Türkiye'de "Gürcü" olarak anıldılar. Oysa Gürcüce konuşmayı bilen Müslüman Gürcistanlılar, dahi köken ve kültürel olarak Hıristiyan Gürcülerden bütünüyle farklıydılar[257]. Kaldı ki göçenlerin yanında içlerinde Gürcüce bilmeyenlerin miktarı önemli sayıya ulaşıyordu[258].

II. Dürzîler ve Yezidîler

A. Dürzîler:

Kökenleri hakkında çok çeşitli iddialar bulunan, Dürzîliğin, Hamza bin Ali'nin kurduğu dinsel ve siyasal bir akım olduğu yaygın kanaattir[259]. Hamza b. Ali, Fatimi halifesi Hâkim bi-Emrillah'ın (375–411) veziriydi. Önceleri Suriye'nin ortalarında Beka vadisi çevrelerinde iken zamanla Anti Lübnan dağlarına yayılmışlardır. Kökenleri hakkındaki farklı iddialara rağmen Dürzîler, kendilerini Arap ırkından sayarlar[260].

1905/06 sayımında Dürzîlerin, genel Müslim kategorisinden ayrılarak müstakil bir grup olarak sayımlarının yapılmış olduğunu görüyoruz. Hemen tamamı Lübnan'da yaşayan Dürzîlerin 1914 senesindeki sayıları 7.385 olarak tespit edilmiştir[261].

B. Yezidîler:

İslamiyet ile bağlantıları kurulsa da Osmanlı yönetimi açısından Yezidilik de son sayımda "Müslim" genel kategorisinin dışında, ayrı bir grup olarak sayılarak kaydedildi. Bu ayırım, Osmanlı yönetiminin tercihinden değil, Yezidîlerin istekleriyle olmuştu.

---

257 Gürcistan'da Kuman/Kıpçak varlığı için bkz. Mehmet Bilgin, *a. g. e.*, s. 85-108

258 P. Alford Andrews, *a. g. e.*, s. 247.

259 Bk. Şihabeddin Tekindağ, "Dürzîler" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. ´4, İstanbul 1988, s. 665.

260 Ş. Tekindağ, *a. g. m.*, s. 666.

261 Bk. *Memalik-i Osmaniye'nin*, s. 5.

Milliyetlerinin "Yezidî" olarak tanındığı takdirde kaydolmayı kabul etmişlerdi[262]. (Tabii bu isteğin Osmanlı'yı parçalama siyaseti güden Batılı büyük devletlerin etkilerinin olmadığını düşünmek mümkün değildir.) Yezidilerin, Kürtlerle soy bağlantısı olduğu yönündeki bilimsel olmayan iddialar, Yezidilerin kendileri tarafından reddedilmektedir[263].

Beşiri, Derik, Cizre, Midyat, Nusaybin, Beyazıt, Diyadin, Rumkale (Halfeti), Şam ve Özalp kazalarına dağılmış halde olan Yezidilerin 1914 senesinde nüfusu 6.957'dir[264].

III. Hıristiyanlar

A. Anadolu ve Balkanlarda Hıristiyanlık

1071'deki Malazgirt zaferinden sonra başlayan Selçuklu Türklerinin Anadolu istilası, on yıl gibi kısa bir süre içinde tamamlanmıştı. Arapların 300 yılda yapamadıklarını Türklerin böylesine kısa bir sürede başarması, Türk kitlelerine karşı Anadolu'da nerdeyse hiçbir ciddi direniş gösterilmediğinin kanıtıdır[265]. Anadolu'nun Selçuklu istilacılarına karşı direniş gösterememesini, bazıları, yönetimin halk ile olan kopukluğuyla izah etseler de[266] bu durum aynı zamanda Anadolu'nun nüfus, asker ve ekonomik olarak tükenmişlik içinde olduğunu da gösterir.

Bizans'ın önceleri İran, sonra da Müslümanlarla yaptığı uzun süreli savaşlar ve ardı arkası kesilmeyen mezhep savaşları ve isyanlar, Anadolu'nun doğal savunma imkânlarından yoksun olan büyük bölümünde nüfusu, tükenme noktasına getirmiş olmalıydı. Hıristiyanlar daha çok savunması kolay olan yörelerde

262 Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 97.
263 Erol Sever, *Yezidilik ve Yezidilerin Kökenleri*, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 127-128.
264 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.
265 Nakracas, *a. g. e.,* s. 33-34.
266 Nakracas, *a. g. e.,* s. 34

ve büyük şehirlere sığınmış haldeydiler. Nitekim 13. yüzyılda Anadolu'dan geçen Marco Polo, kentlerdeki nüfusun çok sayıda Hıristiyan içerdiğini yazmaktadır[267]. Zaten İslamlaşma olayı da çoğunlukla şehirlerdeki bu sayısı sınırlı kesimler arasında yaşanmış olmalıydı[268].

15. yüzyıla ait Osmanlı vergi ve sayım kayıtlarının verilerine göre; 1490'larda da Anadolu'nun, Osmanlı yönetimine girmiş olan Trabzon'dan Antalya körfezine kadar uzanan hattın batısında kalan bölgelerinde, Hıristiyan nüfus sadece 32 bin hane, Balkanlar'da ise 674 bin hane halkı kadardı[269]. Her hanede ortalama 5 bireyin mevcut olduğu var sayılırsa, İmparatorluktaki Hıristiyan nüfusun toplamı 4 milyon (Yaklaşık 160 bini İmparatorluğun Anadolu topraklarında) dolayındaydı. Üstelik bu tarihlerde Osmanlı'nın Anadolu'daki sınırı Rize'den Antalya körfezine kadar uzanan hattın batısından başlıyor, Balkanlarda Bosna'dan kuzeyde Tuna ve Sava nehirlerine kadar uzanan toprakları kapsıyordu[270].

Düzenli olarak günümüze intikal etmiş olan 1520–30 dönemine ait tahrir kayıtları da Anadolu'da gayrimüslimlerin, Müslüman nüfus karşısında çok azınlıkta olduklarını (yaklaşık %7)[271] göstermektedir. Arşivler ve kayıtlar üzerinde yapılan araştırmalar, Anadolu (Kars, Artvin, kısmen Erzurum ve Van bölgeleri dışta kalmak üzere), Suriye, Filistin, Musul, Âne, Deyr ve Rahbe ülke ve bölgelerinde, ancak 63.300 Hıristiyan vergi nüfusunun yaşadığını ortaya koymaktadır[272]. 16. yüzyılın başlarına ait kaynaklara göre,

---

267 Nakracas, *a. g. e.,* s. 37.

268 Mesela Mevlana zamanında 18 bin Hıristiyanın Konya'da Müslüman olduğu rivayet edilir. Nakracas, *a. g. e.,* s. 38.

269 Ö. Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizye Tahsilâtına ait Muhasebe Bilânçoları", *Belgeler*, Ankara 1964, I, ve H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 61.

270 H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 62.

271 Elimizdeki bu arşiv kaynakları, Türk nüfusunu Anadolu'da az gösterme girişimlerini yalanlamaktadır.

272 bk. "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1953, s. 11. tablo 1; "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XV. Siecles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* I, 1957, s. 20.; "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," (der.), M. A. Cook, *Studies*, 1970, s. 169'dan naklen H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 63. Aynı kaynaklara

Anadolu'nun orta ve batı bölgelerinde, Hıristiyan nüfusun çok az olduğu kesin olarak anlaşılıyor[273]. Bu dönemde Hıristiyan nüfus, çoğunlukla Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarında yaşıyordu. 1490'lı yıllarda Hırvatistan'dan Dalmaçya sahillerine, kuzeyde Tuna ve Sava ırmaklarına kadar uzanan Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim nüfus 4 milyon dolayındaydı[274].

Osmanlı yönetimi, Hıristiyan unsurları kaydederken önceleri ayrım yapmadan genel olarak "gebran" tabiriyle kaydediyorlardı. Ayrıca "nasara" veya "kefere" tabirleri de aynı amaç için kullanılmaktaydı. Kayıtlarda Rum ve Ermenilerin birbirinden ayrı gösterildiği de oluyordu. Defterlerde zaman zaman "cemaat-i Rumiyan", "cemaat-i Ermeniyan" şeklinde kaydedilmekteydiler. Böylece Hıristiyanlar arasındaki farklılık kabul edilmiş oluyordu. Yahudiler ise Hıristiyanlardan ayrılarak belirtiliyordu[275]. İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet, Ortodoks Patriğini bütün Ortodoks Hıristiyanların, Ermeni Patriğini de Ortodoks Patriğinin otoritesini tanımayan diğer cemaatlerin üzerine sorumlu ve yetkili makam olarak tayin etmişti. Yahudiler ise ayrı bir cemaatti. Rum (Romalı) diye adlandırılan tüm Ortodoks Hıristiyanların "milletbaşı" olarak yasallaşıyorken Ermeni Patriği de Ermenilerin "millet başı" olarak resmi birtakım yetkilerle donatılıyordu. Rum milleti tabiri, daha sonra "Yunanlılar" olarak ortaya çıkacak olan Helenlerden başka Ortodoks Bulgarları, Ortodoks Arnavutları, Ortodoks Makedonları, Ortodoks Ulahları ve Türkçe konuşan Ortodoks Gagavuzları da kapsıyordu[276]. Doğal olarak bu kapsamın içinde Orta Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoks Karamanlılar da

---

göre Müslümanların sayısı ise 1.067.355 vergi nüfusudur.

273 Günümüzde Anadolu'nun mozaik olduğu ve Türkiye'de yaşayan halkın Müslümanlaşmış eski halklar olduğunu ileri sürenleri belgeler yalanlamaktadır. Zaten bu tür iddiaların çoğu kez uzman olmayanlar tarafından ileri sürülmesi de gözden kaçmamaktadır.

274 Ö. L. Barkan, "Muhasebe Bilançoları"dan naklen H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 61, 62.

275 Ayrıntı için "Nüfus Sayımları" bahislerine bkz.

276 Nakracas, *a. g. e.,* s. 50.

vardı[277]. Böylece Müslümanlarla birlikte Osmanlı tebaası dört ayrı millete (dini cemaate) ayrılıyordu.

Osmanlı yönetimi bu dört ayrı grubu uzun yıllar barış içerisinde bir arada tutmayı başarmıştı. 19. yüzyılın ortalarında bile Osmanlı'daki bu barış ve uyum içerisinde bir arada yaşama başarısından batılı gözlemciler övgüyle bahsetmektedirler. Yüzyılın başından beri, din ve milliyet kaynaklı büyük savaşlara tanıklık etmiş olan Avrupalılar için bu özenilecek bir durumdu. Mesela 1843 yılında Ortadoğu ülkelerine seyahat eden Gerard de Nerval'in ifadeleri bu durumu çok güzel ortaya koymaktadır: "Dört millet bir arada yaşıyor ve birbirinden nefret etmiyorlar. Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler aynı toprakta yaşayan insan olarak birbirlerine gösterdikleri tahammül ve hoşgörüyü bizde çeşitli vilayet ve partilere mensup insanlar arasında göremeyiz…"[278]

Fransız İhtilali'nin ardından Avrupa'da esen Milliyetçilik rüzgârı, biraz gecikerek de olsa sonunda Osmanlı sınırlarından da girdi. Etkisini önce Balkanlardaki Hıristiyanlar üzerinde gösterdi ve bunun sonucu olarak, Balkanlardaki Hıristiyan unsurların İstanbul'daki Patriğin gücünün bütün Ortodoks Hıristiyanları kapsamasına itiraz eden sesleri yükselmeye başladı. Bu nedenle padişah 1865 senesinde Rumen Kilisesi'nin, 1870 yılında da Bulgar Eksarhlığının bağımsızlığını tanıdı. 1870'ten sonra ulusal-dini milletler, ulusal milletler olarak yasallaştı. Padişah, Rumları (Patrikhaneye bağlı Ortodokslar), Rumenleri (Bağımsız Rumen kilisesine bağlı olanlar), Bulgarları (Bulgar Eksarhlığına bağlı Ortodokslar), Ermenileri (Gregoryen Kilisesine bağlı olanlar) ve Yahudileri ayrı milletler olarak tanıdı[279].

19. yüzyılın başları, aynı zamanda Hıristiyan nüfusun göçlerine de sahne olmuştu. 1826 senesinde Yeniçeriliğin kaldırılma-

277 Daha ayrıntılı bilgi için aşağıda "Rumlar" bahsine bkz.

278 Gerard de Nerval, *Muhteşem İstanbul*, (Yayınlayan: R. Özdek), İstanbul 1974, s.16.

279 Nakracas, *a. g. e.,* s. 51. Diğer kaynaklar ve ayrıntılar için dini/etnik grupların kendi bahislerine bkz.

sıyla ülkedeki bütün siyasi, sosyal ve ekonomik dengeler altüst olmuştu. 1838 tarihinden itibaren başlayan Osmanlı üretiminin daha fazla dışa açılması sürecinde, tarımsal emeğe olan talebi artırmıştı. Artan bu emek talebinde, Yeniçeri ocağı kaldırılması nedeniyle, askerlik hizmetinin büyük oranda Müslüman köylü nüfusun omuzlarına binmiş olmasının da etkisi büyük olmalıydı. Bu sürece bağlı olarak özellikle doğudan Ermeniler, batıdan Akdeniz Adaları, Balkanlar ve Yunanistan'ın değişik yerlerinden de Rumlar kalabalık gruplar halinde Batı ve Orta Anadolu'ya akın etmeye başladılar[280].

Ermeni ve Rumların Anadolu'nun içlerine ve batısına yönelik göçleri, 19. yüzyılda Anadolu'nun demografik yapısını ciddi oranda değiştirmişti. Bu değişiklik Orta Anadolu'da ve özellikle Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerinde çok belirgindi. Mesela 1535'de İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla'yı kapsayan Aydın vilayetinde nüfusun ancak %0,89'u Hıristiyan iken, 1911'de bu oran %17'lere ulaşmıştı[281].

19. yüzyılda meydana gelen yoğun göç ve ardından Batı ve Orta Anadolu'da demografik yapının Hıristiyanlar lehine değişikliğe uğramasında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması nedeniyle ardından askerlik hizmetinin büyük oranda Müslüman köylü nüfusunun üzerinde kalmasının nasıl etkili olduğunu İngiltere'nin İzmir Konsolosu Ch. Blunt'un raporu, gözler önüne sermektedir: "Türk nüfusu gözle görülür bir biçimde azalıyor. Türk toprak sahipleri askerlik kuraları için kendi paylarına düşeni vermek zorundadırlar ve birçok Türk, askerlik hizmetlerini yapıp evlerine döndüklerinde her şeyi değişmiş bulurlar: Eskiden üstün durumda olan Türk nüfusunun yerini Hıristiyan nüfus almıştır, arazileri işlenmemiş bakımsız tarlalar haline gelmiştir. Gençliklerinde askere gitmeden önce alışmış oldukları durumu sürdürecek ne olanakları ne de istekleri artık bulunmadığından, kendi kendilerini de değişmiş hissederler. Eğer aralarında rast gelip de kendi yurt-

280 F. Sümer, *a. g. e*, s. 216; Ayrıntılı açıklama için bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 58, 66.

281 Bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 59.

luklarını yeniden işlemeye başlamak ve aile yaşamına dönmek isterlerse kaçınılmaz olarak bir Hıristiyan tefecinin ağına düşerler, o da kısa bir süre içinde tüm topraklarına sahip çıkar. Askerden döndüklerinde yeniden çiftçi olmak isteğinde olmayanlar, eğer becerebilirlerse, mallarını satarlar; alıcılar, hemen her zaman Ermeniler ya da Yunanlılardır."[282]

19. yüzyıldaki sayımların başında gelen 1831 sayımda, ülkenin Rumeli topraklarında yaklaşık 800 bin; Anadolu topraklarında da 400 bin Hıristiyan erkek (Kadın nüfusun da erkeklerle eşit olduğunu var sayarsak Rumeli'de 1 milyon 600 bin, Anadolu'da da 800 bin olmak üzere toplam 2 milyon 400 bin) nüfus tespit edilmişti. Ayrıca 5 bin erkek Yahudi ile 7 bin erkek Hıristiyan Kıpti'nin sayımı yapılmıştı[283].

Yukarıda belirtildiği gibi, 19. yüzyılda bir taraftan Balkanlardan ve adalardan Anadolu'ya gerçekleşen Hıristiyan göçleri, Rumeli'deki Hıristiyan nüfusu azaltmış, Anadolu'daki Hıristiyan nüfusu bir miktar artışmışsa da, 93 Harbi sonrasında yapılan 1878 Berlin anlaşması ve 1913 Balkan Harbinin ardından kaybedilen topraklarla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan nüfusunun çoğu sınırları dışında kalmıştı[284].

1914 senesinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya'daki topraklarında gayrimüslimler; Rum, Ermeni, Musevi, Rum Katolik, Ermeni Katolik, Protestan, Latin, Süryani, Süryani-i Kadim, Kaldani, Ya'kubi, Marunî, Sâmiri, Nesturi, Kıpti, Kazak, Bulgar, Sırp ve Ulah olmak üzere, on dokuz ayrı grup halindeydiler. Toplam Hıristiyan nüfus, 3.273.591 olup genel nüfusun (18.520.016) % 17,6'sını oluşturmaktaydı. Bu çok sayıdaki Hıristiyan unsurların içinde birinci sırayı, 1.729.738 nüfus ile Rumlar, ikinci sırayı da 1.161.169 nüfus ile Gregoryen Ermeniler alıyorlardı.

---

282 Bk. Eugene Morel, *Türkiye ve Reformları*, (Çev. S. Belli), Süreç Yay., İstanbul 1984, s. 23.

283 E. Ziya Karal, *a. g. e.,* s. 21-22.

284 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 67.

B. Hıristiyan Gruplar

1. Rumlar

Hıristiyanlık, 4. yüzyıldan itibaren Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmuştu. İmparator Herakleios'un (610–641) buyruğuyla, 7. yüzyılda, Doğu Roma İmparatorluğunda önemli bir reform daha yapıldı: İmparatorluğunun resmi dili olan Latince'nin yerini Yunanca aldı[285]. İmparatorluğun sınırları dâhilinde Anadolu ve Balkan topraklarında yaşayan yerli halklara, Hıristiyanlık ve Yunanca devlet eliyle yayılmaya başladı. Rumlaştırma denilen bu uygulamayı Bizans yönetimi devlet siyaseti olarak uyguladı. Israrla sürdürülen bu politikalar sonucu İmparatorluğun Hıristiyan nüfusu önceleri Romaios (Romalı) olarak anılırken daha sonraları Romios (Rum) veya Bizanslı adını aldı[286].

İstanbul Patriği Mikhael Kerularios'un, 1054'te Ortodoks adı verilen Doğu kiliseleri'ni Roma Hıristiyanlığından kopararak üstün Papalık'la ilişkisini bütünüyle kesmesiyle ayrı bir Hıristiyan dünya teşekkül etti. Bunlar kendilerini "Ortodoks", yani asıl "doğru yol" üzere olanlar diye tanımlıyorlardı[287].

Bizans imparatorlarının yürüttüğü 7. yüzyıldan sonra başlayan ve 11–12. yüzyıllarda etkisini sürdüren Rumlaştırma operasyonu sürecinde, Anadolu'nun yerli halkları, papazların "İncil'in dili dışında bir dille konuşulan her kelime, cehenneme gitmek için işlenen bir günah olarak hesaplanacaktır" şeklindeki propaganda ve telkinlerine maruz kalmışlardı. Devlet desteğiyle

285 Nakracas, *a. g. e.,* s. 23.

286 Nakracas, *a. g. e.,* s. 154.

287 Ortodoks milleti diye adlandırılan toplum, sonradan ayrılan Rus, Bulgar, Arnavut, Sırp, Makedon, Rumen ve Yunanlılardan oluşuyordu. Rumların o dönemdeki lideri ve İstanbul patriği, kendi ayrıcalıklarını korumak için 1821 Yunan İhtilalini aforoz etmişti. G. Nakracas, s. XX.

yürütülen bu sistemli politika sürecinde Anadolu'daki küçük kavimler, kendi dillerini unutmaya ve devletin dili olan Yunancayı konuşmaya zorlanmışlardı[288]. Zaten eski Bizans ve Yunan kaynakları da Anadolu'da Helenlerden bahsederlerken; dil bakımından Helenleşmiş Frigleri, Galatları, Gotları, Lidleri, Ermenileri, Slavları ve diğerlerini kastetmekteydiler[289].

Papalık'tan ayrılmış olan Doğu Kiliseleri'nin hepsi İstanbul Patriğine bağlı değillerdi. Dinsel birçok konuda aralarında ayrım ve anlaşmazlık söz konusuydu[290]. Nitekim 1071 senesinden itibaren Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu işgali öncesinde, Konya ve Kapadokya yöresinin nüfusu, Monofizit Ermeniler, Ortodoks olmayan Süryaniler, Romalılar (Kapadokya'nın Ortodoks yerlileri ve Ortodoks Süryanileri) ve az sayıda Hayhurum denilen Ermenice konuşan Ortodokslardan oluşmaktaydı. Bunlar Hıristiyanlaşma yoluyla kadim dillerini terk ederek Yunancayı benimsemişlerdi. Arami dilindeki Eski ve Yeni Ahit'in yerine Yunanca çevirilerini kullanıyorlardı[291]. Fakat İstanbul'daki Ortodoks Patriğine bağlı olanlar hangi etnik kökenden gelirlerse gelsinler "Rum" olarak adlandırılmaktaydılar[292].

Anadolu'daki bu çeşitlilik dinsel farklılıklarla sınırlı değildi. 954 tarihinde Ermeni kökenli Bizans Generali Bardas Fokas, Doğu Anadolu'da Araplara karşı savaşırken 50 bin kişilik ordusu Ermenilerden, Türklerden, Slavlardan, Hazarlardan ve firari Arap askerlerinden oluşuyordu[293].

İstanbul Patriğine bağlı olan Rum milleti, 1870 senesine kadar Helenlerden (Yunanlılar) başka Ortodoks Bulgarları, Ortodoks Arnavutları, Ortodoks Makedonları, Ortodoks Ulahları

---

288 Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 57.

289 Nakracas, *a. g. e.,* s. 25.

290 Poulosçu, Monofizit vs. olan bu unsurların İstanbul ile ilişkileri bozuktu. Bazı batılı araştırmacılar, Türklere karşı Hıristiyan unsurlarca ciddi bir direniş gösterilmemesini bu durumla izah ederler Mesela bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 38.

291 Nakracas, *a. g. e.,* s. 154.

292 Aynı durum Ermeniler ve diğer Hıristiyan milletler için de geçerliydi.

293 Nakracas, *a. g. e.,* s. 25.

ve Türkçe konuşan Ortodoks Gagavuzlar kapsıyordu[294]. 1865 senesinde Rumen Kilisesi bağımsızlaşarak, İstanbul'daki patrikhanenin hâkimiyet alanına darbe indirdi. Padişah 1870 yılında da Bulgar Eksarhlığı'nın bağımsızlığını tanıdı; ardından da ulusal-dini milletler, ulusal milletler olarak yasallaştı[295].

16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarından Anadolu'da Hıristiyan nüfusun ne kadar küçük bir azınlık teşkil ettiğine dair bilgileri daha önce vermiştik. Doğu Karadeniz'deki bir kısım Ortodoks sayılmazsa Anadolu'daki bu küçük Hıristiyan varlığının çoğunluğunu da Ermenilerin teşkil ettiğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Orta ve Batı Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun artışı daha çok 19. yüzyıldan sonraki gelişmelere dayanır.

Orta Anadolu ve Batı Anadolu'ya doğru yayılan Hıristiyan nüfus hareketi, Tanzimat'tan sonra büyük oranda hızlandı. Bu dönemde Akdeniz Adaları, Mora ve Balkanların çeşitli yörelerinden büyük kitleler halinde Rum çiftçiler gelip Batı Anadolu'nun verimli arazilerine yerleşmeye başladılar[296]. Gelişen Avrupa sanayisinin hammadde ihtiyacına yönelik dış satım, Batı Anadolu'da tarımsal emeğe gereksinimi artırmıştı. Bu gereksinimin karşılanması yine ülkenin başka alanlarından karşılanabilirdi. Nitekim Methone Piskoposu Anthimos Karakallos bu durumu şöyle ifade ediyordu: "Anadolu ağaları onları kim alacak diye birbirleriyle yarışıyorlardı. Onlara kiliseler yapıyorlar, evler inşa ediyorlardı. Ayrı ayrı Rum köyleri kuruyorlar, on yıl boyunca vergiden ve haraçtan muaf tutuluyorlardı[297].

294 Nakracas, *a. g. e.,* s. 50.

295 Bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 51.

296 Aynı dönemde doğudan çoğunluğu Ermeni olmak üzere Hıristiyan unsurların Orta Anadolu'ya göçtüğüne şahit oluyoruz. (Ayrıntı için aşağıda "Ermeniler" bahsine bkz.)

297 Nakracas, *a. g. e.,* s. 50, 58, 66. Bu dönemde benzeri bir gelişme de Orta Anadolu'da Ermeni nüfusun artışında görülmekteydi. Başta Doğu Anadolu olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinden gelen Ermeni nüfus, Orta Anadolu'nun güçlü ailesi Çapanoğulları tarafından boş köyler ve mezralara yerleştiriliyordu. Çapanoğulları hakkında geniş bilgi için bk. Orhan Sakin, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Ankara 2004.

Bu göçler nedeniyle, Orta ve Batı Anadolu'nun Hıristiyan nüfus oranı ve demografik yapısı önemli ölçüde değişti. Mesela 1535'de İzmir, Manisa, Aydın ve Muğla'yı kapsayan Aydın vilayetinde nüfusun ancak %0,89'u Hıristiyan iken 1911'de bu oran %17'lere ulaşmıştı[298]. 1914 senesinde aynı sınırlar dâhilindeki Rum nüfus 299.096'e dayanmıştı (toplam nüfus: 1.608.748)[299]. Aydın vilayetindeki Rum kitlenin çoğunluğu İzmir sancağında kümeleşmişti. Sahil kesimlerinde yaşayanların büyük kısmı ise ticaretle uğraşmaktaydı[300]. Zaman içinde çoğunluğa ulaştıkları İzmir'de Rumlar, 18. yüzyılın başında bile çok azınlıktaydılar. 1717 tarihinde kentte 19 cami, 18 sinagog varken, sadece iki tane Ortodoks kilisesi vardı[301]. Rumların Anadolu'ya göçleri ve Batı Anadolu'daki demografik yapının değişmesine Urla güzel bir örnek teşkil etmektedir. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortasında Urla'nın tamamıyla Türk olduğunu söylemektedir. Fakat göçler sayesinde Rumlar, 1912'lerde çoğunluğa ulaşmışlardı[302]. 1914 tarihinde Urla'da 9.361 Müslüman nüfusa karşılık 24.711 Rum yaşamaktaydı[303].

Benzer gelişme, Batı Anadolu'nun önemli şehirlerden Bursa için de geçerlidir. 1522 tarihinde Ermeniler de dâhil Bursa'daki Hıristiyan nüfus sadece 359 olarak belirlenmişti[304]. 1914 tarihinde ise Bursa merkez kazasının 147.777 nüfusu içinde 24.048 Rum yaşamaktaydı[305].

1914 senesinde Osmanlı sınırları içinde sayım kapsamında olan yerlerdeki Rumların toplam sayısı 1.729.738'e (26.468 Rumca konuşan Katolikler bu sayıya dahil değildir) ulaşmaktaydı. Bu nüfusun en büyük kısmı, sırasıyla Aydın (299.096),

---

298 Nakracas, *a. g. e.,* s. 59.
299 bk. *Memalik-i Osmaniye'nin…,* s. 10-12.
300 Nakracas, *a. g. e.,* s. 61.
301 Nakracas, *a. g. e.,* s. 66.
302 Nakracas, *a. g. e.,* s. 72.
303 bk. *Memalik-i Osmaniye'nin…,* s. 12.
304 Nakracas, *a. g. e.,* s. 117.
305 6.433 de Ermeni vardı. Bk. *Memalik-i Osmaniye'nin …,* s. 17-18..

Edirne (224.454), İstanbul (205.375), Trabzon (161.573), Samsun (98.739), Beyrut (87.244) vilayetlerinde yaşıyordu[306].

Osmanlı'yı parçalamak isteyen emperyalist güçler, diğer etnik ve dini unsurlara yaptıkları gibi Ortodoksları da kendi politikalarının taraftarı yapmışlardı. 1922 senesinde İngilizlerce donatılmış olan Yunan ordusu, Anadolu'dan kaçarken birçok Rum da beraberinde kaçtı. Lozan Anlaşmasının ardından (1923) karşılıklı değişim anlaşması yapıldı[307]. Değişim kapsamında esas olan etnik köken ve dil değil, din idi. Rum Ortodokslar Müslümanlarla değiştirildi. Bu arada Türk Ortodokslar da Yunanistan'a gönderildiler[308].

2. Ortodoks Türkler (Gagavuzlar, Karamanlar, Urumlar)

Ortodoks Rum camiası arasında, dillerini korumuş olan Hıristiyan Türkler de vardı. Çoğunluğu Moldova'da olmak üzere Kuzey Bulgaristan, Ukrayna ve Romanya'ya dağılmış olarak yaşayanlarına Gagavuz[309], Orta Anadolu'da yaşayanlarına da Karaman adı verilmektedir[310].

---

306 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 4.

307 Bilinenin aksine, 1922 senesinde Türk Hükümetinin değil, Elefterios Venizelos Hükümetinin önerisi üzerine Rumlar mübadeleye tabi tutuldular (Nakracas, *a. g. e.,* s. 61)

308 Helga Anschütz, "Türkiye'de Hıristiyan Gruplar", *Türkiye'de Etnik Gruplar* kitabı (Peter Alford Andrews) içinde (s. 283–310), İstanbul 1992, s. 305. 1928 yılına kadar Anadolu'dan yaklaşık 850 bin Rum Yunanistan'a nakledilmişti. Yaklaşık 66 bin kişi başka ülkelere yerleşmiştir. Ayrıca 250 binden fazla nüfus da Trakya'dan göçmüştü. Kalanların sayısı da o tarihte 200 bin olarak hesaplanmaktaydı (*gös. yer.*).

309 Gagavuzlar bugün, Moldova, Ukrayna, Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Litvanya, Estonya, Yunanistan; Bulgaristan, Romanya, Brezilya va Türkiye gibi birçok ülkede dağınık olarak yaşamaktadırlar ve nüfusları 300 bine ulaşmaktadır. Bk. Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri/Tarih-Dil-Folklar ve Halk Edebiyatı*, Ankara 2002, s. 1.

310 Gagavuzların çoğu, günümüze kadar milli kimliklerini korumayı başarmışlardır. Toplu olarak yaşadıkları Moldova'nın güneyinde 1990 senesinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Karamanlılar ise 1924 senesindeki mübadele dolayısıyla Yunanistan'a göç ettirilmişler ve burada asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Karamanların mübadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003.

Gagavuzlar, büyük olasılıkla Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Balkanlara inen ve daha sonra Hıristiyanlığı benimsemiş Türk kavimlerinden gelmekteydiler. Çünkü daha 4. yüzyılda Balkanlara hâkim olan Hunlardan sonra Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Oğuzlar, Kumanlar ve Peçenekler gibi çeşitli Türk kavimleri Balkanlara göçmüşler ve buralara dağılmışlardı[311].

Gagavuzların kökenleriyle ilgili çeşitli iddialar bulunsa da kendi halkının tarihini yazan Gagavuz Başpapazı Mihail Çakır[312] köken sorunuyla ilgili bütün görüşleri değerlendirmiş; Gagavuzların, Anadolu Selçuklularının veya Kumanların soyundan değil, Oğuz Türklerinin soyundan geldiği sonucuna varmıştır[313].

Gagavuzların 1264 senesinde Dobruca'ya yerleştirilen Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'la birlikte gelen Sarı Saltuk'a bağlı Türkler olduğu yolundaki görüş ve iddialar[314] isbatlanamamıştır[315]. Gagavuzların Peçenek, Oğuz ve Kumanlarla birlikte, Anadolu Selçuklularının Balkanlarda oluşturduğu karışımdan oluşmuş oldukları görüşü ağırlıklı olarak kabul görmektedir. Dilleri incelendiğinde kolayca anlaşıldığı gibi, hâkim olan unsur Oğuzlardır. Zira Gagavuzcada Kuzey Türk lehçelerini izine çok az rastlanır[316].

Gagavuzlar gibi hem ana dil olarak, hem de dini ibadetlerine Türkçe kullanan Türklere Kırım'da "Urumlar" deniyordu[317].

---

311 Balkanlara Türk göçleri konusunda yukarıda "Balkanlarda İslamiyet" ve "Türkler" bahislerine bkz.

312 Mihail Çakır, *Besarabyalı Gagavuzların İstoryası*, Kişinev 1934. Türkiye Türkçesi ile yayını: ("Besarabyalı Gagauzların Tarihi", Hazırlayan: Harun Güngör, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 20 (Ekim 1982), s. 208–243.)

313 Bk. Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri/Tarih-Dil-Folklar ve Halk Edebiyatı*, Ankara 2002, s. 11.

314 Bk. H. İnalcık, "Rumeli" *İA*, c. 9, s. 767.

315 Keykavus'un Bizans'a sığındıktan sonraki macerası hakkında bk. Istvan Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365),* Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2008, s. 84-90.

316 H. Güngör-M. Argunşah, *a. g. e.,* s. 11-12.

317 Urumlar hakkında geniş bilgi için bk. Erdoğan Altınkaynak, *Ortodoks Türkler Urumlar*, Ankara 2005; Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003, s. 186-203.

Yapılan yeni araştırmalar Urumların Kıpçak-Oğuz karışımı bir kökenden geldiklerini göstermiştir[318].

Çoğunlukla Orta Anadolu'da yaşayan Ortodoks Karamanlar da Gagavuzlar gibi Türkçe'yi hem günlük, hem de dini ibadetlerinde kullanıyorlardı. Bu durum, Karamanlı Ortodoksların Türk kökenli oldukları tezini güçlendirmektedir[319].

Ortodoks oldukları için Osmanlı kaynaklarında "Rum" olarak kaydedilen Karamanlılar hakkında ilk kayıtlara batılı kaynaklarda rastlamaktayız. 1553–1555 yılları arasında Avusturya elçilik heyeti ile birlikte İstanbul'a gelerek Amasya'ya kadar Anadolu'da bir seyahat yapan Hans Dernschvam, İstanbul'da Yedikule civarında yaşayan Karamanlılarla karşılaşmıştı. Dernschvam, Türkçe konuşan bu Ortodoksların Karaman'dan getirildikleri için de kendilerine başkaları tarafından "Caramanos" adı verildiğini; fakat, onların Karamanlı ismini kullanmadıklarından söz eder. Kendilerini "Anadolu Hıristiyanları, Anadolu Ortodoks Hıristiyanları, Grekçeyi bilmeyen Anadolu Hıristiyanları, Anadolulular" diye tanımlıyorlar ve yalnızca Türkçe konuşuyorlardı[320].

Karamanlı Ortodoksların Balkanlardan Bizans'ın getirip yerleştirdiği Türk unsurlar olma ihtimali yüksektir. Zira Bizans tarafından Balkanlardan değişik tarihlerde ve kalabalık gruplar halinde getirilip Anadolu'ya yerleştirilmiş olan Türklerin varlığı bilinmektedir. Mesela, Hıristiyan olup 1233 senesinde kendileri

---

318 Y. Anzerlioğlu, *a. g. e.,* s. 191.

319 Karamanlar hakkında kapsamlı bilgi için bk. Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003.

320 N. Göyünç, *a. g. e.,* s. 29- 30. Ermeni kaynağı olan Eremya Çelebi de *Karamanlı* denilen bu Hıristiyan ahalinin Rum oldukları halde Rumca bilmediklerini ve Türkçe konuştuklarını söylemektedir. (Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Yüzyılda İstanbul* (Çev. Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukciyan), 2. Baskı, İstanbul 1988., s. 2) Bu halkın, mezarlıkları da Yedikule kapısının karşısında olup (*Aynı eser*, s. 25), önceleri kiliseleri diğer Rumlardan farklı iken zamanla değişik semtlere dağılarak ayrı cemaat olma vasıflarını kaybetmişlerdir. (Bk. *aynı eser*, s. 70, 1. Fasıl 14. Not)

için piskoposluk kurulmuş Moldavya'daki Kumanlardan[321] başka Tatarlardan kaçan 10 bin Kuman, İonnes Vatazes'in hüküm sürdüğü yıllarda (1222–1254) Bizans'a sığınmıştı. Bunların çoğu Anadolu'ya yerleştirildi[322]. İzmir bölgesine yerleşen Kumanların Mikael Palaiologos döneminde Hıristiyanlaştıklarını ve devletin yüksek yönetici kadrolarında yer aldıklarını tarihsel kaynaklardan öğrenmekteyiz[323].

Anadolu'ya Bizans tarafından iskân edilen Türk unsuru Kumanlarla sınırlı değildi. Değişik tarihlerde Peçenekler, Uzlar ve daha başka Türk unsurların da yerleşmiş oldukları bilinmektedir[324].

Ortadoks Karamanlıların (hatta Orta Anadolu'da yaşayan Ermenilerde[325]) Türk kökenlerine olan bağlılıkları Osmanlı sayım defterlerinde ve belgelerinde de görülmektedir[326]. Kayıtlarda Karamanlıların, Selçuk, Yağmur, Aydın, Karagöz, Yahşi, Doğan, Dursun, Kaya, Akça, Kutlu vs. gibi öz Türkçe isimlerin kullandıkları görülmektedir[327]. Mesela 16. yüzyıla ait, 7 ve 68 numaralı tah-

---

321 İ. Kafesoğlu, *a. g. e.,* s. 183.

322 Nakracas, a. g. e., s. 36. Balkanlar ve Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen Hıristiyan Türklerden Kuman/Kıpçaklar hakkında daha geniş bilgi için bk: Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri,* Ötüken Yay., İstanbul 2000. Franz Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul 1996; M. Abdulhaluk Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi I, (Selçuklu Öncesi)", *Türk Kültürü*, XXI/239, Mart 1983, s. 186-187; Mehmet Eröz, *Hıristiyan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983, s. 2-3.

323 Nakracas, *a. g. e.,* s. 36.

324 Ayrıntı için "Anadolu'da ve Balkanlarda Türk Varlığı" bahsine bakılabilir.

325 Ermeniler bahsine bkz.

326 Karamanlıların Türkçe isimleri hakkında daha kapsamlı bilgi için bk. Y. Anzerlioğlu, *a. g. e.,* s. 119-136.

327 Anadolu'daki Müslüman ahali arasında eski Türkçe isimlerden tipik Müslüman isimlerine dönüşüm de 13 ve 14. yüzyıldan sonra ve tedricen olmuştu. Bu isimlerin İslâmileşme süreci, başlangıçta Türk toplumunun üst tabakalarından başlamıştı. XIII. yüzyılda Selçuklu aristokrasisine mensup olanların eski Türk isimlerinin yanında Müslüman isimlerini (Fahreddin Doğmuş, Mübarezeddin Kara Aslan, Seyfeddin Salur, Şemseddin Oğuz vb.) de kullandıkları bilinmektedir. Öte yandan Türkmen boyları ve Türk toplumunun alt sınıflarına mensup insanlar arasında eski Türk geleneklerinin daha etkili olduğu bir gerçektir. Bu yüzden bunlar arasında İslâm öncesi kişi adlarına bağlılığın daha fazla olduğu düşünülebilir. Anadolu'daki Müslüman Türk isimlerinin İslâmileşme süreci en az 17. yüzyıla kadar devam etmiştir. İlk Osmanlı defterlerinde çok sayıda iki isim taşıyanlara rastlanırken, bunlar 17. yüzyıldan itibaren neredeyse tamamen ortadan kaybolmaktadır. (Bk. Rustam Shukurov, (Çev. Doç. Dr. Kemal Çiçek), "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar",

rir defterlerinin birçok yerinde, adları Türkçe olan fakat Ermeni ve Rum olarak tanımlanmış kayıtlara rastlamaktayız[328]. Kayseri Mahkemesinin Ramazan 981 tarihli başka bir kayıtta da Karye-i Çukur'dan Saya b. Şehri ve Bali b. Ayayorgi ve Timur b. Sevindik adındaki üç Hıristiyanın "Acemi Oğlanlar Ocağı'na" devşirildiği belirtilmekte; ayrıca Erekil adında birisinin de mahkemeye gelip Müslüman olduğu, kendisinin Yusuf, küçük oğlu Kaplan'ın Ali, büyük oğlu Arslan'ın da Veli ismini aldığı ifadeleri yer almaktadır[329]. Hiç şüphesiz vesikalarda geçen Timur, Bali, Sevindik, Arslan, Kaplan gibi isimler Türk isimleridir.

1522'de Ankara kalesindeki altı mahalleden biri Hıristiyan mahallesidir. Bunlardan vergi mükellefi olan bazılarının isimleri Vartan, Bedros, Serkis gibi Ermeni isimleri, birçoğununki ise Melikşah, Gökçe, Aydın, Kutlu, Arslan, Emirşah, Murat gibi tamamıyla Türkçe olan isimlerdir[330].

Kayseri'nin Rum ahalisi arasında Kar-yağdı, Su, Karlu, Tanrı-verdi, Yağmur, Kaya, Karaca, Sultan-şah gibi Türkçe isimleri olanlar vardı[331]. Çevre vilayetlerden Sivas'ta yaşayan gayr-ı müslim halk arasında çok sayıda Akbaş, Alagöz, Altun, Asil Bey, Altun Şeh, Aykud, Ağca, Bayrak, Bayram, Beyrek, Deniz, Budak, Bahşayiş, Devletyar, Gökçe, Böcü, Durmuş, Eymir, Emir Şeh, Göçeri, Göçbeyi gibi çeşitli Türkçe isimlere tesadüf edilmekteydi[332]. Aynı şekilde Yozgat'taki gayrimüslimlerin de Ayvaz, Ateş, Burak, Bahadır, Budak, Murat, Rüstem, Kaplan gibi daha birçok Türkçe isim aldıklarını görmekteyiz[333].

Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998, Bildiriler, Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 1999, s. 112).

328 N. Sevinç, *a. g. e.,* s. 17.

329 N. Sevinç, *a. g. e.,* s. 18.

330 Nejat Göyünç, "On Altıncı Yüzyılda Ankara " *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1967, s. 73.

331 Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 28.

332 XVI. yy'da tahrir defterlerinde yer alan Türkçe gayr-ı müslim şahıs adları hakkında daha geniş bilgi için bk. Yılmaz Kurt, "Sivas Sancağında Kişi Adları", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1993, 223–291.

333 Bk. Yozgat Şeriye Sicili 3/50'den naklen İsmail Cansız, "Osmanlı Döneminde Yozgat'ta Sosyal ve Kültürel Hayat", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı Kitabı*, Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., İstanbul 2000, s. 226.

Türk kökenli Ortodokslar, Helen kökenli veya diğer Anadolu kökenli Ortodokslardan sadece Rumca konuşmamalarıyla ayrılmıyorlardı; Yunan propagandacılarına karşı gösterdikleri tavırlarıyla da bu farklılıklarını ortaya koyuyorlardı[334].

19. yüzyılda Orta Anadolu'daki Rumları belirlemek Yunan görevlilerince oldukça zor olmaktaydı. Çünkü bunların ezici bir çoğunluğu Türkçe konuşuyorlardı ve Yunanistan ve Yunan devletiyle hiçbir alakaları yoktu[335]. Konya'da 19. yüzyılın sonuna doğru ancak 60 Ortodoks'un varlığından bahsedilirken[336] demiryolunun geçmesinden sonra bu nüfusta artış olmuştu. 1914 yılında merkez kazada bu sayı 6.542'ye ulaşır[337]. Ancak önemli bir ayrıntı, Yunan konsolosluk raporlarına göre "Rum" diye tanımlanan Ortodoks nüfusun bir kısmının Rumca, bir kısmının da sadece Türkçe konuşuyor olmasıydı[338]. Yunan konsolosluk raporlarındaki bu bilgiler, bize iki ayrı Ortodoks kitlesinin varlığını açıkça göstermektedir. Bunlar, diğer dindaşlarıyla komşu denecek şekilde yan yana ve iç içe oldukları halde, dil ve kültür olarak tarihi ve etnik kimliklerini ısrarla korumuşlardı[339]. Mesela Niğde-Kayseri yolu üzerindeki Adabal köyünde Türkçe konuşan 400 Ortodoks aile vardı. Aynı güzergâh üzerinde, Uluağaç'ta 180, Kırkağaç köyünde 30 Türkçe konuşan Ortodoks aile bulunurken, hemen yakındaki Semandra Köyünde ise 250 Rumca konuşan Ortodoks aile bulunuyordu[340]. Niğde-Kayseri yolunun batısında kalan ve birbirine çok yakın olan köylerde yaşayan Ortodoksların bazıları Rumca bazıları da Türkçe konu-

---

334 Ayrıntılı bilgi için bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 153-176.

335 Nakracas, *a. g. e.,* s. 161.

336 Nakracas, *a. g. e.,* s. 155.

337 *Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus İstatistiki...*

338 Nakracas, *a. g. e.,* s. 158. Yunan Konsolosluk raporlarında Yunan propagandalarına uymadıkları için olsa gerek, bu Türkçe konuşan Ortodokslar için son derece aşağılayıcı tabirler kullanılmaktaydı. Bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 155, 156.

339 Niğde'nin Adabal köyünde Türkçe konuşan 400 Ortodoks aile vardı. Yunan konsolosunun taleplerini geri çevirdikleri için konsolos raporunda bunları da alışılmış sövgülerle boyamaktaydı. Bk. *a. g. e.,* s. 164-165.

340 Nakracas, *a. g. e.,* s. 164-165.

şuyorlardı. Mesela Yunan konsolosunun raporuna göre; Araban (180 aile), Kurduna (250 aile) köylerinde Rumca; 320 ailenin oturduğu Teney köyündeki Ortodokslar ise tamamen Türkçe konuşuyordu[341].

Anadolu'daki Türk Ortodokslar, 1919 senesinde İstanbul Fener Patrikhanesi'nin işgalcilerle işbirliği yapan tavırlar içine girmesine de seyirci kalmamışlardı. Papa Eftim adıyla tanına Pavlos Karahisaridis ve çevresindeki papazlar ve cemaat, Patrikhane'ye karşı mücadele başlattılar[342].

Pavlos Karahisaridis, 1915 yılında Kayseri metropoliti tarafından papaz ilan edildikten sonra Papa Eftim adıyla tanınmıştı. Papa Eftim 1918 senesinde Keskin kasabasında papaz oldu. Aynı yıllar, İstanbul'un işgal altına alındığı ve Osmanlı Devleti'nin parçalanma girişimlerinin sonuçlanmak üzere olduğu günlerdi. Bu karanlık günlerde İstanbul'daki patrik de Türk düşmanlarıyla işbirliği yapmaktan çekinmiyordu. Nitekim 1919 senesinde Patrik, Bab-ı Ali ile ilişkilerini kestiğini resmen ilan etti. Türkiye'deki Helenlerin sorumluluğunu üstlendiğini açıklamıştı. Patriğin bu işbirlikçi girişimine Anadolu'daki Türk Ortodokslarından tepki gelmekte gecikmedi. Papa Eftim, 1921 senesinde Venizeloscu ve Megalo-İdeacı başpapaz Meletios Metaksakis'in Patriklik makamını işgal etmesi üzerine bağımsız "Türk Ortodoks Kilisesi" kurma çalışmalarına hız verdi. 1 Mayıs 1921 senesinde Safranbolu kasabasında 2.749 Hıristiyan adına dilekçe vererek Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kurulmasını istedi. "Türk Patrikhanesi, kendilerini Helenleştirmeye (Yunanlılaştırma) çalışan İstanbul'daki Patrikhaneden bağımsız olacaktı."[343]

Yeni Türk Ortodoks Kilisesi'nin tüzüğünü hazırlamak üzere, Karamanlılardan ileri gelen 80 kişi ve 24 papazdan oluşan bir kurul oluşturulmuştu. Ancak, Türkiye ile Yunanistan arasında

341 Nakracas, *a. g. e.*, s. 165.

342 Papa Eftim ve Türk Ortodoks Kilisesinin kuruluşu ve faaliyetleri için bk. Y. Anzerlioğlu, *a. g. e.*, s. 220-260.

343 Nakracas, *a. g. e.*, s. 172-173.; Y. Anzerlioğlu, gös. yer.

yapılan mübadele anlaşması[344], Türk Ortodoksları da kapsadığı için, 1924 senesinden sonra Karamanların büyük bir bölümü Yunanistan'a nakledildi[345].

3. Rum Katolikler

1596 senesinden itibaren Papa'nın çabalarıyla Ortodoks dünyasına yönelik yeni bir akım ortaya çıktı. Papalık, kendi kontrolü dışındaki değişik kiliseleri, ayinlerini ve geleneklerini korumak koşuluyla Papalıkla birlemeye teşvik etti. Böylece farklı bir kilise grubu daha doğmuş oldu. Bunlar, Bizans Ortodoks ayinini devam ettirmekle birlikte Papalığa bağlanıyorlardı. Bu yeni mezhebin mensuplarına Rum Katolikleri adı verildi. 1724 yılında Antalya'da Rum Katoliklerinin, özerk kiliseleri doğdu.

1914 senesinde Rum Katoliklerin sayısı 62.468 olarak hesaplanmıştı[346].

4. Ermeniler

Ermeni tarihçilerine göre, MS. 301'de Ermeni Kralı 3. Tridates, Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmişti. 325'teki İznik Konsülü'nde temsil edilen Ermeni Kilisesinin, Monofizit inançları yüzünden Bizans hükümdarları ve Patrikhane ile tarih boyunca sürekli sorun yaşadığı bilinmektedir[347].

Ermeni cemaati ve kimliğinin oluşmasında Kilise hep merkez olma özelliği taşımıştır[348]. Öyle ki, Türklerin Anadolu'ya hâkim olmasından önceki Ermeni tarihi, Ermeni Kilisesi'ni

---

344 Yunan Başbakanı Venizelos, Lozan konferansında; Türk topraklarında hiçbir Rum'un kalmasına gönlünün razı olmadığını söyleyerek, mübadele istemişti. Y. Anzerlioğlu, *a. g. e.,* s. 267.

345 Yunanistan'da asimilasyona uğrayan bu halk hakkında Türkiye'de yeterli araştırma ve çalışma yapıldığı maalesef söylenemez.

346 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 4.

347 P. Alford Andrews, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, İstanbul 2005, s. 291, 292.

348 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 291, 292. Fransız İhtilali'nin etkisiyle Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde güçlenen "ulusal bilinç" nerdeyse salt dine dayanıyordu. Bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 52.

ortadan kaldırmak isteyen Bizans Kilisesi ve yönetimiyle yürütülen mücadelelerle şekillenmişti[349]. Nitekim bu mücadeleler sonunda, Ani ve Kars çevresindeki Ermeni Krallığının bağımsızlığı, İmparator Basileios Bulgarkıran'ın hükümranlığı sırasında (976–1025) ortadan kaldırıldı. Bu olayı ilginç kılan, İmparatorun kendisinin de Ermeni kökenli olmasıydı[350]. O tarihten sonra Ermeniler, Kapadokya, Kilikya ve Anadolu'nun çeşitli yörelerine, bazen kendiliklerinden bazen de Bizans yönetiminin zoruyla dağıldılar[351].

Ermenilerin yerleşmiş olduğu bölge, Anadolu'ya yönelik istila yollarının üzerinde kalıyordu. Aynı zamanda Roma ve Bizans döneminde İran ile Roma-Bizans arasında kalan istikrarsız bir bölge olmuştur. Kendilerini "Hayk" olarak isimlendiren Ermeniler, belki de bu nedenle tarih boyunca geleneksel olarak yaşadıkları bölgede, bağımsız ve istikrarlı siyasal bir teşekkül oluşturamamışlardır. Ermeni tarihçilerin Ermeni krallıkları olarak niteledikleri devletçikler de tam anlamıyla bağımsız devletler olmayıp prenslikler ve derebeyliklerdi[352].

"Ermeni" ismi tarihte bir kavim anlamında kullanılmamıştı. Zaten Ermeniler kendilerine "Hayk" diyorlardı[353]. Osmanlılar da "Ermeni (Eramine=Ermeniler)" tabiriyle, önceleri İstanbul Patriğine bağlı olmayan doğudaki Monofizit Hıristiyanların bütününü kastediyorlardı. Fatih 1461 yılında Ermeni Patrikliğinin statüsünü belirlediğinde; Gregoryenlerle birlikte, Süryaniler, Keldaniler, Kıptiler, Gürcüler ve Habeşiler de aynı çatı altında toplanmışlardı[354].

---

349 A. Andrews, *a. g. e.,* s. 292.

350 Nakracas, *a. g. e.,* s. 30.

351 Nakracas, *a. g. e.,* s. 230-31

352 Bk. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s. 102–104; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi,* Ankara 1990, s. XI.

353 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2000, s. 1–2.

354 Bk. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s. 86, 87. Ayrıca, Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 370, Ankara 1994, s. 84; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda*

Ermeniler, Bizans'ın ve İstanbul Patrikliği'nin baskılarından ancak Türkler sayesinde kurtulmuşlardı. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra, Ermeni kilisesinin statüsünü yükselterek Ermeni patriğini, Rum-Ortodoks patriği ile eşit hale getirdi. Ermeniler de kendilerine yapılan bu iltifatı karşılıksız bırakmamışlar; uzun yıllar süresince Osmanlı yönetimine olan yakın bağlılık ve hizmetleriyle karşılık verdiler. İmparatorluğun idaresinde, kültürel ve ekonomik yaşamında, hatta sarayda, üst mevkilere yükselen Ermeniler, imparatorluğun çıkarlarına bağlılıkları nedeniyle millet-i sadıka (sadık millet) unvanını kazanmışlardı. Ermeniler, Osmanlı yönetimi ve Türklerle öylesine kaynaşmışlardı ki yabancı bazı gözlemciler bu durumu "bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türk demenin mümkün" şeklinde sözlerle ifade ediyorlardı[355].

Ancak bu konumları 19. yüzyılın sonlarına doğru bozuldu. 19. yüzyılda Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak ve paylaşmak çerçevesinde giriştikleri rekabet savaşında Ermeniler de taraf oldular. Bağımsızlık sevdasına kapılan Ermenilerin Osmanlı yönetimi ve Türklerin yanındaki konumu böylece bozulmuş oldu[356].

Geleneksel yerleşim yerlerinden çıkarak sürekli göç eden Ermeniler, 20. yüzyılın başlarında İmparatorluğun batı bölgelerine değin her tarafına yayılmışlardı. Aslında doğudaki Ermenilerin İstanbul ve Rumeli topraklarına yönelik göçleri, çok daha eski tarihlere, 17. yüzyıldaki Celali isyanları dönemine kadar uzanır. Bu göçler çok sayıya ulaşmıştı ki göçenlerin terk ettikleri yerlerin harap olmasına sebep olduğundan bir takım şikâyetlere konu olmuştu. Bu nedenle Kuyucu Murat Paşa ve IV. Murat'ın emirleri

---

Harput Sancağı (1518–1566), Ankara 1989, s. 63'ten naklen Yahya Kemal Taştan, "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", *Balkanlar El Kitabı*, Ankara 2006, s. 423; ERYILMAZ, Bilal, *Gayr-ı Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 30.

355 1835–39 yılları arasında İstanbul'da Bulunan Moltge. Bk. D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 52.

356 Ermenilerin, olumsuz gelişmelere rağmen Osmanlı yönetiminde ve devlet kademelerindeki üst düzey konumları, İmparatorluğun sonuna kadar önemli ölçüde sürmüştü. Konu için bk. Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamit dönemi(1876–1908)Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1998.

ile elli yıl veya yüz yıl öncesini kapsayacak şekilde, göç etmiş olan Ermeniler, tekrar zorla eski memleketlerine gönderilmişlerdi[357].

Rumlarda olduğu gibi, Tanzimat sonrasında Ermenilerin de iç ve batı bölgelerine göçleri artmıştı. Tanzimat öncesinde, yerli ayanlar eliyle belirgin bir gelişim gösteren Orta Anadolu'ya, bu gelişmeye paralel olarak büyük oranda Ermeni iş gücünün gelip yerleştiği bilinmektedir. Mesela, Orta Anadolu'nun en büyük ailelerinden Çapanoğulları zamanında Yozgat ve çevresine çok sayıda Ermeni nüfus iskân edilmişti[358]. Tahrir Defterlerinin verilerine göre, 1530 yıllarında Bozok Sancağında (Yozgat); sadece Gemerek karyesinde 2.350 akçe cizye veren (70–80 hane) küçük bir Hıristiyan topluluk ile Şambayadı kabilesinden "Evlad-ı Hacı İbrahim cemaati" arasında; biri 13 hanelik (cizye vergileri: 325 akçe) ve diğeri de 19 hanelik (cizye vergileri: 471 akçe) iki grup Hıristiyan nüfus vardı[359]. 1558–59 yıllarında ise genelinde yaklaşık 90.000 kişinin yaşadığı Bozok'ta[360], Hıristiyanların sayısı sadece 492 vergi nüfusuydu[361]. 1575/76'da da Bozok Sancağında 125 bin Müslim nüfusa karşılık sadece 3000 gayrimüslim nüfus vardı. Fakat aradan geçen zaman içinde 1830'larda Müslüman nüfus hâlâ 100 bin dolayında kalırken, gayrimüslim nüfusun 20 bine dayandığını[362] (ki çoğunluğunun Ermeni olduğundan şüphe yoktur.) görmekteyiz[363]. Bu artışın Tanzimat'tan sonra da devam ettiği muhakkaktı.

19. yüzyılda Ermenilerin geleneksel yerleşim yerlerinden, daha verimli ve müsait bölgelere göçlerinin devlet tarafından desteklendiğini belgelerden anlıyoruz. Kendi arzularıyla göçmek

---

357 Bk. Hrand D. Andreasyan, "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Kitabı,* TTK. Yay., Ankara 1976, s. 45-53.

358 Konu hakkında bk. O. Sakin, *Bozok Sancağı ve Yozgat*, s. 106–112.

359 998 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i, s. (metin) 593, 624, 626.

360 F. Sümer, *Bozok*, s. 323.

361 F. Sümer, *Bozok*, s. 328.

362 E. Ziya Karal, *a. g. e.,* s. 153-154.

363 O. Sakin, *gös. yer*; O. Sakin, "Yozgat'ta Gayrimüslim Nüfus ve Tehcir Sırasında Ermeniler", *Yozgat Gündem*, Yozgat (1 Haziran) 2006, s. 14–15.)

isteyen Ermenilere hükümet tarafından para, ücretsiz arsa ve tarla veriliyordu[364].

Ermeniler, tıpkı Rumlar gibi, kilise çevresinde oluşmuş dinî bir cemaatti. Ermenilik bir kavim ve ırkı ifade etmiyordu. Önceleri Ermeni Patriğinin hakimiyet kapsamı daha genişken Süryani, Keldani gibi monofizit kiliselerin birer birer bağımsızlıklarını kazanmalarıyla "Ermenilik" esas olarak Gregoryen Kilisesi mensuplarına münhasır kalmıştır[365].

Ermeni cemaatinin tanımlanmasında, dinin yanında dil ikinci planda kalmaktaydı. Nitekim Anadolu'ya dağılmış halde bulunan Ermenilerin bir kısmı, yine Rum olarak tanımlanan Karamanlılarda olduğu gibi, Ermenice konuşmayan ve Türkçeden başka dil bilmeyen insanlardır. Mesela, Halep Salnamelerinden, Antakya Müslümanları ile Ermenilerin Türkçe konuştukları, Antep'teki Ermenilerin de 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Antep şivesiyle Türkçe konuşup Ermenice bilmedikleri anlaşılmaktadır. Bunlar kilisede ayinlerini de Türkçe yapmaktaydılar[366]. Aynı şekilde, 19. yüzyılın başlarında Orta Anadolu'yu gezen batılı seyyahlar, Yozgat ve çevresindeki Ermenilerin Ermenice bilmediklerini, sadece Türkçe konuştuklarını[367], "açılacak Ermeni okullarında küçük çocuklara Ermenice öğretmek için dışarıdan hocalar getirilmesi gerektiğini" söylemektedirler. 17. yüzyılın başlarında

---

364 Mesela 1865 senesinde Haçin (Saimbeyli) kasabasından 200 hane kadar Ermeni'nin yeni teşkil olunan Aziziye (Pınarbaşı) kasabasına göçmek istekleri, hükümet tarafından da uygun görülmüştü. Ermenilerin göç gerekçeleri Haçin'in arazisinin yetersiz olmasındandı. İstekleri gereğince kendilerine ücretsiz arazi, dükkân arsası ve nakliye masraflarının ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bk. BOA. A. MKT. MHM. 348/18.

365 Osmanlı'daki millet kavramı ve sistemi hakkında bk. Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), TTK Yay., Ankara, 1970 (s. 333); Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992 (s. 11); Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.

366 Necdet Sevinç, *Gaziantep'te Türk Boyları*, İstanbul 1997, s. 16.

367 1877'lerde Yozgat'a gelen İngiliz Seyyah Kaptan Fred Burnaby, Yozgat'taki Ermeni ve Rumların konuşmalarını tamamen Türkçe yaptıkları gibi yazışmalarını da Ermeni ve Rum harfleriyle fakat Türkçe yaptıklarını söylemektedir. Bk. N. Boydaş, "Kaptan Fred Burnaby Seyahatnâmesinde Yozgat", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., İstanbul 2000, s. 192.

Kayseri'yi gezen Ermeni asıllı seyyah Polonyalı Simeon, 500 hane kadar olan Ermeni halkın Ermenice bilmeyip Türkçe konuştuklarını yazmaktadır[368].

Doğu Ermenileri ile özellikle İç Anadolu, Güney ve Batı Anadolu'nun bazı yörelerindeki Ermeniler arasında etnik ve kültürel farklılık da belirgindir. Halep'in kuzeyinden, yani Kilis'ten başlayarak Birecik ve Besni şehirlerini içine alıp Fırat'ın doğusundan kuzeye doğru, Malatya ve Sivas dışında Tokat ve Yozgat'ı kuşatan hat içindeki bölgeyle; Kilis'ten başlayarak batıya doğru, Ankara ve Bursa'yı kapsayacak şekilde Afyon, Konya ve Niğde'yi içine alıp Pozantı üzerinden Silifke'ye inen hat içindeki bölgede, bir kaçı dışında, Ermeniler arasında Türkçe konuşulmaktaydı. Kril alfabesi kullanmalarına karşın bunlar, anadil olarak Türkçeyi biliyorlar ve kiliselerinde Türkçe dua ediyorlardı. Fakat Antep, Maraş, Adana, Kayseri ve Elbistan'da da Türkçe konuşulmaktaysa da kilise dili Ermenice idi. Zeytun ve Haçin'de ise sadece Ermenice konuşulurdu[369]. Çerçevesi çizilen bölgenin içindeki Ermeniler, Türkçe konuşup Türkçe ibadet ediyorlardı ve diğer yörelerde yaşayan dindaşlarından etnik ve kültürel açıdan önemli farklılıklar gösteriyorlardı. Aralarındaki beraberlik sadece din ve mezhep noktasındaydı[370].

Orta Anadolu'daki Ermenilerin etnik kökenleri hakkında ilginç bilgilerden birisine 1530 yıllarına ait kayıtları içeren 998 Numaralı Tahrir Defteri'nde rastlıyoruz. Defterin Bozok Sancağı bölümünde; "Evlad-ı Hacı İbrahim" adlı iki Türkmen obasının[371] arasında, 13 ve 19 hanelik iki ayrı gayrimüslim (geb-

---

368 H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964, s. 158.

369 Avram Galanti'den naklen A. Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Yaptığı Zulüm*, İstanbul 2005., s. 116

370 1874'te İstanbul'a gelen yazar Edmondo de Amicis, *İstanbul 1874*, adlı seyahatnamesinde (s. 179) Ermenileri şu ilginç satırlarla anlatmaktadır: "Ruh iman bakımından Hıristiyan doğmuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslüman'ı olan Ermeniler, ilk bakışta Türklerden ayrılmakta güçlük arz ederler." Bk. Levon Panos Dabağyan, "Türk-Ermeni Cemaati", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Temmuz İstanbul 2002, s. 25.

371 İbrahim Hacı Evladı obaları, Bozok, Maraş, Niğde ve Üzeyir sancaklarına dağılmış haldeydiler. Bk. O. Sakin, *Anadolu'da Türkmenler,* s. 179, 194.

rân) grup görülmektedir[372]. Söz konusu Türkmen obalarının henüz konar-göçer olduğu göz önüne alınırsa, aralarında (der meyâne-i cemaat-i mezbûre) oldukları belirtilen gayrimüslim (gebran) taifesi de onlar gibi konar-göçer yaşamaktaydı. Aralarında kültürel yakınlığın ötesinde daha başka birliktelik-lerin olduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim 19. yüzyılın sonlarındaki Ermeni isyanlarının en önemli merkez-lerinden birisi olan Zeytun'u (Süleymanlı) 1854 yılında ziyaret eden Cevdet Paşa, burasının Maraş'a on iki saat uzaklıkta, yüksek dağlar arasında dar bir vadide 1300 haneli bir köy olduğunu söyledikten sonra, nüfusun 20–30 hanesinin "İbrahim Uşağı" denilen Müslümanlardan, diğerlerinin de Ermenilerden oluştuğunu belirmektedir[373]. Cevdet Paşa'nın, zikrettiği "İbrahim Uşağı" olarak adlandırılan insanlar, büyük bir ihtimalle söz konusu tahrir defterinde geçen Türkmen "Evlad-ı Hacı İbrahim Cemaati"nin soyundandı. Anlaşıldığı kadarıyla yüzyıllarca bir arada uyum içinde yaşamayı başarmışlardı.

Ermenilerdeki bu farklı durum, şahıs isimlerine de yansımıştı. Mesela, 7 ve 68 numaralı XVI. yüzyıla ait Tahrir defterlerinin birçok yerinde, adları Türkçe olan fakat Ermeni ve Rum olarak tanımlanmış kayıtlara rastlamaktayız[374]. Tahrir Defterlerindeki Ermeni cemaati arasında, tamamıyla Türkçe adlar taşıyanların önemli sayıya ulaşması, "Ermeni kilisesine bağlanmış Hıristiyan Türklerin bulunduğu savını" güçlendirmektedir[375].

---

372 *998 numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i,* s. (metin) 593, 624, 626. "Hacı İbrahim Uşağı" adlı Türkmen obasının, Velâyetname'de anlatılan Hacı Bektaş-ı Veli'nin Anadolu'ya girerken (Yine Velayet-nâme'ye göre; "Hacı Bektaş-ı Veli, Anadolu'ya Türkmen içinde Zülkadirli İlinde Bozok'tan girmişti") karşılaştığı ve dualadığı İbrahim Hacı adlı çobanla ilgili olmalıdır. (Bk. *Velayet-nâme Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî,* (Neşreden: Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılap Yay., İstanbul 1990, s. 21-22).

373 Bk. Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 59. İsyandan sonra bu Müslüman halk Zeytun'u tamamen terk etmek zorunda kalmıştı. Bk. a. *g. e.,* s. 60.

374 N. Sevinç, a. *g. e.,* s. 17; İsmail Cansız, "Osmanlı Döneminde Yozgat'ta Sosyal ve Kültürel Hayat", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı Kitabı*, Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., İstanbul 2000, s. 226.

375 N. Göyünç, *a. g. e.,* s. 30.

Ermeni kavramının sadece dinsel bir terim olduğunu göstermesi açısından "Poşa" tabir edilen Çingenelerin de Ermeni olarak kaydedilmesi bir başka göstergedir. Topkapı surları çevresinde yaşayan Çingeneler, Ermeni kilisesine tabi olduklarından Ermeni olarak nitelenmekteydiler. Oysa bunlar tipik Çingene hayat tarzını yaşayan insanlardı. Erkekleri elek yapar, kadınları ise bunları satmak için sokak sokak dolaşırlardı [376].

Aralarındaki bu önemli ayrılıklara rağmen, sadece dinsel birliktelikleri nedeniyle bütün cemaat, devlet nezdinde "Ermeni milleti" olarak tanımlanıyordu. 19. yüzyılın sonlarında Batılılar, Ermeniler arasındaki bu ayrımı ortadan kaldırmak için "Türkçe konuşan kesim" üzerinde yoğun bir çalışma başlattılar. Özellikle eğitim çalışmalarına ağırlık verdiler, gençlere Ermenice öğretmek için yoğun çaba harcadılar. Böylece Ermeni kilisesine bağlı olan ve farklı etnik kökenden gelen insanları, tek bir ırk/millet bilinci etrafında toplamaya çalıştılar. Bunda da önemli mesafeler aldıkları bilinmektedir.

Özellikle, 19. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin yapmış olduğu kültürel ve dinî propaganda sayesinde Türkçe konuşan ve Ermeni Kilisesi'ne bağlı oldukları için sırf dini kimlikleri dolayısıyla Ermeni milleti olarak tanımlanan bu insanlar, zamanla gerçek Ermenilerin arasında asimilasyona uğradılar[377]. Mesela,

376 Bk. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi* XVII. Yüzyılda İstanbul (Çev. Hrand D. Andreasyan, Yeni notlarla yayına hazırlayan: Kevork Pamukciyan), 2. Baskı, Eren Yay., İstanbul 1988, s. 21. Bu çingenelerin III. Ahmet'in saltanatı ve İbrahim Paşanın sadareti zamanında Müslüman oldukları Ermeni kaynaklarınca rivayet olunmaktadır (Bk. *aynı eser*, not: 11, s. 180).

377 Türkçe adlar taşıyan Hıristiyanlar hakkında Ronald C. Jennings ("Urban Population in Anatola in the Sixteentp Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *İnternational Journal of Middle East Studies*, 7, 1976, s. 34.), bir kaç ihtimal ileri sürer fakat kesin bir karar veremez. Ona göre bu durumun nedenleri 1)Türk kökenli olmak, 2) Çok eski devirlerde Türkleşmiş Hıristiyan ahali, 3) Hıristiyan Türkler ile Türk dostu Rum ve Ermenilerin evlenmelerinden doğanlar, olarak izah edilir. Buna karşılık Gyula Moravcsik *(Byzantinoturcica*, Berlin 1958, II, indeks) Türkçe konuşan Hıristiyanların, Bizans hizmetindeki Türklerin soyundan olduklarına inanır. Janos Ekmann ("Die Karamanische Literatury " *Fhilologiae Turcicae Fundamenta, II*, s. 820) ise bunların Türk kökenli olduğuna kesin olarak inanmaktadır. Ayrıca bk. Spiros Vryonis, *The Decline of Bdieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley,

Yozgat Şer'iye Sicilleri üzerinde yapılan incelemelerde, yöredeki gayrimüslimler arasında kullanılan Türkçe isimlerin 19. yüzyılda artık çoğunlukla baba adlarında rastlanır olduğu görülmektedir[378]. Bu durum, Hıristiyan olmuş Türk topluluklarının Osmanlı döneminde kiliseler tarafında asimilasyonunu gösteren güzel bir örnektir.

1914 senesinde imparatorluk sınırları içindeki Ermenilerin nüfusu (Suriye, Halep, Zor, Kudüs ve Lübnan da dâhil), 1.161.169 olarak hesaplanmaktadır[379]. Bu rakam, genel nüfusun (18.520.016) %6,26'sını oluşturmaktaydı.

5. Ermeni Katolikler

Osmanlı Ermenilerinin devlet nezdindeki itibarlı durumu, başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin dikkatini çekmişti. Onları kendi çıkarları için kullanmak isteyen Fransa ve Papalık'ın, 1630 yılından itibaren Ermeniler üzerinde Katolik propagandası yoğunluk kazandı. Uzun yıllar süren çalışmalar ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda, Ermeniler arasında Katoliklik tutunmayı başardı[380]. Hatta Ermeniler arasındaki ilk huzursuzluk, Katolikler ile Gregoryen Ermeniler arasındaki problemlerden doğmuştu[381].

1971, s. 448-462. (Zikredilen kaynaklar ve bilgiler için bk. Göyünç, *a. g. e.*, s. 88, 36 numaralı dipnot)

378 Bk. İ. Cansız, *a. g. e.*, s. 226.

379 Memalik-i Osmaniye'nin Nüfus İstatistiği, s. 3. Bu rakama 67.838 Katolik Ermeniler ile 65.844 Protestan dâhil değildir. Bunların tamamı da Ermeni sayılarak toplanırsa toplam rakam 1.294.851 olur. Batılı bazı kaynaklar, Birinci Dünya Savaşı öncesi Ermeni nüfusunun 1.465.148 olduğunu öne sürmektedirler. (Bk. A. Andrews, *a. g. e.*, s. 291.) Bu iddiaların Osmanlı rakamlarına yakınlığı göz önüne alınırsa, Osmanlı resmi kaynağının sıhhati daha da teyit edilmiş olur.

380 Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin kuruluş Faaliyetleri" *Yeni Türkiye*, İstanbul 2001, sayı 38, s. 726–734; Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti,* Konya 2001. s. 57, 58.

381 Ayrıntılı bilgi için bk. D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 157-162. Ayrıca bazı arşiv belgeleri için bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, İstanbul 1987, c. 1, belge no: 14, 15, s. XXIII.

Fransa ve Papalığın propagandaları sonucunda Ermeniler arasında Katoliklik yayılabilmişse de Ermeniler açıkça Katolik olduklarını ancak 1811 yılından sonra ilan ettiler. Katolikliğin yayılmasından rahatsızlık duyan Ermeni Patriğinin şikâyetiyle 1828 yılında İstanbul'daki Katolik Ermeniler İç Anadolu'ya sürgüne gönderildiler[382]. Fakat bu uygulama çok uzun süreli olmadı. Özellikle Fransa'nın baskısıyla Sultan II. Mahmut, 6 Ocak 1830 tarihinde çıkardığı bir fermanla sürgüne gönderilmiş olan Katolik Ermenilerini affettiğini ilan etti. Bu fermanla cemaatin ayrı bir "millet" olarak kabulü de tanınıyordu. Ayrıca bütün Katolikler de dini konularda bu makama bağlanıyordu[383].

1914 senesinde Osmanlı sınırları dâhilinde, kayıt altına alınmış olan ve kendini Katolik Ermeni olarak tanımlayan 67.838 nüfus yaşamaktaydı.

6. Protestanlar

İngilizlerin çalışmaları, Amerikan ve Alman mektepleri ve misyonerliklerinin gayretleriyle Anadolu'da yayılmaya çalışılan Protestanlık, Müslümanlar arasında rağbet görmemekle birlikte özellikle Ermeniler arasında yayılmıştı[384]. 1846 yılında, İngiliz Elçiliği'nin himayesiyle İstanbul'da "Protestan Cemaati İdare Heyeti" teşekkül etti. 1850 senesinde bir fermanla bunlara "Millet reisi seçme hakkı" verildi[385]. 1850'de Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılan Protestanların işlerini yürütmek üzere Müslüman bir vekil, ruhani işlerin tanzimi için de bir patrik atanmıştı. Fakat kısa süre sonra başlayan Kırım Harbi'nde müttefikleri olan İngilizlerin isteğine mahkûm olan Osmanlı yönetimi, kilisenin tamamen bağımsızlığını kabul etti[386]. Doğal olarak bu tarihten itibaren Osmanlı sınırları içinde Protestanlık faaliyetleri hızla artmıştır.

382 D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 71-72.
383 D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 178.
384 Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005, s. 22–23.
385 D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 180-181; R. Karacakaya, *a. g. e.,* s. 23.
386 D. Kılıç, *a. g. e.,* s. 181.

1914 senesinde Osmanlı sınırları içindeki bütün Protestanların sayısı 65.844 kadardı[387].

7. Latinler

Latin Kilisesi'ne bağlı olan cemaat, 1914 senesinde en kalabalık olarak Beyrut vilayetinde yaşamaktaydı (3.367 nüfus). Daha sonra sırasıyla İstanbul (2905), İzmir (1785), Halep (1776), Mamuratülaziz (715) vilayetlerinde kalabalık cemaatler oluşturmaktaydılar. İmparatorluğun özellikle Suriye sınırına yakın bölgelerinde olmak üzere değişik yerlerine dağılmış olsalar sayıları çok azdı. Toplam nüfusları 24.845'e ulaşmaktaydı[388].

C. Hıristiyan Balkan Milletleri

1. Bulgarlar

453 yılında Batı Hun hükümdarı Atilla'nın ölümü üzerine oğlu İrnek'e tabi bir grup Hun, Macaristan'dan ayrılarak doğuya gitmişlerdi. Burada menşeleri Orta Asya'da Ting Ling olarak bilinen kavme kadar uzanan Ogurlarla karıştılar. Bu karışımdan Bulgarlar (Bulgar Türkleri) ortaya çıkar. Bulgar adının da "bulgamak", fiilinden türediği ve karışmak anlamına geldiği ileri sürülmektedir[389]. 635 yılında Bulgar Hanı Kubrat, Karadeniz'in kuzeyinde Kuban ve Dinyeper nehirleri arasında Büyük Bulgaristan adı altında bir kavimler birliği kurmayı başarmasıyla Bulgarlar tarih sahnesinde etkin bir rol aldılar. Hakanın ölümü üzerine beşe ayrılan Bulgarlardan bir kol, Basarabya bölgesine, sonra da Tuna bölgesine inmişlerdi. Bulgarlar, buralardaki yerleşik Slavları hâkimiyetleri altına alırarak Tuna Bulgar Devleti'ni kurdular[390].

---

387 *Memalik-i Osmaniye'nin*, s. 4.

388 *Memalik-i Osmaniye'nin*, s. 4.

389 Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı, C. I*, Ankara 2006, s. 105.

390 A. Kayapınar, *a. g. e.,* s. 106-107; İ. Kafesoğlu, *a. g. e.*, 191-195.

Tuna Bulgar devletinde yönetim Türk Bulgarların elinde olmakla birlikte nüfus bakımından Slavlar üstün durumdaydı. 7. ve 8. yüzyıl kaynakları Bulgarları ve Slavları ayrı ayrı zikrederlerken Ortodoks Hıristiyanlığa girmelerinden itibaren bu ayrım artık ortadan kalkmıştır. Bulgar Türklerinin, Hıristiyanlaşarak Slavlaştıkları kabul edilir[391].

Hükümdarlarının 864 yılında Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Bulgarlar Hıristiyan oldular. Bulgarların Hıristiyanlaşması, Bizans vasıtasıyla olmuştu ama bu gelişme Bizans'tan bağımsız Ohri (972–1018) ve Tırnova (1235–1393) patrikliklerinin doğmasına yol açtı. Ancak Bizans'ın 971 tarihinde, Bulgar devletini ortadan kaldırıp Bulgarları hâkimiyet altına almasıyla bu kiliselerin bağımsızlıkları da son buldu[392].

Osmanlı döneminde de Bulgar kilisesinin canlanmasına ve bağımsızlık taleplerine karşı İstanbul Patrikliğinin önlemler almaktan geri durmadığı görülmektedir. Mesela patrik, 1800 senesinde metropolitlere gönderdiği genelgede, Bulgar kilise mekteplerinin kapatılmasını, kiliselerde yalnızca Rumca yazılmış kitaplar okutulmasını, emretmekteydi. Nitekim Rum Papazı Hilaryan, Tırnova Katedrali'nin mihrabı arkasında bulduğu eski Bulgar patriklerine ait kütüphaneyi merasimle yaktırmıştı. Ancak Patrikhanenin bütün bu önlem ve baskıları, 1870 senesinde padişahın bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşuna izin vermesiyle sona erdi[393].

Bulgaristan, 1878 senesinde Osmanlı'dan bağımsızlığını kazandı. Bu yüzden Bulgarların büyük çoğunluğu İmparatorluk sınırları dışında kalmıştı. 1914 yılında Osmanlı sınırları içerisindeki Bulgarların sayısı sadece 14.908 olarak görünmektedir[394].

---

391 Hıristiyanlaştıktan sonra Bulgarların Slavlaşmalarının nasıl ve ne oranda olduğu yeterince aydınlatılmamıştır. Kanaatimizce Osmanlılardan sonra Bulgaristan'da İslama girenlerin kimlikleri ve ne kadar oldukları bu çerçevede araştırılmalıdır. Konuyla ilgili "Pomaklar" bahsine bkz.

392 Eksarhlık olan Bulgar Kilisesi, 1953 yılında patriklik oldu. Bk. *Büyük Larousse*, C. 13. s. 6769.

393 Yalçınkaya, *a. g. e.,* s. 326.

394 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.

2. Sırplar

Sırplar, 1189 yılındaki III. Haçlı Seferi sırasından Bizanslılardan bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Sırp milli kimliğinin mimarı olan Sırp Kilisesi ise 1219 senesinde İstanbul Patrikliği'nden ayrılmıştı.

Osmanlılar Balkanlarda ilerlerken Sırplar en güçlü dönemlerini yaşıyordu. Stefan Duşan (1331–1355), Makedonya, Trakya, Epir ve Teselya'yı topraklarına katmış, Bulgaristan'ı da kendine bağlamıştı[395]. Sınırlarını Akdeniz'de Korfu, Ege ve Selanik'e kadar uzatan Duşan, "Sırp ve Rumların Çarı" unvanını kullanıyordu. Sırp kilisesini düzenlemiş, Rumcayı resmi dil yapmıştı. Fakat görünüşte güçlü olan bu devlet, Osmanlı karşısında dayanamamış, kısa sürede dağılmıştır. 1371'de Çirmen, 1389 yılında Kosova yenilgileri Sırpları Osmanlı hâkimiyetine soktu. 1522 yılında Belgrad'ın Kanuni tarafından fethine kadar Osmanlı etkisinde, fakat özerk ve zaman zaman da bağımsız yaşayan Sırbistan, artık tamamen Osmanlı vilayeti oldu. Sırp krallığının uyguladığı "Duşanov Zakonik" kanunları ile ezilen köylüler, Osmanlı yönetiminde rahat bir nefes aldılar[396].

Osmanlı yönetimi, ayrıca Sırpların milli kimliklerinin korunmasını da sağlamıştı. Sırpların Balkanlarda gelişen Katolik baskısından Osmanlılar vasıtasıyla korundukları inkâr edilemez bir vakıadır. 1219 yılında bağımsız olan Sırp Kilisesini 1459 senesinde Fatih kapatmıştı; ancak Peç (İpek)'teki Sırp kilisesi 1557 senesinde Sokullu Mehmet Paşa tarafından yeniden açıldı. Böylece Sırp Kilisesi, Rum Patrikhanesinden yeniden bağımsızlığını kazanmış oldu[397].

---

395 Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 350.

396 Buna göre, köylüler haftada iki gün (yılda 104 gün), beye karşılıksız hizmet etmek zorundaydılar. Osmanlılar bunu yılda iki güne indirdiler. Bk. E. Afyoncu, Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 353–354.

397 Sırp Patrikliğinin bu bağımsızlık dönemi 1766 senesinde III. Mustafa tarafından kapatılıncaya kadar devam etti. Bk. E. Afyoncu, Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *a. g. e.*, s. 354-355.

Balkanlardaki milliyetçilik akımı, ilk etkisini Sırbistan'da göstermişti. 1804 senesinde isyan ve başkaldırı ile başlayan bağımsızlık talepleri, 1878 senesinde neticelendi. 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı'dan tamamen koptu. İsyanlar ve bağımsızlık süreci ile Balkan Harbi sırasında Sırpların Müslümanlara karşı yapmış olduğu acımasızlıklar nedeniyle olsa gerek ki, 1914 senesinde Osmanlı topraklarında hemen hiç Sırplı yoktu[398].

3. Ulahlar

Osmanlılar, Eflak ve Boğdan halkını (Rumenler) genel olarak "Ulah" olarak adlandırıyorlardı.

Ulahlar, Balkan Yarımadası'nın her tarafına, özellikle Trakya, Makedonya, Taselya ve Moesiya'da dağılmış halde yaşayan Romalılaştırılmış çobanlardı. Balkanlardaki Ulah nüfusunun etnik alt kimliğinin Trakyalılık olduğu kabul edilir. Ulahlar, 5. yüzyıldan itibaren Slavların Balkanlarda görülmesiyle birlikte köklü değişikliklerden geçtiler. Rumen dilindeki Slavca sözcükler bunun kanıtıdır[399]. Bölgeye göçen Slavlar, neo-Latince bir dil konuşan Balkan çobanlarına "Ulah" adını takmışlardı ve Cermen dillerinden alınma, "yabancı, Roman dilleri konuşan" anlamına geliyordu[400]. Ulah sözcüğü, Slavlarla karışmış olabilmelerine rağmen, Balkanlarda Roman dili konuşan göçebe çobanlarla eş anlamlı oldu[401].

Balkanların her tarafına dağılmış olan Ulahlar, 10. yüzyılda etnik bir grup olarak belgelerde yer alır[402]. 11. yüzyıldan itibaren Bulgarlar ve Kumanlarla birlikte Bizans'a karşı isyan ve savaşlarda isimleri geçer. 12. yüzyılda Bulgarlar, Ulahlar ve Kumanlar,

---

398 1914 senesinde Sırp olarak sadece 1 kişi görülmektedir. Bk. *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.

399 I. Vasary, *a. g. e.,* s 32-33.

400 I. Vasary, *a. g. e.,* s. 33.

401 I. Vasary, *a. g. e.,* s. 33. Rumen halkının, daha 8. yüzyılda Almanca "komşu, yabancı" anlamına gelen "Valahlar" olarak anıldığı söylenmektedir. bk İffet Tosun, "Ulahların Romenlerin Ortaya Çıkışı", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, 257.

402 I. Vasary, *a. g. e.,* s. 34.

Bizans'ın karşısında güçlü bir koalisyon oluşturmuşlardı[403]. 13. yüzyıldan itibaren Bulgaristan'dan Kumanların yoğun olarak yaşadıkları Eflak ve Boğdan taraflarına çekildiklerini anlıyoruz. Burada, Kuman ve Ulah karışımının daha sonraki Romen halkının temelinin oluşturdular[404]. Öyle ki, bu gelişmeyi "Romen-Türk sentezi" olarak tanımlayan Rumen tarihçileri vardır[405].

Osmanlıların Romenlerle ilk teması I. Murat dönemine rastlar. I. Murat ile Eflak Voyvodası Vlaicu, 1373 yılında dostluk anlaşması imzalamışlardı. 1391 yılında ise Eflâklılar Osmanlı'ya tabi olup vergi vermeye başladılar. Ancak, Osmanlılar tarafından "Memleketeyn" olarak adlandırılan Eflak ve Boğdan, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hâkimiyetini kesin olarak tanımıştı[406].

Osmanlı Devleti, Eflak ve Boğdanı yerli boyarlar eliyle yönetmekteydi. Fakat 1711 senesinde yapılan Purut savaşında, boyarların Ruslarla işbirlikleri yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1711'den itibaren Boğdan'a, 1715'ten itibaren de Eflâk'a, Fenerli Rum ailelerden voyvodalar atanmaya başladı[407]. 1821 yılına kadar sürecek bu dönem, Fenerlilerin kötü yönetimine karşı patlak veren bir isyanla neticelendi.

1821 yılında Eflâk'ta çıkan isyan Türklere karşı olmaktan çok, Fenerli Rum yöneticilere yönelikti. Bu nedenle 1822 senesinden sonra Fenerlilerin atanmasına son verildi; yerli halktan seçilen kimseler voyvoda olarak atanmaya başladı. Ancak bu süreç 1828 yılında Rusların işgaliyle son buldu ve Osmanlı Devleti'nin Eflak ve Boğdan'daki egemenliğinin sonunu hazırladı[408]. Ruslarla yapılan 1829 Edirne Antlaşması, Eflak ve Boğdan'ın özerkliğinin temellerini atmıştı. Bütün bunlara rağmen asıl bağımsızlık sü-

---

403 I. Vasary, *a. g. e.,* s. 34-35.

404 I. Vasary, *a. g. e.,* s. 40-41.

405 Nicole İorga'nın bu yöndeki görüşü için bk. İ. Tosun, *a. g. e.,* s. 258.

406 M. Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlılar Döneminde Eflak ve Boğdan (Memleketeyn)", *Balkanlar El Kitabı I: Tarih*, Ankara 2006, s. 386–388.

407 M. A. Yalçınkaya, *a. g. e.,* s. 290-291.

408 M. A. Yalçınkaya, *a. g. e.,* s. 293.

reci, 1856 Kırım Harbi sonrasında, Osmanlı'nın Avrupalı müttefikleri eliyle yürütülmüş ve 1862 tarihinde noktalanmıştır[409]. Rumen Kilisesi'nin 1865 senesinde bağımsızlaşmasıyla birlikte[410], İstanbul'daki patrikhanenin hâkimiyeti de kopmuş oldu. Bu gelişme, siyasal kopuşun yanında Ulahların İstanbul ile dinsel yönden de bağlarını kesmiş oldu.

1914 senesinde Osmanlı sınırları içerisinde sadece 82 Ulah'ın varlığı kayıtlıdır[411].

Ç. Rusya Göçmenleri

1. Kozaklar

Kozaklar, Rus Ortodoks inancındandırlar. 1737 senesindeki ayaklanmadan sonra inançlarına uygun yaşayabilmek ve sakal bırakabilmek için Rusya'dan göçmüşlerdi[412]. Erdek, Bandırma, Büyükçekmece ve Akşehir ilçeleri dâhilinde Kozakların sayısı 1914 yılında sadece 1006'dır[413].

D. Ortadoğu Kiliseleri

1. Süryaniler

Süryaniler, 451 senesindeki Kadıköy Konsülü'nce Monofizit inançları nedeniyle lanetlendiler. Bu tarihten itibaren Roma yönetiminin sürekli baskı ve takibine uğrayan Süryaniler, Suriye'nin Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle rahat bir nefes alabildiler. Roma yönetiminin baskıları nedeniyle, eski dini merkezler olan Antakya'dan değişik yerlere taşınmışlardı. 1293 senesinden 1921 senesine kadar Mardin yakınlarındaki Deyrizzaferan Manastırı,

---

409 Daha geniş bilgi için bk. Cezmi Karasu, "Bağımsızlıktan Birinci Dünya Savaşı'na Romanya", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 515–516.

410 Bk. Nakracas, *a. g. e.,* s. 51.

411 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.

412 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 186-187; S. Somuncuoğlu, Don Kazakları, İst. 2004

413 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.

dini merkezleri oldu. Cemaatin büyük bölümü Suriye'de kaldığı için 1921 senesinde dini merkezlerini de Suriye'ye taşıdılar.

18. yüzyılda Süryaniler arasında az da olsa Katoliklik ve daha sonra da Protestanlık yayıldı, Eski Süryanileri, bu yeni Katolik Süryanilerden ayırmak için, eskilere "Süryani-i Kadîm" (Eski Süryaniler) adı verildi. İstanbul'da Ermeni Patrikliğinin teşkilinden itibaren Ermeni patriklerine bağlanmış olan[414] Süryanilere 1882 senesinde ayrı bir "Millet statüsü" verildi[415]. 1914 senesinde Kadim Süryanilerin sayısı 4.133'tür. Sadece Süryani olarak tanımlanan cemaatin sayısı 54.750'dir[416].

2. Nasturiler ve Keldaniler

5. yüzyılda İstanbul patriği Nestorius'un izinden gidenlerin oluşturduğu cemaat Nesturi adıyla anılır. Nestorius, Hz. Meryem'i Tanrı'nın değil, sadece İsa'nın annesi sayıyordu. Nestorius, Khalkedon (451) Konsülü'ne karşı çıktığı için sürgüne gönderildi ve öğretisi doğuda İran'da yayıldı. Osmanlı döneminde Nesturi patriği, Hakkâri'ye 20 km. uzaklıktaki Konak'ta yaşamaktaydı.

Nesturiler, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin düşmanları safında yer aldılar. 1915 yılının Mayıs ayında patrik tarafından Nesturilerin büyük bir kuvvet, Ruslara katılmak üzere Urmiye'ye gitmişlerdi[417]. 1915 Nisan ayında Van'da başlayan isyan yüzünde Osmanlı yönetimi zor anlar yaşarken Hakkâri'deki Nesturiler de isyan başlatmışlardı[418]. Savaş yüzünden nüfuslarının üçte birini kaybeden Nesturiler, sonrasında topraklarını terk ederek Irak'taki İngilizlere sığınmışlardır[419].

Keldaniler, Nesturiler gibi Doğu Suriye kiliselerindendir. Üç aşamada, 1553, 1681 ve 1830 yıllarında Roma Kilisesi'yle birleş-

414 Bilgi için "Ermeniler" bahsine bkz.
415 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 230.
416 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.
417 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 301.
418 Bk. O. *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, İstanbul 2007, s. 130.
419 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 301.

mişlerdir[420]. Mensuplarının çoğunluğu Irak'tadır. 1914 senesinde Keldanilerin sayısı 13.211 olarak görülmektedir[421].

3. Yakubiler

Bizans yönetiminin baskıları ve takipleri sonucu, Suriye'de dağılmakta olan Monofizit cemaatlerin bir kısmı, kendisini gizlice patrik ilan eden Yakub Baradai'nin öğretisini takip ettiler. Bunlar daha çok Suriye'nin dağlık kesimlerinde yaşayan insanlardır. 1914 senesinde sayıları ancak 6.932 idi[422].

4. Marunîler

451 yılındaki Khalkedon Konsili'nin kararlarına katılmakla birlikte Bizans Kilisesi'nin ayinini kabul etmeyen bazı Hıristiyanlar, Lübnan'daki Aziz Marun Manastırı'nın başrahibini ruhani lider olarak kabul ettiler. Papalıkla iyi ilişkiler içinde olan Marunîlerin 1914 senesinde sayıları 47.406'dır[423].

IV. Yahudi ve Samiriler

A. Yahudiler

14. yüzyıldan kalma kayıtlarda, Yahudilerin Fransa, Macaristan, Almanya ve İspanya'dan Osmanlı Balkanlarına göç ettiklerinden söz edilmektedir[424]. Osmanlı'daki bu eski Yahudi topluluğunu Rumca ve Slavca konuşanların yanında Türkçe konuşan ve Karaitler oluşturuyordu[425].

---

420 P. A. Andrews, *a. g. e.,* s. 233.
421 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.
422 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.
423 Memalik-i Osmaniye'nin…, s. 5.
424 Mark Epstein, "Türkiye'de Yahudiler", *Türkiye'de Etnik Gruplar* (Peter Alford Andrews), kitabı içinde, İstanbul 1992, s. 257.
425 M. Epstein, *gös. yer*.

Osmanlılar, 1492 yılında İspanyol baskısından kaçan Yahudilere kapılarını açtı; İstanbul, Selanik ve diğer Balkan kentlerine yerleştirdi. Onları Portekiz Yahudileri izledi. Yahudilik üç kola ayrılmıştır: İspanyol kökenli Seferadik, Polonya kökenli Ashkenazic ve Türkçe konuşan Karaite[426].

1520–35 döneminde bütün Anadolu'da sadece 271, Diyarbekir Beylerbeyliğinde de 288 hane halkı Yahudi nüfus yaşamaktaydı[427]. Fakat göçler nedeniyle Balkanlarda Yahudi nüfusu artmıştı. Mesela 16. yüzyılda, Selanik şehrindeki nüfusun yarısından fazlasını İspanyol Yahudileri teşkil ediyordu ve sayıları 2.500–3.000 hane kadardı[428]. 17. yüzyılın başında İstanbul'daki Yahudi nüfusunun 1.200 hanelik kısmını eskiler, 970 hanelik kısmını ise Sefaraddi Yahudileri oluşturmaktaydı[429]. Zaman içinde Sefaraddilerin baskın nüfusu nedeniyle Karait ve Akenaz'ların dışındaki gruplar Sefaraddi topluluğu içinde eridiler[430].

16. ve 17. yüzyıllarda Balkanlardaki Yahudilerin Osmanlı sınırları içinde yayılmaları ve göçleri devam etti. Selanik'teki yün ticaretinin gerilemesi nedeniyle Adriyatik adalarına ve İzmir'e Yahudi göçleri meydana geldi. 18. yüzyılda ciddi bir göç yaşanmamıştır; ancak, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Romanya ve Rusya'dan göçler yaşanmıştır. Bunların birçoğu Filistin'e yerleşme ve burada nüfus çoğunluğunu ele geçirme girişimleri çerçevesindeydi. Ancak, kısa zaman içinde durumun farkına varan Osmanlı yönetimi, bu göçleri kontrol altına aldı[431]. 1913 Balkan Harbi sonrasında Yunan idaresinde yaşamak istemeyen çok sayıda Yahudi, Selanik'ten ve adalardan Türkiye'ye göçmüştür[432].

426 P. A. Andrews, *a. g. e.*, s. 225.
427 H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 63.
428 M. Epstein, *a. g. m.,* s. 257
429 M. Epstein, *a. g. m.,* s. 257
430 M. Epstein, *a. g. m.,* s. 257
431 M. Epstein, *a. g. m.,* s. 260; 1862-1914 dönemi Osmanlı'daki Yahudi nüfus hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk: K. Karpat, *a. g. e.,* s. 321-328.
432 M. Epstein, *a. g. m.,* s. 260.

1914 senesinde Osmanlı sınırları içinde yaşayan Yahudilerin toplam sayısı 187.000 kadardı. Bunların vilayet ve sancaklara dağılımı şöyledir: Edirne 22.515, Erzurum 10, İstanbul 52.126, Adana 66, Ankara 1.026; Aydın 35.041, Beyrut 15.052, Halep 12.193, Hüdavendigar 4.126, Diyarbakır 2.085, Suriye 10.140, Sivas 344, Trabzon 8, Kastamonu 8, Konya 4, Van (Başkale[433]) 1.383, Eskişehir 728, Antalya 250, Urfa 865, İçel 10, İzmit 428, Bolu 20, Canik 27, Çatalca 1.480, Zor 2, Kudüs 21.259, Karahisar (Afyon) 7, Karesi (Balıkesir) 362, Kale-i Sultaniye (Çanakkale) 3.642, Maraş 251 ve Menteşe 1615[434].

B. Samiriler:

Yahudilerin Babil sürgününden sonra Filistin'de Samiriye şehrinde kalan halk. Samiriler Tevrat'a inanırlar ancak, İbraniler tarafından kendilerinden sayılmazlar. 1914 senesinde küçük bir grup olarak Nablus Sancağında yaşamaktaydılar. Sayıları 164'tür[435].

433 1914 senesinde Başkale'yi işgal eden Ermeniler buradaki Yahudi nüfusun büyük kısmını katletmişlerdi. Bk. BOA. HR. SYS. 2872/3-(18–26); O. Sakin, *Ermeni İsyanı Günlüğü*, s. 53.

434 Urfa, Siverek, Diyarbakır, Çermik, Mardin, Nusaybin, Cizre, Başkale ve Yüksekova'da yaşayan Yahudiler 1950'de İsrail'e göçtüler. Bk. Peter Alford Andrews, Türkiye'de Etnir Gruplar, s. 223.

435 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 5.

16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu (Kaynak, Hali İnalcık)

İkinci Bölüm

NÜFUS

I. Eski Nüfus Kayıtları: Tahrirler

Osmanlı devletinin, birbirinden farklı çok sayıda etnik ve dini unsuru uzun yıllar başarıyla bir arada tuttuğunu ve yönettiğini biliyoruz. Bu konudaki başarısının sırları, günümüzde yeniden ilgi odağı olan araştırma konularından birisidir.

Osmanlı yönetimi, daha kuruluşundan itibaren ülkenin gelir kaynaklarının tespiti ve kayıt altına alınmasına yönelik çalışmalara önem vermişti. Bu amaçla "tahrir" adı verilen sayımlar yapılmış, demografik kayıtlar tutulmuştur. Arşivlerde günümüze kadar ulaşmış olan bu kayıtlar sayesinde, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında tuttuğu halkın sayımına ne kadar önem verdiğini görmekteyiz. Bu sayede Osmanlı nüfusu ve mali durumu hakkında 15. ve 16. yüzyıllara kadar inebilen bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Vergi kaynakları ve askeri sistemin finansmanın organizasyonu, sayım ve yazımı zorunlu kılıyordu. "Tahrir" adı verilen bu sayımlarda esas alınan birim şahıslar değil, vergiye tabi tutulacak hanelerdir. Sayım sonunda elde edilen veriler, Tahrir Defterleri denilen kayıtlarda sistemli bir şekilde toplanıyordu[436]. Bu defterlerin bir kısmı Osmanlı Arşivi'nde olmak üzere Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde günümüze kadar intikal etmiştir[437].

---

436 Tahrir defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ö. L. Barkan, "Türkiyede İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, Sayı: 1-2, yıl 1940-1941.

437 Bu konuda bk: Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1992, s. 186–227 ve Aslıhan Doğan, *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Mufassal, icmâl, Evkaf ve Derdest Defterlerin Toplu Kataloğu, (Yayınlanmamış Lisans Tezi),* Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kü-

Sayım ve kayıt işine kuruluşundan itibaren Osmanlı yönetiminin önem verdiğini bilmemize rağmen ilk kayıt ve tahririn ne zaman yapıldığı tartışmalıdır. Bilinen ilk arazi tahrir defteri Sultan I. Murat devrine (1360–1389) ait[438] olmakla birlikte, sayımın tarihini Orhan Bey zamanına (1326–1360) kadar çıkartanlar da vardır[439]. Fakat Dâhiliye Nezareti'nin 1917 yılında yaptırmış olduğu araştırma ise daha farklı sonuçlara ulaşmıştı: Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kaleminden yazılan 12 Mayıs 1333 (13 Mayıs 1917) tarihli ve 169 numaralı genelgede; "Yapılan araştırmalarda birincisi 961 (1553), ikincisi 1057 (1647), üçüncüsü 1252–54 (1836–1838) tarihlerinde olmak üzere Osmanlı da üç nüfus sayımı yapıldığını" söylemektedir[440].

Başlangıç tarihleri tartışmalı olsa da 16. yüzyılda yaygın bir şekilde yapıldığını bildiğimiz sayım ve yazım işlemlerinin 16. yüzyılda çok sistemli ve gelişerek sürdüğü; 17. yüzyılda ise çeşitli sebeplerden dolayı aksamalara uğramış olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 18. yüzyılda bu büyük boşluklar doğmuştur. 1917 senesinde yukarıda sözünü ettiğimiz Dâhiliye Nezareti'nin genelgesi, bu boşlukları doldurma ümidiyle eski kadı sicillerinin araştırılmasını istemekteydi. Eldeki mevcutların da yangından korunaklı ve sağlıklı koşullarda saklanılmasını emretmekteydi[441].

Askerî ve malî konuları esas alarak yapılmış olan arazi tahrirlerini, tam anlamıyla nüfus sayımları kabul etmek doğru değildir. Fakat toprak yazımı için tutulan bu kayıtlardan yola çıkılarak, o dönemde yazımı yapılan yerlerin nüfusu hakkında kesin olmasa da yaklaşık olarak bir bilgi sahibi olmak mümkündür.

Tahrir Defterleri'nde belli bir yaşa gelmiş, eli silah tutan ve vergi mükellefi olan şahıslar esas alınmıştır. Ayrıca evlenmemiş vergi mükellefi olanlar da kayıtlara geçirilmiştir. Araştırmacılar,

---

tüphanecilik Bölümü, Ankara 1993.

438 Geniş bilgi için bk. Ö. L. Barkan, *a. g. m. s.* 20–39.

439 *Gös. yer*.

440 BOA. DH. EUM. VRK. 17/59

441 *Gös. yer*.

nüfus rakamlarını bulmak için tahrir defterlerindeki "hane"nin kaç nüfusa karşılık geldiği konusunda standart bir sayı tespit etmeye çalışmışlardır. Ancak bu rakamların yaklaşık rakamlar olmaktan ileri geçemeyecekleri de kabul edilmelidir. Çünkü hane halkının sayısı coğrafî bölge, iklim, sosyal durum, göçler, savaşlar vs. gibi sebeplerden dolayı değişebilmektedir. Ayrıca vergiden muaf tutulanlar ile devlet görevlilerinin emrinde bulunan "maiyyet halkı" ve şehirlerde oturan yabancı tüccarlar ile aileleri tahrir defterlerinde belirtilmediğinden, bunların da dikkate alınması gerekmektedir.

Tahrir defterlerinden yararlanarak yapılan tahminî nüfus hesaplamalarında, öncelikle defterde "hane" olarak kayıtlı bulunan ve bir aileyi karşılayan birimin kaç kişiden oluştuğu hususunda karar vermek gerekmektedir. Bu konuda yöreler ve bölgeler arasında farklılıklar olması doğaldır. Ancak, ortalama olarak hanenin 5 kişi olarak kabulü ağırlık kazanmıştır[442]. Hane sayısı, kabul edilen bu birey katsayısı ile çarpılarak elde edilen rakama bekâr anlamına gelen mücerredler eklenmektedir. Elde edilen rakama da muafların nüfusu katılmaktadır. Muafların hane bireylerinin sayısı hesaplanırken %10'u bekâr, geri kalanı evli kabul edilmektedir. Evli kabul edilenler de aynen hane nüfusunun hesaplanmasında olduğu gibi hanenin tahmin edilen birey sayısıyla çarpılmaktadır. Sipahilerin her biri bir hane olarak değerlendirilmektedir[443].

Nüfus rakamlarına ulaşma noktasındaki bu probleme rağmen tahrir defterlerinden, yazımı yapılan yerlerin nüfus yoğunluğu, gelir durumu, gelişmişlik durumu, ticarî faaliyetleri, ekilip-biçilen arazinin durumu, ürün çeşitliliği gibi konularda bilgi elde etmek mümkündür. Ayrıca değişik zamanlarda yapılan sayımlar-

442 Ayrıntı için bkz. Kemal Karpat, *a. g. e.*, s. 47.

443 Bu konuda daha geniş bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *TD*. XXXII (1979), s. 331–348; Ö. Lütfi Barkan, "Tarihî Demoğrafi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 11–12; Özer Ergenç, *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 181.

da tutulan defterler karşılaştırılarak değerlendirmeler yapılabilmektedir.

Vilayet ve sancakların nüfuslarının kıyaslanması ve gelişimlerinin takibinde bir diğer sorun da idari yapıdaki değişikliklerdir. Bu durum, kıyaslamalar yapılırken özellikle göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlı döneminin nüfus durumunun günümüz ile karşılaştırılabilmesini yapabilmek, vilâyet veya kaza bazında uzun süreli zaman serileri oluşturmak, vilâyet ve sancak sınırlarının sık sık yer değiştirmesi nedeniyle, vilâyetlerin nüfus gelişimini ve değişimini izlemek oldukça zor hale gelmektedir.

Balkanlar ve Küçük Asya'ya ait tahrir verileri üzerinde yapılan araştırmalar, 16. yüzyılın başlarında (1520–30) Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 12–12,5 milyon dolayında olduğu sonucuna ulaşmaktadır[444]. Yapılan fetihlerle 16. yüzyılda hızlı bir büyüme gösteren imparatorluğun, aynı yüzyılın sonundaki nüfusunun 22 milyon olabileceği tahmin edilmektedir[445].

Osmanlı Devleti'nin gücünün doruğunda olduğu dönemde (1600'ün başları) ülkenin nüfus yoğunluğunu, Avrupa'daki belli başlı devletlerle kıyaslandığında, düşük olduğunu görmekteyiz. 1600 yılında bazı Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğunda nüfus yoğunluğu (mil kareye düşen kişi sayısı) şöyle tahmin edilmektedir[446]:

İtalya: 97
Fransa: 86
Felemenk: 112
İngiltere: 56
Avrupa Türkiyesi: 41
Asya Türkiyesi (Trakya hariç hemen hemen bu günkü Türkiye): 20

---

444 Ö. L. Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XV. Siecles," *Jurnal of the Economic and Social History of the Orient,* I, 1957, s. 23'den naklen H. İnalcık, *a. g. e,* s. 65.

445 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip* II, New York, 1972, s. 396'dan naklen H. İnalcık, *a. g. e*, s. 65.

446 B. McGowan, *Ekonomic Life in Ottoman Europe*, Cambridge ve Paris 1982, s. 174 not 3'den naklen H. İnalcık, *a. g. e.,* s. 67.

17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen dönemin nüfusu hakkında, tahrir defterleri olmasa da daha dar kapsamlı olan "avarız defterleri" kaynak olarak kullanılabilmektedir[447]. 19. yüzyılın ilk dönemine ait nüfus bilgilerimiz ise bazı Avrupalı seyyah ve gözlemcilerin tahminlerine dayanmaktadır. Bu kaynakların 19. yüzyılın başında Osmanlı nüfusu için yaptıkları tahminler şöyledir[448]:

<u>Avrupa toprakları</u>
1804 yılı :18 milyon
1807 yılı :11 milyon
1822 :9,5 milyon.

<u>Asya toprakları</u>
1804 yılı :9 milyon
1807 yılı :12,3 milyon
1822 :11,1 milyon

<u>Afrika toprakları</u>
1804 yılı : 2,5 milyon
1807 yılı : 3,2 milyon
1822 yılı : 3,5 milyon

<u>Toplam</u>
1804 yılı : 29,5 milyon
1807 yılı : 26,5 milyon
1822 yılı :24,1 milyon

447 Avarız defterleri hakkında ayrıntı için bk. Oktay Özel, "19. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri" *XII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, Cilt: III, (Ankara 1999), s. 735–743.

448 Bk. Charles Issawı, "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", R. Owen ve G. Naf (eds.) *Studies in Eigtteenth Century İslamic History,* London, Southern Illinois University Press, 1977, s. 157'den naklen C. Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927,* Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1996., s. 21.

II. 1829–1831 Nüfus Sayımı

1828/29 yılının başında yapılmış sayım, Osmanlı'da modern anlamda ilk nüfus sayımı olarak kabul edilir. Tarihçi Lutfî'den öğrendiğimize göre bu sayım, aynı yıl başlayan Osmanlı-Rus savaşı yüzünden yarıda kesilmişti[449]. Ancak 1831 senesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Sayımın nüfus memurları tarafından hazırlanmış olan bir icmal defteri yayınlanmıştır[450].

Hükümet, özellikle Yeniçeri ocağı yerine yeni kurulan askeri teşkilatın gereksinimi nedeniyle nüfus sayımı yapmak zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Belki de bu zorunluluk nedeniyle 1831'de tamamlanan sayım, sadece nüfusun tespitine odaklanmıştı[451]. Ancak sayım, istenilen derecede başarılı olamamıştı ki 1844'te yeni bir sayım daha yapıldı. Fakat bu sayımın da önceki gibi istenilen seviyede başarılı olamadığı anlaşılmaktadır.

İstenilen ölçüde sonuçlanmasa da, 1831'den itibaren nüfus sayımı amaç, sistem ve kayıtlarına devlette daha farklı bir bakış açısının da yerleşmesinin başlangıcı sayılabilir. Önceleri sayımın amacı daha çok asker kaynağını tespite yönelikken, zamanla amaç daha kapsamlı hale gelmiş; sayımlar nüfusun miktarıyla birlikte, sosyal ve ekonomik niteliklerine ilişkin bilgi almaya yönelik yapılmaya başlanmıştır.

---

449 Tarih-i Lutfî, C. 3. İstanbul Şevval 1292 (Kasım 1875), s. 142.

450 Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Yay., Ankara 1943. Karal'ın, 1831 sayımını, şimdiye kadar bilinen "ilk" Osmanlı sayımı olarak tanımlaması Karpat tarafından kuşkuyla karşılanmaktadır. Kuşkularının dayanağı, öncelikli olarak nüfusla ilgili bir takım veriler olmadan vergi toplamanın mümkün olmayacağı tezidir. İkinci olarak da söz konusu sayımlara ait yazışmalarda geçmiş sayımlara yapılan atıflardır. Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 56-57.

451 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 61.

Sayımla birlikte nüfus konusuyla ilgilenmek amacıyla "Ceride Nezareti" adıyla bir teşkilat ve yeni bir kayıt sistemi oluşturulmuştu. Bu kayıt sistemi, 1853 senesinde başlayan Kırım Harbi'ne kadar düzenli olarak yürütüldüğü bilinmektedir[452].

Sayımda halk İslâm ve reaya (gayrimüslim) olarak iki gruba ayrılmıştır. Rumeli tarafında Kıptîler de ayrı sayılmış ve defterleri ayrı tutulmuştur. Ayrıca Yahudiler, Fellahlar ve göçebeler de ayrı sayılmıştır. Anadolu'da ise aşiretlerin nüfusları ayrı gösterilmiş; fakat İslâm nüfusun toplamına katılmıştır. Anadolu'nun bazı sancak ve köylerinin sayımında hane numaraları da gösterilmiştir. Doğu'daki aşiretler sayılırken de bazı defterlerde çadır sayısı görülmektedir[453].

Anadolu ve Rumeli'de yaşayan erkek nüfusu yaşına bakılmadan istisnasız sayılmıştır. Orduya asker vermeyen bölgeler sayımın dışında tutulmuştur. Sayım dışında tutulan ve orduya asker vermeyen eyaletler şunlardır: Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarb ve Habeş[454]. Burada da açıkça görüldüğü gibi 1831 sayımının en büyük sebebi Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra yeni kurulan "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adı verilen orduya alınacak asker potansiyelinin tespiti ile vergilerin dağılımı ve tahsilinde görülen aksaklıkların düzeltilerek yeni bir vergi sisteminin uygulamaya konmak istenmesidir. Bu bakımdan sayım gayesine ulaşmıştır. Yalnız, harp münasebetiyle Silistre eyaletinin sayımı yapılamadığından, buralarda da sayım yapılabilmesi için iki yıl sonra tekrar memur görevlendirilmiştir. Arnavutluk ve Üsküp taraflarında da sayım, çeşitli engellerle karşılaşmıştı.

---

452 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 58. Kırım Harbi sonrasında yapılan batılılaşma gayretkeşliğindeki yönetimler yüzünden, yine her zaman olduğu gibi mevcut sistemler terk edilmiş, yerlerine yenileri de kurulamadığı için, diğer işleyen kurumlar gibi nüfus sistemi de 1882 senesine kadar aksamıştır. (*gös. yer.*)

453 E. Z. Karal, *a. g. e.,* s. 18

454 Sayım yapılan yerlerin listesi için bk. E. Z. Karal, *a. g. e.,* s 13-17.

Sayım sonuçlarına göre toplam erkek nüfus 3.722.738 idi[455]. Erkek nüfusun 2.481.741'i Müslim, 1.170.685"i Hıristiyan, geri kalanları Çingene (35.975) ve Yahudiler (15 471) ile Ermeni olarak müstakil kaydedilmiş (18.866) olanlardı[456].

Bu rakama kadınları da dâhil ettiğimiz zaman 7,5 milyon dolayında bir rakam çıkar (Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarb ve Habeş'in sayım dışı kaldığını tekrar hatırlayalım) ki, bunun imparatorluğun gerçek nüfusunun çok altında kaldığını tahmin etmek bu gün için pek zor değildir[457]. Bu eksikliğin nedeni Müslüman halkın askerlik zorunluluğundan kaçması, gayrimüslimlerin de cizye vergisi ödemek istememelerinden kaynaklanmış olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Kaçağın böylesine büyük olmasında elbette nüfus memurlarının tecrübesizliği ve idari yetkililerin gevşekliğinin etkisi vardı. Bu nedenle de on dört yıl sonra (1844) yeni bir sayım yoluna gidildi.

Sayım memurları, sayımı yapılan yerlerle ilgili tuttukları defterleri önce kendi bölgelerine göre birleştiriyorlar ve bunları temize çektikten sonra İstanbul'a gönderiyorlardı. Taşradan gelen bu defterlerin merkezde tek bir yerde toplanıp kaydedilmesi ve daha sonra olacak değişikliklerin gelen defterlere işlenmesi için İstanbul'da bir daire açılması gerekli görüldü. Bu amaçla önce Sadaret Mektupçusu Said Efendi "Defâtir Nazırı" adıyla görevlendirildi. İş hacminin büyümesi üzerine daha sonra yeni memurlar da tayin edilerek "Ceride Nezareti" kuruldu.

Bir takım eksiklik ve aksaklıklara rağmen, ülke dâhilinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusu ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bu sayım Osmanlı Devleti'nin toprak

---

455 Sayım memurlarının görevi sadece erkekleri saymaktı. Ayrıntılar için bk. E. Ziya Karal, *a. g. e*.

456 Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus" *Belleten 15*, no. 60 (1961): 628; K. Karpat, *a. g. e.,* s. 60.

457 Dönemin müverrihlerinde Lutfî, sayım sonucunun 5 milyon erkek olduğunu söyleyerek bile elde edilen sayının istatistikteki rakamların üzerinde olduğuna işaret etmektedir. Rakamlar hakkındaki bu farklılığın ayrıntıları için bkz E. Ziya Karal, *a. g. e.,* s. 21-22.

yazımı vesilesi olmadan yapılan ilk nüfus sayımı olarak kabul edilmesinin yanında, sayım öncesi ve sonrası yapılan bir takım değişiklikler ile çıkartılan nizamnameler, ülke dâhilinde merkezî bir nüfus kayıt sisteminin kurulmasını ve nüfus değişikliklerinin düzenli olarak takip edilmesini sağlaması açısından önemli görülmektedir.

III. 1844 Nüfus Sayımı

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ülkedeki yenilik ve ıslahat çalışmalarında sayım çalışmaları da önemli bir yer tutar. Ülkenin vergi ve beşeri potansiyelinin tesbiti hem hazine gelirlerinin artırılması, hem de yeni kurulan askeri teşkilatın insan kaynağının bilinmesi açısından önem arz ediyordu.

1829–1831 sayımıyla ülkede düzenli olarak nüfus olaylarını takip edecek bir kayıt sistemi kurulmuş olduğundan, 1844 sayımı daha detaylı yapılmak istenmişti. Fakat halk, sayımının asıl gayesinin asker potansiyelini tespit olduğunu bildiğinden, askere gitmemek için elde edilen bilgilerin sıhhati tartışmalı olarak kalmıştır.

1844 yılında başlayan sayımın neticelenmesi aslında çok uzun seneler aldı. Hükümet 1851 yılında hâlâ Aydın ve Menteşe eyaletlerine sayım memurları atıyor, 1857 sayımın kapsamını genişleterek göçerlerin sayımına devam ediliyordu. Resmi yazışmalardan Kıbrıs'taki bu sayımın 1861'de ancak tamamlandığı anlaşılmaktadır. 1862 senesinde vergi düzenlemeleri için buradaki gayrimüslimlerin yeniden sayılması icap etmişti[458].

1844 sayımından sonra Osmanlı nüfusuna ilişkin yeni bilgiler elde edilmişti. Osmanlı yönetimi bu sayımın sonuçları resmen yayınlamadı. Fakat Ubucuni ve Eugene Bore gibi bazı Batılıların bu rakamlara ulaştıkları bilinmektedir[459]. Özellikle Ubucini'nin

---

458 BOA. İ. DH. 14855 (7 Safer 1268) ve İ. MVL. 21366. (28 Safer 1279) Bkz. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 62.

459 Ubucuni, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, Londra, 1856 (yeni basım New York, 1973), s. 23-24; Eugene Bore, *Almanach de l'Empre otoman pour l'annee 1849-1850* (Kostantinapolis 1849-1850)'dan naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 62.

yayınları, Osmanlı nüfusu üzerine yapılan pek çok çalışmada ana müracaat kaynağı oldu. Ubucini ve Bore'nin yayınladıkları 1844 sayımı sonuçları, Müslümanlardan yana oldukları gerekçesiyle eleştirilere uğrasa da bu eleştiriler haklı nedenlere dayanmamaktaydı. Hatta Bore, Müslümanların sayısını daha da azaltarak yayınlamıştı[460].

Ubucini'nin resmî kaynaklardan elde etmiş olduğu bilgilere dayanarak yapmış olduğu yayın ve verdiği rakamlar, 1867 senesinde Salaheddin Beyin yayınına[461] esas teşkil etmiştir. Ubuci'nin yayınladığı veri derlemesi, 19. yüzyıl ortası Osmanlı nüfusuna ilişkin en önemli kaynaklardan birisi olarak kabul edilmiştir. Birçok Avrupalı seyyah, onun verdiği rakamları aynen kullanmış ve bu rakamlar bir süre için Osmanlı'nın resmî nüfus istatistikleri olarak görülmüştür[462].

Ayrıca, 19. yüzyıl Osmanlı nüfusu hakkında önemli kaynak olma özelliğini taşıyan Cuniet'in[463] yayınlarını da bu arada anmak gerekmektedir. Cuinet'in derlemesi, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğunun, Asya kıtasındaki bölümünün nüfusu, coğrafyası, yönetimi, sosyal ve ekonomik durumu hakkındaki en değerli yayınlardın birisidir. Daha sonraki birçok yayın ve araştırmaya kaynak olan Cuinet, özellikle kent nüfusları hakkında sayım ve tahminler veren yegâne kaynak olarak kabul edilmektedir[464].

---

460 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 62.

461 Selahattin Bey, *La Turquie à L' Exposition Universille de 1867*, Paris 1867.

462 C. Behar, *a. g. e.,* s. 26.

463 Vital CUİNET, *La Turquie d'Asie- Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de l'Asie Mineure*, Paris, Ermest Lerox, I-IV, 1892–1894.

464 Cem Behar, *a. g. e.,* s. 43.

IV. 1840, 1845 Temettuat Sayımı

Tanzimat'tan sonra yapılan yeni düzenleme girişimleri arasında, halktan yıllık kazançları üzerinden toplanacak "temettuat vergisi" için bir sayım yapılması da vardı. Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde emlak, mal ve şahısların gelirlerini gösterecek şekilde bir sayım yapıldı.

Arşivlerdeki defterlerden, sayımın 1840 ve 1845 yılları arasında iki kez yapıldığı anlaşılıyor. Sayım sonuçları köy ve mahalle esas alınan defterlere kaydedilmişti. Kayıtlarda esas birim, eski tahrirlerde olduğu gibi hane idi. Defterlerde, hane sahibinin isim ve şöhretiyle birlikte mal ve emlakinin miktarı, değerleriyle birlikte kaydedilmişti. Bunların yanında hane reisinin mesleği ve ek gelir getiren diğer işleri de belirtilmişti.

Osmanlı Arşivi'nde Temettuat Defterleri, 1840'lı yıllardaki idarî taksimat esas alınarak sınıflandırılıp tasnif edilmiştir[465]. Arşivde bulunan 17 bin dolayındaki Temettuat defterinin ait olduğu vilayetler şunlardır[466]: Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Sivas, Üsküp ve Vidin.

465 *Osmanlı Arşiv Rehberi*, ikici basım, İstanbul 2000, s. 254.
466 *gös. yer*.

V. 1866 Tuna Vilayeti Sayımı

1856 Islahat Fermanı, esas olarak Batılılar tarafından dayatılan diğer reform girişimleri gibi, Hıristiyan azınlıklara uzun vadede bağımsızlık kazandıracak bir takım haklar getiriyordu. Bu nedenle, 1856 tarihinden sonra özellikle Hıristiyan topluluklar için nüfus konusu iyice önem kazandı. 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan süreç 1856'da daha da perçinlendi. Zira bu süreç içerisinde Hıristiyan unsurlar arasında ulusal bilinç ve ayrılıkçı fikirler giderek artmıştı.

1866 senesinde Tuna vilayetini kapsayan bir sayım yapıldı. Tuna vilayeti, Osmanlı devletinin Balkanlardaki önemli topraklarını kapsıyordu ve bu günkü Bulgaristan, Romanya ve Sırbistan'ın bir kısım topraklarını içine alıyordu. Vilayet, Rusçuk, Vidin, Sofya, Tırnova, ve Varna (Kuzey Bulgaristan), Niş (Sırbistan) ve Tulça (Dobruca-Romanya)'dan meydana gelmekteydi.

Vali Mithat Paşa tarafından 1866 tarihinde başlatılan ve 1873 senesine kadar süren sayım, o güne kadar yapılmış nüfus sayımlarının en kapsamlısı olarak kabul edilmektedir[467]. Sayım sonuçları, Tuna vilayeti'nin 1866 ve 1874 senelerine ait yıllıklarda yayınlanmıştır. Sayım sonuçları özet olarak şöyledir[468]:

467 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 63.

468 1285 yılı Tuna Vilayet Salnamesi ve Sofya'daki Ulusal Kütüphane'nin Şark Bölümü'nde, PC 79/8 seri numaralı dosyada bulunan sayım malzemesinden naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 63.

Sancaklar	Köy adedi	Müslüman	G.müslim	Toplam
Rusçuk	833	138.692	95.834	234.526
Varna	391	56.689	20.769	77.458
Vidin	434	25.338	124.567	149.905
Sofya	711	24.410	147.095	171.505
Tırnova	453	71.645	104.273	175.918
Tulca	252	39.133	17.929	57.062
Niş	549	54.510	100.425	154.935
Toplam	3623	410.417	610.892	1.021.309

Rakamlar, sadece erkek nüfusu göstermekteydi. Kadın nüfusun da aynı rakama yakın olacağı varsayılırsa toplam nüfusun 2 milyon dolayında olduğu görülecektir.

1866 Tuna vilayet sayımının sonuçları, araştırmacılar tarafından güvenilir bulunmuş ve güvenilirliği ortaya konulmuştur[469].

469 Ayrıntı için bkz. K. Karpat, *a. g. e.*, s. 63.

VI. 1881/82–1893 Sayımı

93 Harbi felaketinin sonucu olan Berlin Antlaşması (1878), Osmanlı devletinin Avrupa kıtasındaki toprakları için bir dönüm noktası oldu. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar Prensliği (Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu.) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında paylaştırıldı. Eflak ve Boğdan'dan oluşmuş olan Romanya çoktan bağımsızlığını kazanmış, Edirne vilayetinin bir kısmı Doğu Rumeli adı altında özerk bir vilayet yapılmıştı (1885 yılında da Bulgaristan'a eklenecektir). Bosna ve Hersek (Novipazar sancağı dışında) Avusturya-Macaristan tarafından işgal edildi. Karadağ ve Yunanistan, İşkodra (Arnavutluktaki Scutari), Tırhala ve Prevesa'nın bazı bölümlerine el koymuştu. Rusya ise Erzurum ve Van'a kadar Kafkasya'nın önemli bölümlerini işgal etmişti.

Berlin Antlaşması sonucunda Osmanlı devleti büyük topraklar kaybetmişti ama kayıpları bununla sınırlı değildi: Topraklarla birlikte yaklaşık 4,5 milyonluk nüfusu da sınırları dışında kaldı[470]. Bu nüfusun çoğunluğu Hıristiyan'dır. İmparatorluktaki Hıristiyan unsurun büyük bölümü böylece Osmanlı'dan kopmuş oluyordu. Osmanlı artık esas itibariyle Anadolu ve Ortadoğu topraklarına çekilmiş ve ağırlıklı olarak Müslüman bir ülke haline gelmiş demekti.

İmparatorluğun yeni sınırları içinde, en kalabalık Hıristiyan unsurlardan birisini Ermeniler oluşturduğundan bu tarihten iti-

470 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 67.

baren Ermeniler, Osmanlının iç ve dış politikasından büyük önem kazanacaktı. Batılı emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale vasıtalarından birisi olmuştu. Nitekim 1878 Berlin Kongresinin koşullarından birisi Ermeniler için ıslahat yapılmasını istemekteydi. Bu tarihten itibaren bağımsızlık istekleri artan Ermeniler, doğal olarak, nüfuslarını Müslüman komşularına karşı kendilerini kalabalık gösterme çabası içinde olacaklardı.

Aynı dönem, Osmanlı'dan kopan topraklardan büyük bir Müslüman göçün yaşandığı ve Osmanlı demografisinin alt üst olduğu yıllardır. Ayrıca Hıristiyan unsurlar arasında yayılan etnik ayrımcılık ve birbiriyle rekabet yüksek boyutlardaydı. Bütün bu gelişmeler yeni bir nüfus sayımını zorunlu hale getirdi.

Osmanlı'da sayım anlayışı, 1856 senesinde Paris anlaşmasının imzalanmasından sonra köklü bir değişim daha geçirmişti. Bab-ı Ali, doğal kaynaklar yanında beşeri kaynakları yeniden değerlendirme gereğini hissediyordu[471]. Bu nedenle 1881/82 tarihinde başlanılan sayım, daha önce yapılan sayımlardan farklı oldu. Sayım yöntemi ve kayıt sistemleri tamamen değiştirildi; devlet sayıma beşeri kaynakları doğru olarak tespit etme ve kontrol altına alma amacıyla yaklaşmaktaydı.

Aslında böylesine kapsamlı ve kayıt düzenini sağlayacak bir nüfus sayımına daha önceden (1874 tarihinde) karar verilmişti. Hatta talimatları bile hazırlanmıştı. Ama hızla gelişen iç ve dış olaylar, bu kararın uygulamaya konulmasını engellemişti. 1878 Berlin Kongresi'nden sonra siyasal ortamın düzelmesiyle Sultan II. Abdülhamit, yıllarca sürüncemede kalan ve artık önemli bir ihtiyaç haline gelen nüfus sayımı konusuna el attı.

Sayımın yöntemi konusu, devletin en üst danışma organı olan Şura-yı Devlet'te derinlemesine tartışıldı. Şura-yı Devlet; "Nüfus değişimi sürekli olduğuna göre, sağlam bir temelin ve bütün nüfus değişimlerini kayıt altına alacak sağlam bir sistemin kurulmasının gerekli olduğunu" savunuyordu. Kısaca Şura-yı

---

471 K. Karpat, a. g. e., s. 48.

Devlet, sayım sonuçlarından sürekli yararlanılması için ölüm ve doğumların kaydedileceği ve istatistiksel veriler elde edilebilecek bir sistemin kurulmasını istemekteydi[472]. Bu görüşmelerin sonunda sayım ve kayıtla ilgili karar altına alınan prensipler, yönetmelik haline getirildi[473]. Bu düzenlemeyle her Osmanlı vatandaşının bir nüfus tezkeresi alması artık zorunluluk haline geliyordu.

Sayıma 1882 senesinde başlanabildi. Prensiplerin belirlenmesi, talimatların hazırlanması ve kaza düzeyinde kurulların oluşturulması uzun zaman almıştı. Fakat sayımın kendisi daha da uzun zaman aldı. Büyük oranda sonuçlar alınmaya başlanması ancak 1884/85'i bulmuştu. Nitekim 19 Haziran 1309 (h. 30 Zilkade 1310/m. 1 Temmuz 1895) tarihinde padişahın isteği üzerine ülkedeki bütün Ermenilerin sayısı Dahiliye Nezareti tarafından sadarete yazılan tezkerede, Ermenileri kapsayan en son sayımın 1300 sene-i maliyesinde (m. 1884/85) yapıldığı bilgisini de eklemişti[474]. Aşiretlerin çoğunluğunun kayıt altına alınamamış olmasına rağmen[475] büyük oranda tamamlanmış olan sayım ve kayıt işlemlerinin sonuçları nihayet 17 Ağustos 1893 tarihinde (5 Safer 1311) padişaha sunuldu[476]. Ancak ülkenin ulaşımının zor olduğu uzak yörelerinde sayımın bu tarihten sonraya da uzadığını görüyoruz[477].

---

472 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 70/71.

473 Sicil-i Nüfus Nizamnamesi için bkz. BOA. İ. ŞD. 3148. 8 Şaban 1298 (5 Temmuz 1881)

474 DH. MKT. Dosya No: 37, iç no: 170, bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Temmuz 1893, s. 247.

475 Sayım yapılamayan ve eksik kalan yerler hakkında bkz. DH. MKT. 2418/30. 10 Teşrin-i evvel 1316 tarihli belgede, yeni yapılacak sayım öncesi Bitlis, Mamuretülaziz, İşkodra, Cezire-i Bahr-i Sefid, Manastır, Haleb, Erzurum, Basra, Suriye, Kosova, Van vilayetleriyle Zor Sancağına geçmişte kalan eksiklikler hakkında hatırlatmalarda bulunulmaktadır.

476 BOA. Y. PRK. A. 8/78.

477 Seraskerlik'ten Sadaret'egönderilen ve asker alımıyla ilgili problemleri anlatan 2 Kanun-ı evvel 1311 (m. 14 Aralık 1895 tarihli yazıda bazı yerlerde nüfus sayımının bitme aşamasında olduğundan söz etmektedir (A. MKT. MHM. 666/4. 20 Teşrin-i sani 1311 (m. 2. Aralık 1895) tarihinde Van valisi tarafından gönderilen telgrafta da; Hakkâri'nin Başkale ve Çölemerik kazalarında geçen sene sayım yapıldığı, fakat henüz işlemlerinin bitirilemediğinden söz edilmektedir (gös. yer.)

Hıristiyan nüfus arasında yayılan etnik farklılığa dayalı siyasi akımlar, nüfus miktarlarını ve oranlarını önemli hale getirmişti. Bu sayımda, Hıristiyanların etnik ve mezhepsel farklılıklarının daha ayrıntılı gösterecek şekilde kayıt altına alındığını görmekteyiz.

Sayımın sona ermesinden sonra bile ulaşımın zor olduğu bazı yörelerde, özellikle Doğu Anadolu'da aşiretlere ait sağlıklı sonuçlar elde edilmemişti. Buralardaki sayım yönteminde aşiretlerin beyanı esas alınmıştı. Ama çok geçmeden aşiretlerin kendi sayılarını yüzde doksan oranında düşük göstermiş oldukları anlaşıldı[478].

Bütün bunlara rağmen, genel durum göz önüne alınırsa, 1893 yılında yayınlanan bu sonuçlar, uzmanlar tarafından 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun nüfusuyla ilgili derlenmiş en güvenilir rakamlar olarak değerlendirilmektedir[479].

Bu rakamlara göre imparatorluğun nüfusu şöyleydi[480]:

A. Sayım ve Kayıt altına alınan nüfusun miktarı:

		Vilayetler	İstanbul[1]	Toplam
İslam	Erkek	6.490.651	201.339	6.691.990
	Kadın	5,710.381	183 571	5.893.960
Rum	Erkek	1.141.631	91.804	1.233.435
	Kadın	1.035.804	60.937	1.096.741
Ermeni	Erkek	448.413	83.870	532.283
	Kadın	291.884	65.720	457.604

478 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından 1 Mayıs 1311 (m. 13 Mayıs 1895) tarihinde saraya gönderilen telgrafta "bölgedeki nüfus sayımlarında Müslüman aşiretlerin nüfuslarını az yazdırdıklarını; nüfusunu 2-3 yüz olarak bildiren aşiretlerin, aşiret alayları kurulurken 2-3 bin kişi olduğunun ortaya çıktığını" bildirmektedir. Y. PRK. ASK. 111/18.

479 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 73

480 Belgenin metni için bkz. BOA. Y. PRK. A. 8/78.

		Vilayetler	İstanbul[1]	Toplam
Bulgar	Erkek	441.534	3.977	445.501
	Kadın	273.061	400	373.461
Katolik	Erkek	79.885	3.209	83.094
	Kadın	63.839	3.233	67.077
Yahudi	Erkek	79.727	22390	102.117
	Kadın	59.975	21967	81.889
Protestan	Erkek	18.823	488	19.311
	Kadın	16.627	331	16 958
Latin	Erkek	10.188	528	10.713
	Kadın	6973	554	7.527
Süryani	Erkek	12.197	0	12.197
	Kadın	10.401	0	10.401
Gayri-müs-lim Kıpti	Erkek	1644	0	1.644
	Kadın	1509	0	1.509
Yaban-cılar	Erkek	70.470	101.205	171.675
	Kadın	35.977	28.038	64.015
Toplam	Erkek	8.795.331	508.814	9.304.035
	Kadın	7.706.439	364.751	7.071.190
Genel Toplam		**16.501,660**	**873.565**	**17.375.225**

Yukarıdaki sayı, imparatorluğun nüfusunun toplamını göstermiyordu. Özellikle imparatorluğun uzak coğrafyasındaki bazı yöreler ile çoğu aşiretin nüfusları kayıt altına alınamamıştı. Yine Balkanlarda, Irak ve Suriye'de bazı bölgeler de kadınlar da aynı durumdaydı. Padişaha sunulan raporda, aşağıda ayrıntısı verilen bu bölgeler ve aşiretlerin nüfusu hakkında tahmin yürütülmüştü. Rapora göre kayıtları yapılamayıp tahmin edilen nüfusun toplam miktarı 3 milyon 100 bine ulaşmaktaydı.

B. Kayıt altına alınamayan nüfusun listesi ve tahmini miktarları:

1. Erzurum vilayeti (Celâli aşireti ve diğerleri): 100 bin.
2. İşkodra vilayeti (Draç sancağından başka İşkodra'nın içi ve çevresi): 250 bin.
3. Bitlis vilayeti (Sason ve Mutki kazalarıyla diğer başka nahiye ve aşiretler için tahmin edilmiştir.): 200 bin.
4. Bağdat vilayeti (Bütün seyyar aşiretler ile sayımı yapılmayan kadın nüfus): 600 bin.
5. Basra vilayeti (Bütün seyyar aşiretler ile sayımı yapılmayan kadın nüfus): 300 bin.
6. Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti (Yazılmayan adalar):100 bin.
7. Halep Vilayeti (Cisr ve İdlib kazalarıyla çeşitli mahallerde bulunan aşiretler): 100 bin.
8. Zor Mutasarrıflığı (Henüz yazılamayan Arap aşiretleri): 150 bin.
9. Kosova Vilayeti (Prezrin, İpek ve Yenipazar Sancaklarıyla henüz yazılamayan yerler): 200 bin.
10. Ma'muratü'l-aziz (Elazığ) Vilayeti (Dersim Sancağı dâhilinde henüz yazılmayan yerler): 100 bin.
11. Musul Vilayeti (Aşiretler ve Emlak-i Hümayun'a ait köyler ile sayımı yapılmayan kadın nüfus): 250 bin.
12. Manastır Vilayeti (Debre ve İlbasan sancakları): 400 bin.
13. Suriye Vilayeti (tahrirden müstesna olan Havran sancağıyla kısmen sayımı yapılmış olan Hama Sancağındaki aşiretler için tahmin edilmiştir.): 200 bin.
14. Van vilayeti (Hakkâri Sancağı):150 bin.

Kayıt altına alınmış olan 17.375.225 nüfusa, kayıt edilemeyen ve 3 milyon 100 bin olarak tahmin edilen nüfus da eklendiğinde imparatorluğun toplam nüfusu 20 milyon 475 bin 275'e ulaşmaktaydı. Sayım dışı kalmış olan vilayetlerin toplam sayısı da 7 milyon 300 bin olarak tahmin edilmişti. Bu rakam da dâhil edildiğinde, imparatorluğun toplam nüfusu 27 milyon 775 bin 275'e ulaşmaktaydı[481].

Sayım Dışı Tutulan Vilayetlerin tahmini nüfusu:

1. Asir ve Yemen Vilayeti: 2 milyon 500 bin.
2. Hicaz Vilayeti: 3 milyon 500 bin.
3. Trablusgarp Vilayeti: 800 bin.
4. Bingazi Mutasarrıflığı: 500 bin.

Toplam: 7 milyon 300 bin.

Ayrıcalıklı ve Özerk Vilayetler İçin Tahmin Edilen Nüfus:

1. Mısır Hidivliği: 6 milyon bin.
2. Tunus Eyaleti: 1 milyon 500 bin.
3. Rumeli-i Şarkî: 500 bin.
4. Bulgaristan Emareti: 1 milyon 500 bin.
5. Girit Vilayeti: 200 bin.
6. Bosna ve Hersek Vilayeti: 1.336.091
7. Kıbrıs Adası: 120 bin.
8. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı: 100 bin.
9. Sisam Beyliği: 50 bin.

Toplam: 11.306.091

Ülke dışında olan Osmanlı vatandaşları: 14.978

GENEL TOPLAM: 39.096.294

481 Bir başka kaynakta bu kapsamdaki Osmanlı Nüfusu 1875 yılı için 19,8 milyon olarak hesaplanmıştı. Bk. İstanbul üniversitesi kütüphanesi Türkçe yazmalar: 9075'den naklen K. Karpat, *a. g. e.*, s. 99, 198. 1885 yılında 24,5 milyona (artış:4.810.150) ve 1895 yılında 27,2 milyona (artış: 2.553.550) ulaştığı hesaplanmaktaydı. Bu yüksek artış oranı ve yıllara göre rakamların hızlı değişime uğraması, göçlerin yanında kayıt ve sayım dışı kalan konargöçer aşiretlerin kayıt altına alınmasıyla da ilgili olmalıydı.

Uzmanları tarafından 1893 yılında elde edilen sayım sonuçlarının geçerliliği, güvenilir başka bazı rakamlarla sınanmış olduğu için kabul edilmektedir. Özellikle imparatorluğun ulaşımı zor yerlerindeki Müslüman halkın nüfuslarını saklamasından kaynaklanan durumları göz önüne alarak bazı ufak tefek düzeltmelerle bu sayımın yukarıdaki sonuçları, yararlanılabilecek sağlam bir kaynak hüviyetindedir[482].

482 K. Karpat, *a. g. e.*, s. 75.

VII. 1905/06: Osmanlı'nın Son Nüfus Sayımı

1905/06 sayımı, Osmanlı devletinin yapmış olduğu son sayımdır. Sayım, hem teknik hem de siyasal nedenlerle yapılmıştır. Teknik nedenlerin başında, önceki sayımdaki bir kısım eksiklikler gelmekteydi[483].

Önceki sayımın eksikliklerini tamamlama amacının yanında siyasal gerekçeleri de vardı. Balkanlardaki Hıristiyan unsurların kendi aralarındaki etnik ve milliyetçi mücadelelerinde nüfus oranının önem kazanması yeni bir sayımı adeta zorunlu kılıyordu. 1870 yılında Bulgar Kilisesi'nin kurulması, kiliseler arasındaki çekişmeyi artırmıştı. Bulgar, Rum ve Sırp cemaatlerinden her biri, kendi mensuplarının sayısının daha çok olduğunu gösterme gayreti içindeydiler. Bu çekişmelere son vermek için Bab-ı Ali, yeni bir nüfus sayımı yapmaya karar verirken bu Hıristiyan unsurların temsilcilerinin de sayım ve denetimde katılımlarını sağlayarak çekişmeye bir son vermeyi amaçlamıştı[484].

Hükümet geçmişteki tecrübelerinden bu sayımda geniş ölçüde yararlandığı anlaşılıyor. Bu doğrultuda eski Sicil-i Nüfus Nizamnamesi değiştirildi[485]. Yeni nizamname, h. 5 Rebiyülevvel 1320 (29 Mayıs 1318/11 Haziran 1902) tarihinde yürürlüğe girdi[486].

483 Bu eksikliklerin listesi için bkz. BOA. DH. MKT. 2418/30.

484 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 75.

485 *Gös. yer.*

486 *Memâlik-i Osmaniye'nin...*, s. 2.

Her şeyden önce, sayımın uzatılmaması ve zamanında bitirilmesi için yönetimin bu sayımda son derece kararlı ve titiz davrandığı belgelerden anlaşılmaktadır[487]. Sayım başlandıktan sonra üç ay içinde bitirilmesi hedeflenmişti. Ön hazırlıklara ve planlamada ayrıntılara önem verilmişti. Bu doğrultuda, Mayıs 1905'te Dâhiliye Nezareti ile vilayetler arasında bu hazırlıklarla ilgili yoğun yazışmalar yapıldığı görülmektedir.[488]. Sayım masrafları, nasıl harcanacakları ve hesaplarının nasıl tutulacağı dahi önceden ayrıntılı olarak belirlenmişti. Sayım ekiplerinin, ayda en az 6 bin kişiyi sayabilecekleri ön görülerek oluşturulması isteniyordu[489].

Bab-ı Ali'de "Tahrir-i Nüfus-ı Umumiye Tetkik-i Muamelat Komisyonu" kurulmuştu. Sayım birimlerinden valilikler aracılığıyla gelen sorunlar bu komisyona havale edilmekteydi. Yazışmalar, komisyonun sayımın üç ayda bitirilmesi kararına çok sıkı bağlı kaldığını görmekteyiz. Bazı yöresel zorluklar öne sürülerek talep edilen ek zaman talepleri, komisyonda pek rağbet bulmuyordu[490].

Sayımları yapılıp defterlere kaydedilen herkese bir "Tezkere-i Osmanî" yani kimlik belgesi veriliyordu. Bu kayıt defterleri, günümüze kadar uygulanan kayıt sisteminin de esasını oluşturmuştur[491]. Sayım masrafı, verilen kimlik belgeleri karşılığında alınan küçük bir miktardaki paralardan (Harç pulu ve Hicaz Demiryolları bedeli dâhil olmak üzere 100 para[492]) karşılanıyordu. Bu arada bazı yerlerde, 20 veya 40 para gibi küçük rakamlarda da olsa, halktan fazla paraların da alındığı yolunda İstanbul'a

487 Bkz. BOA. DH. MKT. 971 numaralı dosya ve ekleri.

488 Bkz. BOA. DH. MKT. 971/1.

489 *Gös. yer*.

490 20 Mayıs 1321 tarihli İzmir valisinin, 29 Haziran 1321 tarihli Diyarbakır valisinin, 13 Teşrin-i evvel 1321 tarihli Erzurum Valisinin Beyazıt Sancağı ile ilgili uzatma talepleri geri çevrilmişti. Bk. DH. MKT: 971/1 numaralı dosyanın 3, 31, 75, 198 sıra numaralı belgeleri.

491 Cem Behar, *a. g. e.*, s. XVIII.

492 Bkz. BOA. DH. MKT. 972/1, belge sıra no: 226.

şikâyete de rastlanmıştı[493]. Ancak, bunun yaygın olduğuna dair elimizde veri yoktur. Hıristiyan unsurların yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı, nüfuslarını mümkün olduğunca yüksek gösterme çabasına karşılık merkezden uzak yerlerdeki Müslüman halkın aynı yaklaşım içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Mesela Hısn-ı Mansur (Adıyaman) kazasındaki sayım hakkında gönderilen bir şikâyet dilekçesi bu durumu ayrıntılı olarak göz önüne sermektedir[494]. Aşağıda, Dördüncü ve Beşinci Bölümlerde metnini yayınladığımız istatistikten de anlaşılacağı üzere, doğudaki Müslüman aşiretlerin büyük bir kısmı da sicillere kaydedilememişti[495].

Sayım öncesi hazırlanan nizamnameye göre; sayımda görevli kâtip ve memurlar sayım görevlerini, köy ve mahallelerde imam, muhtar, ihtiyar meclisi, gayrimüslim cemaatlerin köy (veya mahalle) papazı ve hahamı önünde yapmışlardı. Sayım sırasında kayıtlar, matbu sicil müsveddeleri üzerine kaydediliyordu. İşlemler, adı geçen mahalli sivil temsilcilere de onaylattıktan sonra sonuçlanıyordu. Sayım memurları, daha sonra bu onaylı sicillerin bir kopyasını sayım nizamnamesinin 68. maddesi gereğince mahalle veya köyün imam ve muhtarı ile gayrimüslim cemaatin mahalle veya köy papazına, haham ve muhtarına vermek zorundaydılar.

Sayım sona erince, her kaza için erkek ve kadın nüfusunu gösterir bir istatistik cetveli tanzim ediliyordu. Bu istatistik cetveli kaza meclisinin üyeleri tarafından kendi şahsi mühürleriyle tasdik edildikten sonra, vilayetler aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmekteydi (Nizamname; 71. Madde). Merkeze gelen bu cetvellerin içeriği, Dâhiliye Nezaretine bağlı Nüfus İdare-i Umumiyyesi tarafından ana defterlere işleniyordu.

---

493 *Gös. yer*.

494 Hısn-ı Mansur kazasından gönderilen ve "cihet-i askeriyeden" imzasıyla kimliği belirsiz bir şahsın şikâyetinde, sayım memurlarının eski kayıtları aynen kaydettiklerini belirterek, kazanın en az 50 bin olması gereken nüfusunun 30 bin olarak kaydedildiğini iddia edilmektedir.

495 Bu aşiretlerin nüfusları istatistikte, sadece sayı olarak verilmiş ve "gayr-ı müseccel" olarak gösterilmiştir.

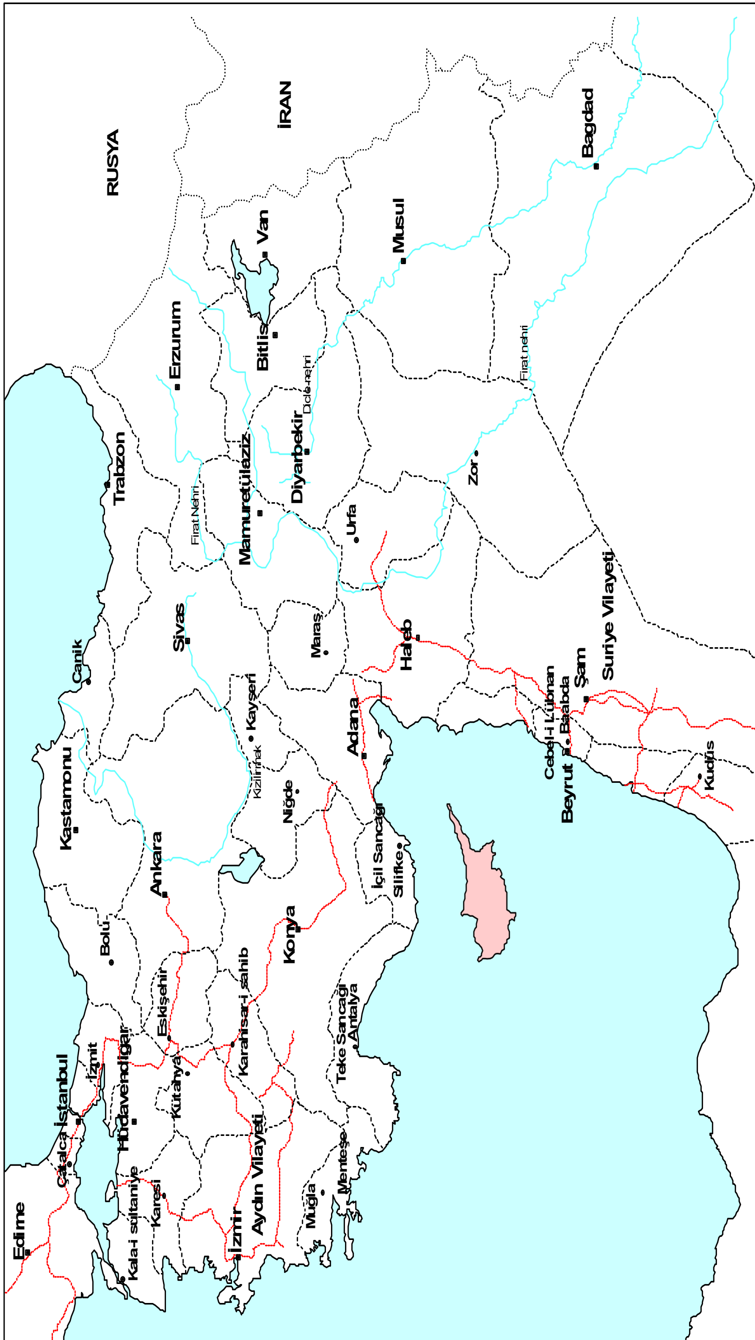
Kaza nüfus memurlarının işleri bununla bitmiyordu. Sayım tamamlandıktan sonra her üç ayda bir ölüm, doğum, yeni kayıtlar ve nakilleri gösteren birer cetvel düzenleyerek vilayet nüfus idareleri vasıtasıyla İstanbul'a göndermeleri gerekmekteydi. Genel müdürlük bu bilgileri, her sene sonunda ülkenin nüfus durumunu gösteren istatistiklerin hazırlanmasında kullanıyordu[496].

1906 sayımı, kalıcı bir sistem kurması ve daha sonraki uygulamalara esas teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

496 *Memâlik-i Osmaniye'nin…*, s. 2, 10.

Üçüncü Bölüm

1914 OSMANLI NÜFUSU (GENEL)

1914 Osmanlı İmparatorluğu

I. 1914 Nüfusunun Kaynağı

Bu bölümde yayınladığımız 1914 yılı Osmanlı nüfusunun kaynağı, Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi tarafından neşredilmiş olan "Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki (Osmanlı Memleketlerinin 1914 Senesi Nüfus İstatistiki)" adlı kitapçıktır[497]. Kitapçık, İstanbul'un İngiliz ve Fransız kuvvetlerince işgal altında tutulduğu bir zamanda, 1336 (m. 1920) senesinde yayınlanmıştır.

İstatistik, 1321 (m. 1905/06) senesinde yapılan nüfus sayım ve kaydına dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu en son sayım, en düzenli kayıt sistemini de kurmuştu. Günümüze kadar devem eden nüfus kütüklerinin temelinin atıldığı bu sisteme göre; her kazada sayım sona erince mahalle ve köylerin erkek ve kadın nüfusunu gösterir bir istatistik cetveli tanzim edilmişti. Bu istatistik cetveli, kaza meclisinin üyeleri tarafından kendi kişisel mühürleriyle mühürlendikten sonra vilayetler aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Bu cetvellerin içeriği Dâhiliye Nezaretine bağla Nüfus İdare-i Umumiyyesi tarafından merkezdeki ana defterlere işlenmişti[498].

Sayım ve kayıt işleri bittikten sonra da nüfus takip işlemleri devam ediyordu. Kazalardaki nüfus memurları, her üç ayda bir periyodik olarak meydana gelen ölüm, doğum, yeni kayıtlar ve nakilleri gösteren birer cetvel düzenleyerek vilayet nüfus idare-

497 *Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki*.

498 Nizamname'nin 71. Maddesi. Bk. *a. g. e.*, s. 2.

leri vasıtasıyla İstanbul'a göndermekteydiler. İstanbul'da bu bilgiler, 1321 sayımının sonuçlarının işlendiği ana defterlere düzenli olarak aktarılmaktaydı. Böylece her sene sonunda, ülkenin nüfus durumunu gösteren bir istatistik meydana getirilmiş oluyordu.

Kısaca; bu bölümde yayınladığımız bilgilerin dayandığı istatistik, 1321 (m. 1905) senesinde yapılmış olan kayıtların üzerine, daha sonra meydana gelen ölüm, doğum ve nakil gibi vukuat, nüfus istatistik uzmanları tarafından yürütülerek 1330 (1914) senesine ait sonuçlardır.

A. Kaynağın Güvenirliği

İstatistiğin güvenirliği açısından göz önünde bulundurulacak en önemli husus "basım tarihi" noktasındadır. 1920 senesinde, yani İstanbul'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgal altında bulunduğu bir tarihte yayınlanmış olması, Batılılar tarafından yapılacak itirazlara mahal bırakmayacak bir durumdur.

Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıldan itibaren sayımlara ve özellikle 1890'lardan itibaren de istatistik çalışmaları ve nüfus kayıtlarının düzenine büyük önem verdiği bir husustur. Sayım ve kaynakların kontrolü açısından, istatistiksel verilerin öneminin devlet tarafından kavranması nedeniyle, 1891 yılında Bab-ı Ali İstatistik Kurulu oluşturulmuştu. Bu daire nüfus idaresi ile işbirliği içinde çalışıyordu. Böylece nüfus sayımlarının yanında artık istatistikler de yayınlanmaya başladı[499]. Kurum, profesyonelliğe önem vermekteydi; nitekim kurumun yönetimine çoğu gayrimüslim veya yabancı kökenli üst düzey profesyoneller getirildi[500].

499 Bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı,* Ankara 1997.

500 Kuruluşundan 1914 senesine kadar İstatistik bürosunun yöneticilerine göz atmak bile yönetimin bu konuda ciddi olduğunu gösterecektir: 1892: Nuri Bey, 1893–94: Fethi Bey, 1895–96: Fethi Franko Bey, 1897–1903: Migirdic Sinabyan Efendi, 1903–07: Rober Efendi, 1908–14: Mehmet Behiç Bey. Kuruluşundan 1914 yılına kadar geçen yaklaşık 23 yıllık döneminde 15 yıl kurumun idaresi gayrimüslimlerin elinde geçmiştir. Fethi Bey'in Musevi olduğu tahmin edilmektedir. Migirdic Sinabyan Ermeniydi. Robert Efendi de muhtemelen Amerikalıydı. Mehmet Behiç Bey ise kendi

1914 nüfus istatistiğinin hiç kuşkusuz titizlikle hazırlanmıştı; ancak istatistiğin merkezde kazalardan gelen bilgilere göre hazırlandığını unutmamak gerekiyor. Nüfus idarelerine bildirilmeden yapılan her türlü nakil ve göç; nüfustan saklanan doğum ve ölümler doğal olarak istatistikte yer almayacaktı. 1914–1915 yıllarında savaş ortamı, kazalardaki bu kayıt ve denetimini bazı yörelerde zora sokmuş olması mümkündü. Nitekim Ermeni tehciriyle ilgili bazı vilayetlerden 1915 senesi Eylülünde İstanbul'a bildirilen rakamlar, istatistik rakamlarıyla uyumlu iken[501]; doğudaki karışıklığın yoğun olduğu vilayetlerin bazılarında fazla, bazılarında da istatistikte belirtilen rakamların altında sayılar ihtiva ediyordu[502].

Osmanlı nüfus bilgileri ve kaynakları konusunda kuşku uyandırma çabası içinde olan kimseler ve çevreler her zaman bulunmuştur. Bu yanlı ve önyargılı tavrın temelinde, çoğunlukla Avrupa'da dinsel fanatizmin etkisiyle oluşmuş tarihsel Türk düşmanlığının yanında, uluslararası siyasi çıkar kavgalarının yattığı da bir başka gerçektir. Bu gibi kimseler ve çevreler, kendi iddialarının inandırıcılığını ispatlamak için genellikle Osmanlı kaynaklarını karalamayı bir çeşit metot olarak kullanmaktadırlar[503]. Oysa sağlıklı bilgilere ulaşmak zorunda olan ciddi ve resmi gö-

---

dalında çok iyi yetişmiş, birçok eser veren uzman bir istatistikçidir. Bk. K. Karpat, *a. g. e.*, s. 71, 83.

501 Mesela, Kayseri Mutasarrıfı Zekâi'nin 5 Eylül 1331 tarihli yazısına göre Kayseri sancağında 46.463 Ermeni, 1517 Katolik, 1957 Protestan ki toplam 49.947 Ermeni kayıtlıydı. Bk. BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/75. İstatistiğe göre ise bir sene önce Kayseri'de yaşadığı hesaplanan Ermeni sayısı 48.659 olarak hesaplanmıştı. Sivas'tan Vali Muammer imzalı 28 Eylül 1915 tarihinde (Rumi 15 Eylül 1331), tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraftan (BOA. DH. EUM, 2. Şb. 68/84–1); Sivas'ta toplam 142.139 Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. İstatistikteki rakam da bununla uyumludur; hesaplamalara göre bir yıl önce Sivas'taki Ermeni sayısı 143.406 dolayındaydı. İstatistiklerin rakamları ile bir yıldan daha uzun zaman sonrasına ait vilayetlerden gönderilen rakamlar arasında uyum olduğunu gösteriyor. Küçük farkların, aradan geçen zamanda meydana gelmiş olan nüfus hareketleriyle ilgilidir.

502 Diyarbekir'de istatistikten fazla görünmekte (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/71), komşu vilayet Mamuratülaziz'de ise çok eksik görünmektedir (BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/70). Bu durum, savaş bölgesindeki her iki vilayette meydana gelen nüfus hareketlerinden kaynaklanmış olmalıydı.

503 Bk. K. Karpat, *a. g. e.*, s. 43

revlilerin araştırmaları, Osmanlı kaynaklarının temelde güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır[504].

18. yüzyılın sonlarından 1844 sayımına kadar uzanan döneme ait Batı'daki yayınların başlıca bilgi kaynağı, 1831 sayımından elde edilen sonuçlar ve bazı resmi bilgilere ulaştıkları anlaşılan William Eton[505], David Urquhart[506], Georg Hassel'in[507] ve diğer bazı Avrupalıların nüfusla ilgili tahminleriydi[508]. Ancak bu Avrupalıların bilgilerinin bir takım temelsiz varsayımlara ve önyargılara dayandığı, bu gün artık kabul edilmektedir[509]. Avrupalı ciddi araştırmacı ve gözlemciler ise rakamlarla ilgili kuşkuya düştüklerinde, yetkililerden yardım almışlardır[510]. Bu nedenle Ubucini, Boue, Urquhart, Kutschera, Paul Bouetet, A. Ritter zur Hele von Samo, Ernst Behm, H. Wagner, Vital Cuinet gibi alanında meşhur kimseler, özellikle Osmanlı yıllıklarında kullanılan rakamları sağlıklı kabul ederek yayınlarında kullanmışlardır[511]. Bu saydığımız kişilerin çalışmaları ve yayınları, daha sonra Batı dünyasındaki birçok araştırma ve yayına kaynaklık teşkil etmiştir. Hatta Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmış olan ve Osmanlı yönetimine etkin ve siyasi sebeplerden dolayı iyi gözle bakmayan bazı ülkelerin bilim adamları bile, bu istatistiklerin temelde güvenilir olduklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır[512].

Osmanlı nüfus istatistiklerinin sağlamlığı, özellikle 19. yüzyıldan itibaren doğrudan devletin kendisi için büyük önem kazanmıştı. II. Mahmut ile birlikte merkezi yönetimin etkinliğine

---

504 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 43.

505 *A Survey of the Turkish Emprie*, 2. baskı, Londra 1799.

506 *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, Londra 1833.

507 *Statischer Umriss der Samtlichen europaischen, Braunschweig*, 1805 (Waimar 1817 ve 1822).

508 K. Karpat, *a. g. e.*, s. 56.

509 K. Karpat, *a. g. e.,* s. 56.

510 Mesela Ubucini, nüfusla ilgili rakamları Ahmet Vefik Paşa'ya kontrol ettirmişti. K. Karpat, *a. g. e.*, s. 43.

511 K. Karpat, *a. g. e.*, s. 43.

512 Bkz. Todorov, "Balkanskiat Grad" ve "The Balkan Town in the Second Half of the 19th Century," *Etudes Balkanigues*, no. 2. 1969, s. 31'den naklen K. Karpat, *a. g. e.,* s. 44.

paralel olarak sorumluluğu da artmıştı. Ordunun asker ihtiyacı, askerlik yapacak çağdaki nüfusun miktarının bilinmesinin yanında artan askeri harcamalar, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini sağlıklı olarak belirlenmesini daha da gerekli hale getirmişti. Doğru bilgi ve kayıt sistemine devlet her zamankinden daha çok muhtaç durumdaydı[513]. Nitekim Osmanlı nüfus kaynaklarının, 19. ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'nun ve Balkanlar'ın nüfusu konusunda güvenilir kaynaklar oldukları uzmanlar tarafından artık kabul görmektedir[514]. Osmanlı sayım ve kayıt sisteminin sürekli iyileştirildiği göz önüne alınırsa, bu bölümde yayına sunduğumuz ve Osmanlı'nın son nüfus sayım ve kayıtlarına dayanan nüfus istatistiğinin önemi ve güvenirliği daha iyi anlaşılacaktır.

B. Nüfus İstatistiklerinin Hatalı Yönleri ve Problemler

Osmanlı nüfus istatistiklerinin bütünüyle hiç hatalar içermediğini iddia etmek elbette doğru olmayacaktır. Osmanlı nüfus istatistiklerindeki hatalar, dünyanın her yerinde yapılan sayımlarda karşılaşılacak türden hatalardır. Sayımlar esnasında memurlardan bilgilerin gizlenmesi, kişilerin olduğundan az beyan edilmiş olması, hata kaynaklarının en başında gelen husustur. Günümüzde bile bu tür hataların yapıldığı göz önüne alınırsa konu daha iyi anlaşılacaktır[515].

Osmanlı kayıtlarındaki nüfus kaçakları ve eksik sayımlar, daha çok Müslüman halk arasında oluyordu. Hıristiyanlar, bir takım özerklik ve hak talepleri nedeniyle, bilinçli olarak sayılarını fazla gösterme çabası içindeydiler. En son sayım da uygulanan nizamname hükmüne göre (68. Madde), sayım memurları görevlerini gayrimüslim halkın bulunduğu beldelerde, papaz veya hahamın huzurunda yapıyorlardı. Sayım sonunda da kayıtların

513 K. Karpat, *a. g. e.*, s. 44.

514 Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 49.

515 Bu tür problemler gelişmiş sayım tekniklerine rağmen günümüzde bile meydana gelmektedir. Mesela ABD'de1980 senesinde yapılan nüfus sayımında bazı bölgelerde kimi yaş guruplarında %18'e varan hatalar olduğu ortaya çıkarılmıştı. 1 Mart 190 tarihli New York Times gazetesinden naklen K. Karpat, *a. g. e.*, s. 46.

bir kopyasını yine aynı ruhani liderlere teslim etmekle yükümlüydü[516]. Müslüman göçebelerin sayılma ve kayıtları hep problem olarak kalmıştır[517]. Özellikle doğu ve güney doğudaki sayım bilgileri aşiret yetkililerinin verdiği rakamlara dayanıyordu ve bilgiler de çoğunlukla gerçekten çok az oluyordu[518]. Kaçak ve gizleme olayları Hıristiyanlarda daha azdı. Hıristiyan nüfusun Müslümanlara göre daha durağan ve yerleşik olmaları, kaçakların asgariye inmesinde etken oluyordu. Bu konuda belki de istisnai durum Hakkâri yöresinde yaşayan Nesturilerdir. Bölgedeki Müslüman aşiretlerin yaşam tarzlarına benzer bir hayat süren Nesturilerin, 1914 senesinde yaklaşık 8 bin kadar nüfusunun kayıt dışı kaldığı tahmin edilmekteydi[519].

Aynı durum kadın nüfus için de geçerlidir. 1880'den itibaren kadınların da sayıma tabi tutulmalarına rağmen kadın nüfus, sayım sonuçlarında hep eksiklik çıkmıştır[520].

Osmanlı nüfusunun tarihsel süreç içindeki seyrini ve artışını takip ederken dikkat edilmesi gereken problemlerden bir diğeri de göçler ve konar-göçerlerin iskânıdır. Konar göçerlerin iskânı, sayımlarda kayıt dışı kalmış olan çok miktardaki nüfusun kayıt altına alınması demekti. Ayrıca 1854–1908 yılları arasında beş milyona yakın Müslüman nüfus Balkanlar ve Rusya'dan Anadolu'ya doğru göç etmişti. Buna karşın ülkeden başta Amerika olmak üzere dış ülkelere göç 500 bin ile 800 bin arasındadır[521].

Mevcut Osmanlı nüfus kaynaklarının, 19. ve 20. yüzyılın başlarında Orta Doğu'nun ve Balkanlar'ın nüfusu konusunda gü-

---

516 Bk. *Memalik-i Osmaniye'nin …*, s. 2.

517 K. Karpat, *a. g. e.*, s. 48.

518 Y. PRK. ASK. 111/18. Ayrıca bk. 1905/1906 sayımıyla ilgili belgelerin bulunduğu DH. MKT. 971 ve 972 numaralı dosyalar.

519 *Memalik-i Osmaniye'nin…*, s. 3.

520 1883 sayımında Balkanlarda, Doğu Anadolu, Suriye ve Irak'ta bazı yerlerde kadın nüfus hiç sayılamamıştı. Bk. BOA. DH. MKT. 2418/30; BOA. Y. PRK. A. 8/78. Sayım ve istatistiklerdeki bu durum dağlık bölgelere doğru arttığı var sayılarak %8'den %15'e varan oranlarda düzeltmelere ihtiyaç duyulduğu araştırıcılarca kabul edilmektedir. Bk. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 48.

521 Bkz. K. Karpat*, a. g. e.,* s. 49.

venilir kaynaklar oldukları kabul edilmektedir. Gerekli istatistik ölçütleriyle sayımlardaki hata payları giderilerek bu kaynaklardan doğru olarak yararlanmanın mümkün olduğu ciddi araştırmacılar ve kaynaklarca kabul edilmektedir[522]. Osmanlı sayım ve kayıt sisteminin sürekli iyileştirildiği göz önüne alınırsa, bu bölümde yayına sunduğumuz ve Osmanlı'nın son nüfus sayım ve kayıtlarına dayanan nüfus istatistikinin önemi ve güvenirliği daha iyi anlaşılacaktır.

522 Bkz. K. Karpat, *a. g. e.,* s. 49.

II. 1914 Yılında Kayıt Dışı Kalmış Nüfus

Yayına esas aldığımız statistik, ülkenin 1914 senesi idari yapısına göre düzenlenmişti. Hicaz, Yemen, Musul, Bağdat, Basra vilayetleriyle Cebel-i Lübnan, Asir ve Medine-i Münevvere sancaklarında nüfus sayım ve kayıt işlemleri yapılmadığından, bu vilayet ve sancaklar istatistikte yer almıyordu. Ayrıca doğu vilayetlerinin bir kısmında konargöçer olan aşiretler ile bölgenin dağlık kısımlarında yerleşik olan Kürtler ile Hakkâri Sancağı dâhilinde aşiret halinde yaşayan bir takım Nesturiler, tahrir ve tescil olunamadığından, her yıl düzenli olarak yapılan istatistiklerin dışında kalmışlardır. Bu durumda olan nüfusun daha çok Van (Van, Hakkâri), Bitlis (Bitlis, Muş, Siirt, Bingöl), Diyarbakır (Diyarbakır, Mardin, Siverek, Maden) ve Mamuratülaziz (Elazığ, Malatya, Tunceli) vilayetleri dâhilinde olmaları göz önüne alınarak, bu vilayetlerde sayım dışı kalan nüfusun miktarı aşağıdaki gibi tahmin olunmuştur:

Müslümanlar:

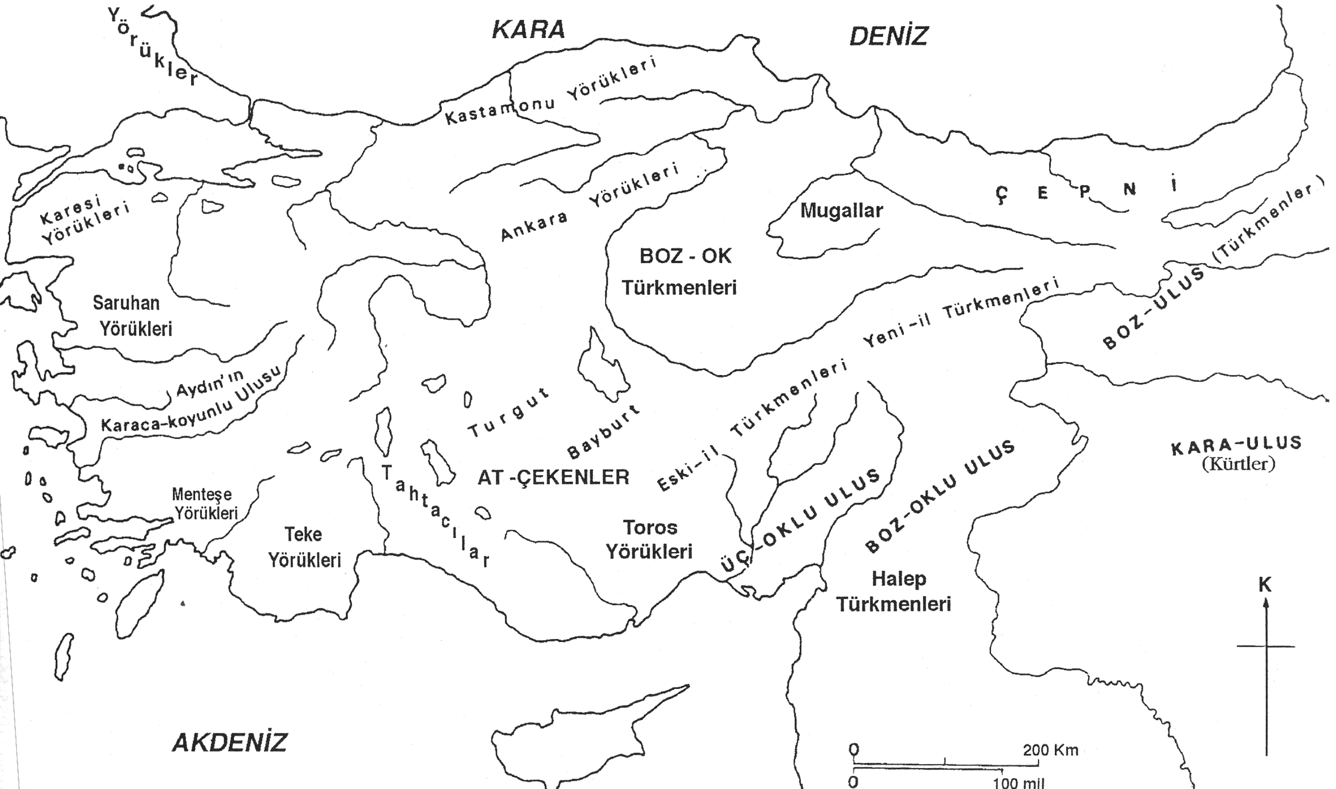
Van 122.370,	Bitlis 92.999,
Elazığ 107.644,	Diyarbakır 196.840.

Nesturiler:	Van 33.909.
Diğer:	Van 2.122.

III. Etnik ve Dini Grupların Genel Nüfus Tablosu

1914 Senesinde Osmanlı İmparatorluğunun topraklarında (Rumeli, Anadolu, Suriye, Beyrut Filistin ve Zor sancağı) Yaşayan Etnik/Dini Grupların toplam nüfus sayıları aşağıdaki gibiydi:

İslam :15.044.846	Rum :1.729.738
Ermeni :1.161.169	Musevi :187.073
Rum Katolik :62.468	Ermeni Katolik :67.838
Protestan :65.844	Latin :24.845
Süryani :54.850	Süryani-i Kadim :4.133
Keldani :13.211	Yakubi :6.932
Marunî :47.406	Samiri :164
Nesturi :8.091	Yezidi :6.957
Kıpti :11.169	Dürzî :7.385
Kazak :1.006	Bulgar :14.908
Sırp :1	Ulah :82
Toplam	**:18.520.016**

Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler (Kaynak, Faruk Sümer)

Dördüncü Bölüm

Vilayetlerin Nüfus Listesi

Osmanlı idari taksimatına göre ülke, başlarında valilerin bulunduğu vilayetlere ayrılmaktaydı. Vilayetler sancaklara (liva), sancaklar da kazalara bölünmüştü. Ancak, ülkenin bir kısmında bu genel sisteme uyulmamaktaydı. Bazı sancakların (elviye) doğrudan merkeze bağlı olarak yönetilmesi tercih edilmişti. Bunlara "müstakil sancaklar" deniyordu.

Vilayetler, çoğunlukla 3 veya 4 sancaktan oluşmaktaydı.

1905/06 sayım ve kayıt sistemi kapsamında bulunan ve günümüz Türkiye sınırları dahilindeki bölgeler ile Suriye, Beyrut ve Filistin de 18 vilayet bulunmaktaydı. (18 de müstakil sancak vardır.)

Dahiliye Nezareti'nin yazışmalarında ve kayıtlarında, vilayet ve müstakil sancakların iki ayrı grup olarak ele alındığı görülmektedir. Bu nedenle, biz de yayınımızda bu düzene uyduk. Birimleri "vilayetler" ve "müstakil sancaklar" olarak iki ana gruba ayrıldıktan sonra her grup kendi içinde alfabetik sıraya konuldu.

I. Adana Vilayeti

Adana vilayeti, bu günkü Mersin (Merkez kaza ile Tarsus) ve Osmaniye illerini de kapsayacak şekilde dört sancağa ayrılmıştı. Bunlar, merkez olan Adana sancağı ile Kozan, Cebel-i Bereket ve Mersin sancaklarıdır.

Vilayetin 1914 senesinde toplam nüfusu 411.023'tür. Nüfusun %83 gibi ezici bir çoğunluğunu (341.903) Müslümanlar teşkil ediyordu. İkinci kalabalık topluluk olan Ermenilerin nüfusu sadece 50.139'dur. Vilayet dahilinde ayrıca 8537 Rum, 66 Musevi, 437 Rum Katolik, 2511 Ermeni Katolik, 5036 Protestan, 174 Latin, 467 Süryani, 406 Keldani, 1045 Yakubi, 302 Mârûni yaşıyordu. Bu nüfusun sancak ve kazalara göre dağılımı şöyledir:

A. Adana (Merkez) Sancağı

1. Merkez Kaza (Adana)

İslam	:71617	Rum	:3104
Ermeni	:14956	Musevî	:20
Rum Katolik	:71	Ermeni Katolik	:888
Protestan	:1006	Latin	:71
Süryani	:441	Keldani	:367
Yakubi	:650	Mârûni	:26
TOPLAM	:93217		

2. Ceyhan Kazası

İslam	:16068	Rum	:110
Ermeni	:299	Musevî	:3
Ermeni Katolik	:13	Protestan	:36
Latin	:5	Süryani	:2
Marunî	:2	TOPLAM	:16538

3. Karaisalı Kazası

İslam	:27771	Ermeni	:20
TOPLAM	:27791		

4. Yumurtalık Kazası

İslam	:6694	Rum	:60
Ermeni	:520	TOPLAM	:7274

B. Kozan Sancağı

1. Kozan (Merkez Kaza)

İslam	:20763	Ermeni	:3859
Ermeni Katolik	:62	Protestan	:146
TOPLAM	:24830		

2. Haçin (Saimbeyli) Kazası

İslam	:16972	Ermeni	:11042
Rum Katolik	:3	Ermeni Katolik	:1103
Protestan	:1405	TOPLAM	:30525

3. Feke Kazası

İslam	:13170	Rum	:1879
Ermeni	:2308	Protestan	:632
TOPLAM	:17989		

4. Kars (Kadirli) Kazası

İslam	:16989	Rum	:16
Ermeni	:1108	Protestan	:99
TOPLAM	:18212		

C. Cebel-i Bereket Sancağı

1. Merkez Kaza (Osmaniye)

İslam	:13193	Rum	:16
Ermeni	:675	Ermeni Katolik	:4
Protestan	:80	Süryani	:1
TOPLAM	:13969		

2. Dörtyol Kazası

İslam	:15495	Rum	:272
Ermeni	:6672	Musevi	:3
Rum Katolik	:8	Ermeni Katolik	:8
Protestan	:366	Latin	:11
Keldani	:3	Marunî	:7
TOPLAM	:22845		

3. İslahiye Kazası

İslam	:10927	Ermeni	:500
TOPLAM	:11427		

5. Bahçe (Bulanık) Kazası

İslam	:14643	Ermeni	:3691
Protestan	:600	TOPLAM	:18934

6. Hassa Kazası

İslam	:8810	Rum	:33
Ermeni	:770	Rum Katolik	:1
Ermeni Katolik	:269	Protestan	:285
Marunî	:169	TOPLAM	:10337

D. Mersin Sancağı

1. Merkez Kaza (Mersin)

İslam	:27844	Rum	:2273
Ermeni	:790	Musevi	:35
Rum Katolik	:73	Ermeni Katolik	:42
Protestan	:68	Latin	:1
Süryani	:23	Keldani	:3
Yakubi	:281	Marunî	:1
TOPLAM	:31434		

2. Tarsus Kazası

İslam	:60947	Rum	:774
Ermeni	:2929	Musevi	:5
Rum Katolik	:281	Ermeni Katolik	:122
Protestan	:313	Latin	:86
Keldani	:33	Yakubi	:114
Marunî	:97		
TOPLAM	:65701		

II. Ankara Vilayeti

Ankara vilayeti, 1914 senesinde dört sancaktan oluşuyordu. Bunlar, merkez sancak olan Ankara ile birlikte Çorum, Kırşehir ve Yozgat'tır. Vilayetin toplam nüfusu bir milyondan biraz az, 953.817'dir. Nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır (877285). Diğerlerinin sayıları şöyledir: Rum 20.226, Ermeni 44.507, Musevî 1.026, Rum Katolik 14, Ermeni Katolik 7.069, Protestan 2.381, Kıpti 1.301, Bulgar 8.

A. Ankara (Merkez) Sancağı

1. Merkez Kaza (Ankara)

İslam	:69066	Rum	:3327
Ermeni	:3341	Ermeni Katolik	:6990
Protestan	:915	Musevi	:1026
TOPLAM	:84665		

2. Ayaş Kazası

İslam	:24986	TOPLAM	:24986

3. Bala Kazası

İslam	:31546	Rum	:48
Ermeni	:11	Bulgar	:8
TOPLAM	:31613		

4. Beypazarı Kazası

İslam	:23931	Rum	:26
TOPLAM	:23957		

5. Haymana Kazası

İslam	:34352	Rum	:180
Ermeni	:91	Rum Katolik	:13
Ermeni Katolik	:40	Protestan	:7
TOPLAM	:34683		

6. Kalecik Kazası

İslam	:44064	Ermeni	:730
TOPLAM	:44794		

7. Nalluhan Kazası

İslam	:16581	Rum	:4
Ermeni	:1088	Ermeni Katolik	:15
Kıpti	:64	TOPLAM	:17752

8. Yabanabad Kazası

İslam	:54957	Rum	:2
Ermeni	:9	Rum Katolik	:1
TOPLAM	:54969		

B. Çorum Sancağı

1. Merkez Kaza (Çorum)

İslam	:83150	Rum	:555
Ermeni	:1231	TOPLAM	:84936

2 İskilip Kazası

İslam	:55016	Rum	:15
Ermeni	:43	Kıpti	:113
TOPLAM	:55187		

3. Sungurlu Kazası

İslam	:40501	Rum	:816
Ermeni	:1863	Protestan	:73
Kıpti	:699	TOPLAM	:43952

4. Osmancık Kazası

İslam	:31824	Rum	:50
Ermeni	:68	TOPLAM	:31942

5. Mecitözü Kazası

İslam	:34134	Rum	:834
Ermeni	:318	Protestan	:167
TOPLAM	:35453		

C. Kırşehir Sancağı

1. Merkez Kaza (Kırşehir)

İslam	:71647	Rum	:412
Ermeni	:1729	Ermeni Katolik	:4
Protestan	:1	TOPLAM	:73793

2. Mucur Kazası

İslam	:8643	TOPLAM	:8643

3. Keskin Kazası

İslam	:48349	Rum	:3039
Ermeni	:1883	Protestan	:188
TOPLAM	:53459		

4. Mecidiye (Çiçekdağı) Kazası

İslam	:21401	Ermeni	:52
TOPLAM	:21453		

5. Avanos Kazası

İslam	:25499	TOPLAM	:25499

D. Yozgat Sancağı

1. Merkez Kaza (Yozgat)

İslam	:77187	Rum	:2281
Ermeni	:13736	Ermeni Katolik	:20
Protestan	:213	TOPLAM	:93437

2. Akdağmadeni Kazası

İslam	:37081	Rum	:7892
Ermeni	:3312	Protestan	:49
Kıpti	:425	TOPLAM	:48759

3. Boğazlıyan Kazası

İslam	:43370	Rum	:745
Ermeni	:14902	Protestan	:768
TOPLAM	:59785		

III. Aydın Vilayeti

Aydın vilayeti; Aydın, İzmir, Manisa ve Denizli sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayetin adı "Aydın" olmakla birlikte vilayet merkezi İzmir ve merkez sancağı da İzmir sancağıydı. Nüfusun toplamı 1.608742'ye ulaşmaktaydı. Vilayetin genelinde Müslüman nüfus ezici bir çoğunluğa sahiptir. Müslüman (1.249.067) nüfusu 299.096 nüfusla Rumlar takip etmektedir. Diğer unsurların nüfusları şöyledir: Ermeni 19.395, Musevî 35.041, Rum Katolik 1, Ermeni Katolik 892, Protestan 479, Latin 1.793, Süryani 2, Keldani 11, Kıpti 2.796, Bulgar 169,

A. Merkez Sancak (İzmir)

1. Merkez Kaza (İzmir)

İslam	:100356	Rum	:73676
Ermeni	:10061	Musevî	:24069
Ermeni Katolik	:813	Protestan	:253
Latin	:1785	TOPLAM	:211.013

2. Bergama Kazası

İslam	:56812	Rum	:16841
Ermeni	:968	Musevî	:698
Bulgar	:12	TOPLAM	:75331

3. Menemen Kazası

İslam	:21433	Bulgar	:51
Rum	:8058	Ermeni	:146
Musevî	:425	TOPLAM	:30113

4. Urla Kazası

İslam	:9361	Süryani	:1
Rum	:24711	Ermeni	:42
Musevî	:423	TOPLAM	:34538

5. Çeşme Kazası

İslam	:4539	Rum	:39073
Musevî	:199	TOPLAM	:43811

6. Foçateyn Kazası

İslam	:7427	Rum	:15670
Musevî	:83	TOPLAM	:23180

7. Kuşadası Kazası

İslam	:11438	Rum	:9220
Ermeni	:114	Musevî	:157
TOPLAM	:20929		

8. Seferihisar Kazası

İslam	:7816	Rum	:2641
Ermeni	:14	Musevî	:4
TOPLAM	:10475		

9. Tire Kazası

İslam	:37514	Rum	:3227
Ermeni	:24	Musevî	:1872
Rum Katolik	:1	Bulgar	:98
TOPLAM	:42736		

10. Bayındır Kazası

İslam	:22622	Rum	:3655
Ermeni	:274	Musevî	:10
TOPLAM	:26561		

11. Ödemiş Kazası

İslam	:71069	Rum	:6104
Ermeni	:1552	Musevî	:12
TOPLAM	:78737		

12. Nif (Kemalpaşa) Kazası

İslam	:19658	Rum	:4876
Ermeni	:12	Musevî	:15
TOPLAM	:24561		

13. Karaburun Kazası

İslam	:8838	Rum	:9934
TOPLAM	:18772		

B. Manisa Sancağı

1. Merkez Kaza (Manisa)

İslam	:86565	Rum	:22471
Ermeni	:2630	Musevî	:2146
Ermeni Katolik	:19	Protestan	:226
Latin	:8	Keldani	:11
TOPLAM	:114076		

2. Kasaba (Turgutlu) Kazası

İslam	:32938	Rum	:3573
Ermeni	:447	Musevî	:983
TOPLAM	:37941		

3. Salihli Kazası

İslam	:28836	Rum	:1693
Ermeni	:91	Musevî	:242
TOPLAM	:30862		

4. Alaşehir Kazası

İslam	:33467	Süryani	:1
Rum	:3359	Ermeni	:17
TOPLAM	:36844		

5. Kula Kazası

İslam	:32022	Rum	:3228
TOPLAM	:35250		

6. Eşme Kazası

İslam	:23415	Rum	:33
TOPLAM	:23455		

7. Demirci Kazası

İslam	:34440	Rum	:141
Ermeni	:9	TOPLAM	:34590

8. Gördes Kazası

İslam	:36858	Rum	:988
TOPLAM	:37846		

9. Karaağaç Kazası

İslam	:18076	Rum	:3388
Ermeni	:919	Musevî	:30
TOPLAM	:22413		

10. Soma Kazası

İslam	:20360	Rum	:2094
Ermeni	:10	Musevî	:11
TOPLAM	:22475		

11. Akhisar Kazası

İslam	:31359	Rum	:6358
Ermeni	:514	Musevî	:471
TOPLAM	:38702		

C. Aydın Sancağı

1. Merkez Kaza (Aydın)

İslam	:82163	Rum	:9702
Ermeni	:245	Musevî	:2560
Ermeni Katolik	:59	Kıpti	:2766
TOPLAM	:97495		

2. Nazilli Kazası

İslam	:50719	Rum	:2699
Ermeni	:543	Musevî	:463
Kıpti	:30	TOPLAM	:54454

3. Bozdoğan Kazası

İslam	:33298	Rum	:406
Ermeni	:11	Musevî	:3
Bulgar	:1	TOPLAM	:33719

4. Söke Kazası

İslam	:20028	Rum	:16720
Ermeni	:133	Musevî	:95
TOPLAM	:36976		

5. Çine Kazası

İslam	:32376	Rum	:651
Ermeni	:2	Musevî	:30
TOPLAM	:33059		

6. Karacasu Kazası

İslam	:18865	Rum	:221
TOPLAM	:19086		

D. Denizli Sancağı

1. Merkez Kaza (Denizli)

İslam	:41788	Rum	:2409
Ermeni	:548	Musevî	:35
TOPLAM	:44780		

2. Tavas Kazası

İslam	:57271	Ermeni	:4
TOPLAM	:57275		

3. Çal Kazası

İslam	:52585	Rum	:177
Ermeni	:14	Ermeni Katolik	:1
TOPLAM	:52777		

4. Buldan Kazası

İslam	:30911	Rum	:24
Ermeni	:14	TOPLAM	:30949

5. Sarayköy Kazası

İslam	:21068	Rum	:1041
Ermeni	:37	Musevî	:5
TOPLAM	:22151		

6. Garbikaraağaç

İslam	:50776	Rum	:34
TOPLAM	:50810		

IV. Beyrut Vilayeti

Osmanlı coğrafyasının etnik olarak en sorunlu yerlerinden birisi olan Beyrut vilayeti beş sancağa ayrılmıştı. Bunlar; vilayet merkezi olan Beyrut, Trablușșam, Akka, Lazkiye ve Nablus sancaklarıdır. Toplam nüfusu 824.873'e ulaşan Beyrut vilayetinin nüfusunun unsurlara göre dağılımı şöyledir: İslam 648.314, Rum 87.244, Ermeni 1.188, Musevî 15.052, Rum Katolik 24.210, Ermeni Katolik 277, Protestan 3.823, Latin 3.367, Süryani 491, Keldani 19, Marunî 40.723, Sâmiri 164, Bulgar 1.

A. Beyrut (Merkez) Sancağı

1. Beyrut (Merkez) Kazası

İslam	:45063	Rum	:22018
Ermeni	:123	Musevî	:3431
Rum Katolik	:3718	Ermeni Katolik	:270
Protestan	:314	Latin	:250
Süryani	:491	Keldani	:19
Marunî	:13446	Bulgar	:1
TOPLAM	:89144		

2. Sur Kazası

İslam	:31653	Rum	:550
Rum Katolik	:4101	Protestan	:206
Marunî	:3059	TOPLAM	:39569

3. Sayda Kazası

İslam	:46472	Rum	:130
Musevî	:859	Rum Katolik	:2540
Ermeni Katolik	:2	Protestan	:110
Latin	:19	Marunî	:3430
TOPLAM	:53562		

4. Merciyûn (Cedide) Kazası

İslam	:22296	Rum	:4777
Musevî	:278	Rum Katolik	:1671
Protestan	:1133	Latin	:103
Marunî	:1338	TOPLAM	:31596

B. Trablusşam Sancağı

1. Merkez Kaza (Trablus)

İslam	:50004	Rum	:10734
Musevî	:72	Rum Katolik	:66
Ermeni Katolik	:5	Protestan	:69
Latin	:23	Marunî	:6396
TOPLAM	:67369		

2. Safita Kazası

İslam	:32254	Rum	:4271
Rum Katolik	:175	Protestan	:137
Marunî	:579	TOPLAM	:37416

3. Akkar Kazası

İslam	:19920	Rum	:12573
Rum Katolik	:671	Protestan	:391
Marunî	:8333	TOPLAM	:41888

4. Hısnu'l Ekrad Kazası

İslam	:16477	Rum	:12185
Rum Katolik	:144	Protestan	:177
Marunî	:775	TOPLAM	:29758

C. Akka Sancağı

1. Merkez Kaza (Akka)

İslam	:31800	Rum	:3959

Ermeni	:4	Musevi	:106
Rum Katolik	:4316	Protestan	:332
Latin	:268	Marunî	:67
TOPLAM	:40852		

2. Hayfâ Kazası

İslam	:23517	Rum	:939
Musevi	:2439	Rum Katolik	:2903
Protestan	:54	Latin	:250
Marunî	:187	TOPLAM	:30289

3. Taberiyâ Kazası

İslam	:8410	Rum	:150
Musevi	:3194	Rum Katolik	:244
Protestan	:5	Latin	:24
TOPLAM	:12027		

4. Safed Kazası

İslam	:22481	Rum	:326
Musevi	:4644	Rum Katolik	:2049
Protestan	:26	Latin	:3
Marunî	:1032	TOPLAM	:30561

5. Nasıra Kazası

İslam	:11777	Rum	:4274
Rum Katolik	:1612	Protestan	:367
Latin	:1820	Marunî	:398
TOPLAM	:20248		

D. Lazkiye Sancağı

1. Lazkiye (Merkez) Kazası

İslam	:46057	Rum	:3485
Ermeni	:481	Protestan	:85
Latin	:24	Marunî	:368
TOPLAM	:50500		

2. Merkab (Banyas) Kazası

İslam	:29469	Rum	:3413
Maruni̇̂	:1315	TOPLAM	:34197

3. Cebele Kazası

İslam	:28586	Rum	:105
TOPLAM	:28691		

4. Sahyun Kazası

İslam	:30626	Rum	:1537
Ermeni	:580	TOPLAM	:32743

E. Nablus Sancağı

1. Nablus (Merkez) Kazası

İslam	:74843	Rum	:1035
Musevi	:29	Protestan	:370
Latin	:357	Sâmiri	:160
TOPLAM	:76794		

2. Beni Sa'ab Kazası

İslam	:35929	Rum	:18
TOPLAM	:35951		

3. Cenin Kazası

İslam	:40780	Rum	:765
Protestan	:47	Latin	:226
TOPLAM	:41818		

V. Bitlis Vilayeti

Bitlis vilayeti, merkez sancak (Bitlis), Siirt, Genç (Bingöl) ve Muş olmak üzere dört sancağa ayrılmıştı. Yarım milyona yaklaşan toplam nüfusun 309.999'u Müslüman, 114.704'i Ermenilerden oluşmaktadır. Geriye kalan küçük grupların nüfus dağılımı da

şöyledir: Ermeni Katolik 2.788, Protestan 1.640, Süryani 3.992, Keldani 4.356.

Ayrıca vilayet genelinde 92.999 sicile geçmemiş Müslim nüfusun varlığı hesaplanmıştı. Daha çok konargöçer aşiretlere ait olan ve tahmini düzeyde kalan bu kayıtsız nüfus, kayıtlı nüfusun istatistiklerine karıştırılmamıştır. Kayıtsız nüfusu da dahil ettiğimiz zaman toplam nüfus 530.478'e ulaşmaktadır.

A. Bitlis Sancağı

1. Merkez Kaza (Bitlis)

İslam	:38701	Ermeni	:18650
Ermeni Katolik	:89	Protestan	:384
Süryani	:350	TOPLAM	:58174

2. Ahlat Kazası

İslam	:10190	Ermeni	:9501
Protestan	:207	TOPLAM	:19898

3. Hizan Kazası

İslam	:11624	Ermeni	:5023
TOPLAM	:16647		

4. Mutki Kazası

İslam	:12462
Ermeni	:4110
TOPLAM	:16572

B. Siirt Sancağı

1. Merkez Kaza (Siirt)

İslam	:27649	Ermeni	:2218
Protestan	:412	Süryani	:775
Keldani	:1549	TOPLAM	:32603

2. Eruh Kazası

İslam	:22677	Ermeni	:1890
Süryani	:714	Keldani	:954
TOPLAM	:26235		

3. Pervari Kazası

İslam	:6415	Ermeni	:1326
Keldani	:1781	TOPLAM	:9522

4. Şirvan Kazası

İslam	:15181	Ermeni	:1169
Süryani	:1109	TOPLAM	:17459

5. Garzan Kazası

İslam	:14541	Ermeni	:4225
Protestan	:107	Süryani	:1044
Keldani	:72	TOPLAM	:19989

C. Genç Sancağı (Bingöl)

1. Merkez Kaza (Genç)

İslam	:24467	Ermeni	:1603
TOPLAM	:26070		

2. Çapakçur (Bingöl) Kazası

İslam	:11292	Ermeni	:734
TOPLAM	:12026		

3. Kulp Kazası

İslam	:15252	Ermeni	:3573
TOPLAM	:18825		

D. Muş Sancağı

1. Merkez Kaza (Muş)

İslam	:30254	Ermeni	:33087
Ermeni Katolik	:2699	Protestan	:530
TOPLAM	:66570		

2. Bulanık Kazası

İslam	:16372
Ermeni	:14662
TOPLAM	:31034

3. Sason Kazası

İslam	:7454	Ermeni	:6505
TOPLAM	:13959		

4. Malazgirt Kazası

İslam	:30929	Ermeni	:4438
TOPLAM	:35367		

5. Varto Kazası

İslam	:14539
Ermeni	:1990
TOPLAM	:16529

VI. Diyarbekir Vilayeti

Diyarbekir vilayeti; merkez sancağından (Diyarbekir) başka Mardin, Siverek Maden sancaklarından oluşmaktaydı. 619.825'e ulaşan toplam nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 492.101, Rum 1.822, Ermeni 55.890, Musevî 2.085, Rum Katolik 113, Ermeni Katolik 9.960, Protestan 7.376, Süryani 37.976, Süryani-i Kadim 4.133, Keldani 5.994, Yezidi 2.375.

Ayrıca vilayete genelinde 196.840 sicile geçmemiş Müslim nüfusun varlığı hesaplanmıştı. Daha çok konargöçer aşiretlere ait olan ve tahmini düzeyde kalan bu kayıtsız nüfus, kayıtlı nüfusun

istatistiklerine karıştırılmamıştı. Kayıtsız bu nüfusu da dahil ettiğimiz zaman toplam nüfus 817.665'e ulaşmaktadır.

A. Diyarbakır (Merkez) Sancağı

1. Diyarbakır (Merkez) Kazası

İslam	:52285	Rum	:343
Ermeni	:13970	Musevî	:520
Rum Katolik	:113	Ermeni Katolik	:1269
Protestan	:1228	Süryani	:3820
Süryani-i Kadim	:296	Keldani	:1245
TOPLAM	:75089		

2. Lice Kazası

İslam	:23595	Ermeni	:4151
Protestan	:508	Süryani	:468
TOPLAM	:28722		

3. Silvan Kazası

İslam	:26330	Rum	:507
Ermeni	:12756	Protestan	:327
Süryani	:932	Keldani	:891
TOPLAM	:41743		

4. Dirik Kazası

İslam	:21189	Ermeni	:415
Ermeni Katolik	:436	Protestan	:277
Süryani	:165	Süryani-i Kadim	:104
Yezidi	:82	TOPLAM	:22668

5. Beşiri Kazası

İslam	:11015	Ermeni	:3369
Ermeni Katolik	:58	Süryani	:1393
Yezidi	:233	TOPLAM	:16068

B. Mardin Sancağı

1. Merkez Kaza (Mardin)

İslam	:51116	Rum	:12
Ermeni	:4	Ermeni Katolik	:6974
Protestan	:917	Süryani	:9227
Süryani-i Kadim	:2858	Keldani	:861
TOPLAM	:71969		

2. Cizre Kazası

İslam	:17022	Ermeni	:268
Musevî	:234	Protestan	:90
Süryani	:3009	Süryani-i Kadim	:140
Keldani	:2753	Yezidi	:1022
TOPLAM	:24538		

3. Midyat Kazası

İslam	:42607	Ermeni	:67
Protestan	:1385	Süryani	:13470
Süryani-i Kadim	:451	Keldani	:73
Yezidi	:724	TOPLAM	:58777

4. Savur Kazası

İslam	:39928	Ermeni	:5
Ermeni Katolik	:96	Protestan	:931
Süryani	:1316	Süryani-i Kadim	:80
TOPLAM	:42356		

5. Nusaybin

İslam	:12842	Musevî	:1009
Süryani	:2766	Keldani	:75
Yezidi	:314	TOPLAM	:17006

C. Siverek Sancağı

1. Merkez Kaza (Siverek)

İslam	:50435	Ermeni	:2455
Musevî	:136	Ermeni Katolik	:126
Protestan	:272	Süryani	:638
TOPLAM	:54062		

2. Çermik Kazası

İslam	:19226
Ermeni	:784
Musevî	:184
Protestan	:37
TOPLAM	:20231

3. Viranşehir Kazası

İslam	:15477	Rum	:2
Ermeni	:521	Musevî	:2
Ermeni Katolik	:528	Protestan	:53
Süryani	:772	Süryani-i Kadim	:204
Keldani	:96	TOPLAM	:17655

D. Maden Sancağı

1. Merkez Kaza (Ergani)

İslam	:71493	Rum	:958
Ermeni	:8901	Ermeni Katolik	:473
Protestan	:1185	TOPLAM	:83010

2. Palu Kazası

İslam	:37541	Ermeni	:8224
Protestan	:166	TOPLAM	:45931

VII. Edirne Vilayeti

Edirne vilayeti, 1914 senesinde Edirne, Kırklareli (Kırkkilise sancağı), Tekirdağ (Tekfurdağı sancağı) ve Gelibolu (Gelibolu sancağı)'yu kapsıyordu. 631.094 olan toplam nüfusun %50'sinden fazlasını (360.417) Müslümanlar oluşturuyordu. 224.459 nüfusla Rumlarda küçümsenmeyecek bir orandaydılar. Diğer unsurların dağılımı da şöyledir: 19725 Ermeni, 22515 Musevi, 221 Rum Katolik, 48 Ermeni Katolik, 115 Protestan, 1092 Kıpti, 2502 Bulgar.

A. Edirne (Merkez) Sancağı

1. Edirne (Merkez) Kazası

İslam	:53731	Rum	:36222
Ermeni	:4536	Musevî	:13889
Rum Katolik	:45	Kıpti	:478
Bulgar	:648	TOPLAM	:109549

2. Mustafa Paşa Kazası

İslam	:11857	Rum	:6134
Musevî	:568	TOPLAM	:18559

3. Seymenli Kazası

İslam	:4594	Rum	:4235
Ermeni	:1	Musevî	:10
TOPLAM	:8840		

4. Lala Paşa Kazası

İslam	:13987	Rum	:1878
TOPLAM	:15865		

5. Dimetoka Kazası

İslam	:20110	Rum	:24447
Ermeni	:174	Musevî	:986
Kıpti	:225	TOPLAM	:45942

6. Uzunköprü Kazası

İslam	:26483	Rum	:13711
Ermeni	:81	Musevî	:232
Kıpti	:349	TOPLAM	:40856

B. Kırkkilise Sancağı

1. Merkez Kaza (Kırklareli)

İslam	:22022	Rum	:14154
Musevî	:987	Bulgar	:1599
TOPLAM	:38762		

2. Lüleburgaz Kazası

İslam	:14777	Rum	:3125
Ermeni	:64	Musevî	:434
TOPLAM	:18400		

3. Baba-yı Atik (Babaeski) Kazası

İslam	:16749	Rum	:2195
Musevî	:48	TOPLAM	:18992

4. Vize Kazası

İslam	:10020	Rum	:4089
TOPLAM	:14109		

5. Demirköy Kazası

İslam	:4023	Rum	:5110
TOPLAM	:9133		

6. Pınarhisar Kazası

İslam	:10976	Rum	:3126
TOPLAM	:14102		

C. Tekfurdağı Sancağı

1. Merkez Kaza (Tekirdağ)

İslam	:19484	Rum	:4618
Ermeni	:9093	Musevî	:1566
Ermeni Katolik	:48	Protestan	:115
TOPLAM	:34924		

2. Çorlu Kazası

İslam	:13858	Rum	:3415
Ermeni	:1678	Musevî	:1211
Kıpti	:40	TOPLAM	:20202

3. Malkara Kazası

İslam	:24857	Rum	:14523
Ermeni	:2658	Rum Katolik	:176
TOPLAM	:42214		

4. Hayrabolu Kazası

İslam	:19914	Rum	:3971
Ermeni	:193	TOPLAM	:24078

5. Saray Kazası

İslam	:16990	Rum	:2035
Ermeni	:1	Musevî	:4
TOPLAM	:19030		

D. Gelibolu Sancağı

1. Merkez Kaza (Gelibolu)

İslam	:8220	Rum	:16137
Ermeni	:1190	Musevî	:2576
TOPLAM	:28123		

2. Keşan Kazası

İslam	:15221	Rum	:15371
Ermeni	:51	Musevî	:1
TOPLAM	:30644		

3. İpsala Kazası

İslam	:11296	Rum	:7007
TOPLAM	:18303		

4. Şarköy Kazası

İslam	:5604	Rum	:11009
TOPLAM	:16613		

5. Mürefte Kazası

İslam	:2730	Rum	:14146
TOPLAM	:16876		

6. İnöz Kazası

İslam	:5523	Rum	:3509
Bulgar	:234	TOPLAM	:9266

7. Eceabat Kazası

İslam	:7391	Rum	:10292
Ermeni	:5	Musevî	:3
Bulgar	:21	TOPLAM	:17712

VIII. Erzurum Vilayeti

Erzurum vilayeti; Erzurum, Erzincan ve Beyazıt (Bu günkü Ağrı ili sınırlarıyla) sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayetin toplam nüfusu 815.432'dir. Müslümanların nüfusun büyük ekseriyetini teşkil ettikleri görülmektedir (673297). Ermeniler 125.657 nüfusla ekseriyet olarak ikinci sırada yer alıyorlardı. Diğer unsurlarsa küçük azınlıklar oluşturmaktaydı. Dağılımı şöyledir: Rum 4.859, Musevî 10, Rum Katolik 5, Ermeni Katolik 8.720, Protestan 2.241, Latin 1, Süryani 88, Keldani 13, Yezidi 517, Kıbti 24.

A. Erzurum (Merkez) Sancağı

1. Merkez Kaza (Erzurum)

İslam	:83070	Rum	:1092
Ermeni	:32751	Musevi	:10
Rum Katolik	:5	Ermeni Katolik	:1308
Protestan	:483	Latin	:1
Süryani	:34	Keldani	:13
Kıpti	:10	TOPLAM	:118777

2. Pasinler (Hasankale) Kazası

İslam	:56403	Ermeni	:10046
TOPLAM	:66449		

3. Bayburt Kazası

İslam	:64289	Rum	:1148
Ermeni	:12025	TOPLAM	:77462

4. İspir Kazası

İslam	:40015	Ermeni	:2920
TOPLAM	:42935		

5. Tercan Kazası

İslam	:36153	Rum	:349
Ermeni	:7401	TOPLAM	:43903

6. Tortum Kazası

İslam	:28320	Ermeni	:507
Ermeni Katolik	:716	TOPLAM	:29543

7 Kiskim (Yusufeli) Kazası

İslam	:36122	Rum	:37
Ermeni	:908	Ermeni Katolik	:5285
TOPLAM	:42352		

8. Kığı Kazası

İslam	:35572	Ermeni	:13621
Protestan	:988	TOPLAM	:50181

9. Namrevan (Narman) Kazası

İslam	:28684	Rum	:2
Ermeni	:556	Kıbti	:14
TOPLAM	:29256		

10. Hınıs Kazası

İslam	:33525	Ermeni	:7779
Protestan	:450	TOPLAM	:41754

B. Erzincan Sancağı

1. Merkez Kaza (Erzincan)

İslam	:53898	Rum	:275
Ermeni	:16144	Protestan	:147
Süryani	:54	TOPLAM	:70518

2. Pülümür Kazası

İslam	:11755	Ermeni	:511
TOPLAM	:12266		

3. Refahiye Kazası

İslam	:23308	Rum	:1394
Ermeni	:1270	TOPLAM	:25972

4. Kuruçay Kazası

İslam	:11466	Ermeni	:2649
TOPLAM	:14115		

5. Kemah Kazası

İslam	:20742	Rum	:560
Ermeni	:4597	Protestan	:144
TOPLAM	:26043		

C. Beyazıt Sancağı

1. Merkez Kaza (Doğu Beyazıt)

İslam	:20952	Rum	:2
Ermeni	:2619	Yezidi	:391
TOPLAM	:23964		

2. Eleşkirt Kazası

İslam	:23368	Ermeni	:4202
Ermeni Katolik	:1393	Protestan	:29
TOPLAM	:28992		

3. Diyadin Kazası

İslam	:19640	Ermeni	:904
Yezidi	:126	TOPLAM	:20670

4. Tutak Kazası

İslam	:23873	Ermeni	:1070
TOPLAM	:24943		

5. Karakilise (Ağrı) Kazası

İslam	:22142	Ermeni	:3177
Ermeni Katolik	:18	TOPLAM	:25337

IX. Halep Vilayeti

Halep vilayeti, Halep ve Ayıntap (Antep) sancaklarından oluşmaktaydı. Antep gibi geçmişten beri önemli bir Türkmen yerleşim yeri olan Halep sancağı, Misak-ı Millî kararına göre milli sınırlar içerisinde kabul edilmesine rağmen Fransızların işgalindeki Suriye'ye bırakılan yerler arasında kalmıştır.

Vilayette 667.790 olan toplam nüfusun çok büyük bir kısmı (576.320'i) Müslümandır. Diğer unsurların dağılımı da şöyledir: Rum 13772, Ermeni 35.104, Musevî 12.193, Rum Katolik 8.182, Ermeni Katolik 5.739, Protestan 8.643, Latin 1.776, Süryani 2.956, Keldani 365, Yakubi 309, Yezidi 316, Kıpti 159, Bulgar 1.956.

A. Merkez Sancağı (Halep)

1. Merkez Kaza (Halep)

İslam	:93976	Rum	:1173
Ermeni	:3603	Musevî	:9973
Rum Katolik	:7772	Ermeni Katolik	:3952
Protestan	:385	Latin	:606
Süryani	:2874	Keldani	:262
Yakubi	:144	Bulgar	:1956
TOPLAM	:126676		

2. İskenderun Kazası

İslam	:14140	Rum	:2373
Ermeni	:1519	Musevî	:129
Rum Katolik	:213	Ermeni Katolik	:65
Protestan	:33	Latin	:70
Süryani	:78	Keldani	:102
Yakubi	:153	TOPLAM	:18875

3. İdlib Kazası

İslam	:51762	Rum	:845
Musevî	:53	Protestan	:84
TOPLAM	:52744		

4. Antakya Kazası

İslam	:78054	Rum	:7352
Ermeni	:4773	Musevî	:357
Rum Katolik	:179	Ermeni Katolik	:72
Protestan	:736	Süryani	:4
Yakubi	:10	TOPLAM	:91537

5. Bab Kazası

İslam	:25359	Ermeni	:31
Rum Katolik	:8	Ermeni Katolik	:2
Keldani	:1	TOPLAM	:25401

6. Bilan Kazası

İslam	:10506	Ermeni	:1696
Musevî	:18	Rum Katolik	:2
Ermeni Katolik	:314	Protestan	:232
Yakubi	:2	Kıpti	:46
TOPLAM	:12816		

7. Cisru Şugûr Kazası

İslam	:26435	Rum	:1488
Ermeni	:4150	Rum Katolik	:1
Ermeni Katolik	:517	Protestan	:2027
Latin	:488	TOPLAM	:35106

8. Harim Kazası

İslam	:29967	Rum	:13
Ermeni	:47	Musevî	:1
Latin	:2	Kıpti	:14
TOPLAM	:30044		

9. Cebelü Sem’ân Kazası

İslam	:25138	TOPLAM	:25138

10. Ma’ratu’n-nu’mân Kazası

İslam	:20272	Rum	:27
TOPLAM	:20299		

11. Menbiç Kazası

İslam	:2768	Ermeni	:7
Musevî	:1	Ermeni Katolik	:11
Protestan	:13	TOPLAM	:2800

B. Ayıntap (Antep) Sancağı

1. Merkez Kaza (Antep)

İslam	:89769	Rum	:67
Ermeni	:14466	Musevî	:860
Rum Katolik	:7	Ermeni Katolik	:393
Protestan	:4635	Latin	:610
Kıpti	:3	TOPLAM	:110810

2. Kilis Kazası

İslam	:78905	Rum	:434
Ermeni	:3934	Musevî	:775
Ermeni Katolik	:376	Protestan	:390
TOPLAM	:84814		

3. Rumkale Kazası

İslam	:29269	Ermeni	:878
Musevî	:26	Ermeni Katolik	:37
Protestan	:108	Yezidi	:316
Kıpti	:96	TOPLAM	:30730

X. Hüdavendigar Vilayeti

Hüdavendigar vilayeti, Bursa merkezli Hüdavendigar sancağı ve Bilecik merkezli Ertuğrul sancağından oluşmaktaydı. Toplam nüfusu 616. 227 olan vilayetin 474.114'i İslam, 74.927'si Rum, 58.921'i Ermeni idi. Diğer küçük grupların dağılımı şöyledir: Musevî 4.126, Ermeni Katolik 1.278, Protestan 992, Kıpti 1.869.

A. Merkez Sancak (Bursa)

1. Merkez Kaza (Bursa)

İslam	:111301	Rum	:24048
Ermeni	:6433	Musevî	:3687
Ermeni Katolik	:691	Protestan	:278
Kıpti	:1339	TOPLAM	:147777

2. Gemlik Kazası

İslam	:16373	Rum	:8568
Ermeni	:3348	TOPLAM	:28289

3. Orhangazi Kazası

İslam	:11884	Ermeni	:22726
Ermeni Katolik	:36	Protestan	:121
TOPLAM	:34767		

4. Karacabey Kazası

İslam	:25763	Rum	:9921
Ermeni	:987	Kıpti	:530
Musevî	:44	Protestan	:49
TOPLAM	:37294		

5. Mudanya Kazası

İslam	:7677	Rum	:17389
Ermeni	:100	Musevî	:53
Ermeni Katolik	:20	TOPLAM	:25239

6. Kirmasti Kazası

İslam	:56599	Rum	:1381
Ermeni	:1016	Musevî	:184
TOPLAM	:59180		

7. Orhaneli Kazası

İslam	:47140	Rum	:44
Ermeni	:6	TOPLAM	:47190

B. Ertuğrul Sancağı (Bilecik)

1. Merkez Kaza (Bilecik)

İslam	:59508	Rum	:9877
Ermeni	:7774	Musevî	:52

Ermeni Katolik	:479	Protestan	:183
TOPLAM	:77873		

2. Söğüt Kazası

İslam	:55223	Rum	:1982
Ermeni	:7770	Ermeni Katolik	:52
Protestan	:136	TOPLAM	:65163

3. İnegöl Kazası

İslam	:56238	Rum	:34
Ermeni	:7101	Musevî	:106
Protestan	:225	TOPLAM	:63704

4. Yenişehir Kazası

İslam	:26408	Rum	:1683
Ermeni	:1660	TOPLAM	:29751

XI. İstanbul Vilâyeti

İstanbul vilayeti, Rumeli yakasında Bakırköy, Anadolu yakasında da Adalarla birlikte Şile ve Gebze'ye kadar uzanıyordu. Nüfusun çoğunluğunun İstanbul şehir merkezinde yaşadığını bildiğimiz İstanbul vilayetinin toplam nüfusu 909.978 idi. Bu nüfus içinde Müslümanların sayısı 560.434'tür. İkinci büyük grubu 205.375 nüfusla Rumlar oluşturmaktadır. Ermeniler 72.962 nüfusla üçüncü büyük grubu oluşturur. Musevilerin sayısı da küçümsenmeyecek orandadır (52.126). Diğer küçük grupların sayıları da şöyledir: Rum Katolik 387, Ermeni Katolik 9918, Protestan 1.213, Latin 2.905, Süryani 562, Keldani 476, Kıpti 280, Bulgar 3.339, Sırp 1.

1. İstanbul Şehri

İslam	:279056	Rum	:64287
Ermeni	:27575	Musevi	:13441
Rum Katolik	:32	Ermeni Katolik	:520

Protestan	:221	Latin	:139
Süryani	:18	Bulgar	:1603
TOPLAM	:386892		

2. Makriköy (Bakırköy) Kazası

İslam	:28967	Rum	:11221
Ermeni	:5734	Musevi	:364
Rum Katolik	:46	Ermeni Katolik	:220
Protestan	:6	Süryani	:5
Kıpti	:280	Bulgar	:52
Sırp	:1	TOPLAM	:46896

3. Adalar Kazası

İslam	:1586	Rum	:8725
Ermeni	:596	Musevi	:79
Rum Katolik	:5	Ermeni Katolik	:56
Protestan	:6	Latin	:8
Süryani	:5	Bulgar	:21
TOPLAM	:11087		

4. Beyoğlu ve Boğaziçi (Rumeli Yakası)

İslam	:117267	Rum	:75971
Ermeni	:22180	Musevi	:31080
Rum Katolik	:272	Ermeni Katolik	:8462
Protestan	:739	Latin	:2669
Süryani	:511	Keldani	:476
Bulgar	:1467	TOPLAM	:261094

5. Üsküdar ve Boğaziçi (Anadolu Yakası)

İslam	:70447	Rum	:19832
Ermeni	:13296	Musevi	:6836
Rum Katolik	:31	Ermeni Katolik	:653
Protestan	:240	Latin	:89
Süryani	:23	Bulgar	:196
TOPLAM	:111643		

6. Gekboze (Gebze) Kazası

İslam	:26220	Rum	:5856
Ermeni	:47	Musevi	:21
TOPLAM	:32144		

7. Kartal Kazası

İslam	:8257	Rum	:6862
Ermeni	:3209	Musevi	:13
Ermeni Katolik	:7	TOPLAM	:18348

7. Beykoz Kazası

İslam	:14466	Rum	:3708
Ermeni	:325	Musevi	:292
Protestan	:1	TOPLAM	:18792

8. Şile Kazası

İslam	:14168	Rum	:8913
TOPLAM	:23081		

XII. Kastamonu Vilayeti

Kastamonu vilayeti, merkez Kastamonu sancağı, Sinop ve Çankırı kazalarından oluşmaktaydı. 767.227 olan toplam nüfusun tamamına yakını Müslümanlardan oluşmaktaydı (737.302). Diğer unsurların nüfus dağılımı da şöyledir: Rum 20.958, Ermeni 8.959, Musevî 8.

A. Merkez Sancak (Kastamonu)

1. Merkez Kaza (Kastamonu)

İslam	:67467	Rum	:2468
Ermeni	:2153	TOPLAM	:72088

2. İnebolu Kazası

İslam	:80431	Rum	:3289
Ermeni	:167	TOPLAM	:83887

3. Zağferanbolu (Safranbolu) Kazası

İslam	:59866	Rum	:3818
TOPLAM	:63684		

4. Taşköprü Kazası

İslam	:50721	Rum	:65
Ermeni	:1477	TOPLAM	:52263

5. Daday Kazası

İslam	:47536	Rum	:46
Ermeni	:310	TOPLAM	:47892

6. Cide Kazası

İslam	:41845	Rum	:388
Ermeni	:3	TOPLAM	:42236

7. Araç Kazası

İslam	:41642	Rum	:53
Ermeni	:10	TOPLAM	:41705

8. Tosya Kazası

İslam	:29489	Rum	:680
Ermeni	:114	TOPLAM	:30283

B. Kengırı (Çankırı) Sancağı

1. Merkez Kaza (Çankırı)

İslam	:94385	Rum	:1234
Ermeni	:472	TOPLAM	:96091

2. Çerkeş Kazası

İslam	:63519	Rum	:103
Ermeni	:10	TOPLAM	:63632

C. Sinop Sancağı

1. Merkez Kaza (Sinop)

İslam	:28290	Rum	:4595
Ermeni	:675	Musevî	:8
TOPLAM	:33568		

2. Boyabat Kazası

İslam	:59324	Rum	:194
Ermeni	:3074		
TOPLAM	:62592		

3. Ayancık Kazası

İslam	:42556	Rum	:1917
Ermeni	:3	TOPLAM	:44476

4. Gerze Kazası

İslam	:30231	Rum	:2108
Ermeni	:491	TOPLAM	:32830

XIII. Konya Vilayeti

Konya vilayeti, 1914 tarihinde bu günkü Karaman, Ereğli, Burdur ve Isparta illerini kapsıyordu. Konya, Burdur ve Isparta sancaklarından oluşuyordu. Toplam nüfusun (789.308) çok büyük bir bölümünü İslamlar oluşturmaktaydı (750.712). Genel nüfus içinde Rumlar (25.071) ve Ermeniler (12.971) küçük azınlıklar durumundaydılar. Diğer küçük grupların sayıları da şöyledir: Musevî 4, Rum Katolik 79, Protestan 254, Keldani 4, Latin 1, Kazak 212.

A. Merkez Sancağı (Konya)

1. Merkez Kaza (Konya)

İslam	:101880	Rum	:6542
Ermeni	:3235	Rum Katolik	:77

Protestan	:200	Keldani	:4
TOPLAM	:111938		

2. Akşehir Kazası

İslam	:57234	Rum	:2266
Ermeni	:4890	Musevî	:1
Kazak	:212	TOPLAM	:64603

3. Beyşehir Kazası

İslam	:41596	Rum	:122
Ermeni	:33	TOPLAM	:41751

4. Seydişehir Kazası

İslam	:22946	Rum	:26
Ermeni	:129	TOPLAM	:23101

5. Ilgın Kazası

İslam	:31932	Rum	:705
Ermeni	:103	TOPLAM	:32740

6. Bozkır Kazası

İslam	:55115	Rum	:272
TOPLAM	:55387		

7. Karaman Kazası

İslam	:55237	Rum	:567
Ermeni	:1245	TOPLAM	:57049

8. Ereğli Kazası

İslam	:29102	Rum	:565
Ermeni	:887	Musevî	:3
Rum Katolik	:2	Protestan	:1
Latin	:1	TOPLAM	:30561

9. Sultaniye (Karapınar) Kazası

İslam	:20640	TOPLAM	:20640

10. Koçhisar Kazası

İslam	:35177	Rum	:209
Ermeni	:14	TOPLAM	:35400

11. Ermenek Kazası

İslam	:29424	Rum	:1
Ermeni	:2	TOPLAM	:29427

12. Saidili (Kadınhanı) Kazası

İslam	:39979	Ermeni	:4
TOPLAM	:39983		

B. Burdur Sancağı

1. Merkez Kaza (Burdur)

İslam	:54032	Rum	:2783
Ermeni	:1271	Protestan	:53
TOPLAM	:58139		

2. Tefenni Kazası

İslam	:27671	Rum	:86
Ermeni	:24	TOPLAM	:27781

C. Isparta Sancağı

1. Merkez Kaza (Isparta)

İslam	:46698	Rum	:6648
Ermeni	:1119	TOPLAM	:54465

2. Uluborlu Kazası

İslam	:19367	Rum	:1278
Ermeni	:5	TOPLAM	:20650

3. Eğirdir Kazası

İslam	:27020	Rum	:2982
TOPLAM	:30002		

4. Karaağaç Kazası

İslam	:25743	Rum	:10
TOPLAM	:25753		

5. Yalvaç Kazası

İslam	:29919	Rum	:9
Ermeni	:10	TOPLAM	:29938

XIV. Ma'muratülaziz (Elazığ) Vilayeti

Mamuratülaziz vilayeti, Merkez (Elazığ) sancağı, Dersim (Tunceli) ve Malatya sancaklarından oluşmaktaydı. Toplam 538.227 nüfusu olan vilayette Müslümanların nüfusu 446.379 nüfusla büyük bir oran tutuyordu. İkinci büyük etnik grubu oluşturan Ermenilerin nüfusu 76.070'tir. Diğerlerinin nüfus dağılımı şöyledir: Ermeni Katolik 3751, Rum 971, Protestan 8043, Latin 715, Süryani 2234, Keldani 8, Kıpti 56.

Ayrıca vilayete genelinde 107.644 sicile geçmemiş Müslim nüfusun varlığı hesaplanmıştı. Daha çok konargöçer aşiretlere ait olan ve tahmini düzeyde kalan bu kayıtsız nüfus, kayıtlı nüfusun istatistiklerine karıştırılmamıştır. Kayıtsız bu nüfusu da dahil ettiğimiz zaman toplam nüfus 645.871'e ulaşmaktaydı.

A. Merkez Sancağı (Elazığ)

1. Merkez Kaza (Elazığ)

İslam	:56365	Rum	:23
Ermeni	:23725	Ermeni Katolik	:1323
Protestan	:4000	Latin	:374
Süryani	:344	Keldani	:8
TOPLAM	:86162		

2. Harput Kazası

İslam	:22541	Ermeni	:7519
Ermeni Katolik	:125	Protestan	:1528
Latin	:167	Süryani	:639
TOPLAM	:32519		

3. Eğin Kazası

İslam	:32610	Rum	:636
Ermeni	:9373	Ermeni Katolik	:12
Protestan	:503	Kıpti	:36
TOPLAM	:43170		

4. Arabkir Kazası

İslam	:24194	Rum	:1
Ermeni	:9204	Ermeni Katolik	:221
Protestan	:666	TOPLAM	:34286

5. Keban Madeni Kazası

İslam	:23944	Rum	:37
Ermeni	:320	Protestan	:57
TOPLAM	:24358		

6. Pütürge Kazası

İslam	:34166	Ermeni	:679
Süryani	:777	TOPLAM	:35622

B. Malatya Sancağı

1. Merkez Kaza (Malatya)

İslam	:57726	Ermeni	:7060
Ermeni Katolik	:764	Protestan	:390
Latin	:174	Süryani	:18
Kıpti	:11	TOPLAM	:66143

2. Behisni (Besni) Kazası

İslam	:42282	Ermeni	:1550
Ermeni Katolik	:420	TOPLAM	:44252

3. Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Kazası

İslam	:34154	Ermeni	:2189
Ermeni Katolik	:754	Protestan	:441
Süryani	:402	Kıpti	:9
TOPLAM	:37949		

4. Kâhta Kazası

İslam	:16434	Ermeni	:743
Ermeni Katolik	:7	Süryani	:54
TOPLAM	:17238		

5. Akçadağ Kazası

İslam	:35987	Ermeni	:341
Ermeni Katolik	:125	TOPLAM	:36453

C. Dersim Sancağı (Tunceli)

1. Merkez Kaza (Hozat)

İslam	:11874	Ermeni	:1151
TOPLAM	:13025		

2. Çemişkezek Kazası

İslam	:16181	Rum	:267
Ermeni	:3772	Protestan	:215
TOPLAM	:20435		

3. Çarsancak (Akpazar) Kazası

İslam	:12157	Ermeni	:6862
Protestan	:243	TOPLAM	:19262

4. Ovacık Kazası

İslam	:4165	Ermeni	:10
TOPLAM	:4175		

5. Nazimiye (Kızılkilise) Kazası

İslam	:7276	Rum	:7
Ermeni	:89	TOPLAM	:7372

6 Mazkird Kazası

İslam	:14323	Ermeni	:1483
TOPLAM	:15806		

XV. Sivas Vilayeti

Sivas vilayeti; Merkez (Sivas), Amasya, Tokat ve Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) sancaklarından oluşmaktaydı. 1.169.443'e ulaşan toplam nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 939.735, Rum 75.324, Ermeni 143.406, Musevî 344, Ermeni Katolik 3.693, Protestan 4.575, Süryani 3, Kıpti 2.363.

A. Merkez Sancağı (Sivas)

1. Merkez Kaza (Sivas)

İslam	:54819	Rum	:728
Ermeni	:23812	Ermeni Katolik	:1830
Protestan	:434	TOPLAM	:81623

2. Tonus (Şarkışla) Kazası

İslam	:40868	Ermeni	:12969
Ermeni Katolik	:141	Protestan	:584
TOPLAM	:54562		

3. Hafik Kazası

İslam	:40076	Rum	:21
Ermeni	:11376	TOPLAM	:51473

4. Darende Kazası

İslam	:26518	Ermeni	:2798
Ermeni Katolik	:6	Protestan	:58
TOPLAM	:29380		

5. Divriği Kazası

İslam	:30630	Ermeni	:8354
TOPLAM	:38984		

6. Aziziye (Pınarbaşı) Kazası

İslam	:50344	Rum	:8
Ermeni	:1038	Ermeni Katolik	:4
Protestan	:60	TOPLAM	:51454

7. Kangal Kazası

İslam	:29212	Ermeni	:3111
TOPLAM	:32323		

8. Koçgiri (Zara) Kazası

İslam	:47203	Rum	:6112
Ermeni	:5980	Protestan	:76
TOPLAM	:59371		

9. Gürün Kazası

İslam	:15640	Ermeni	:7788
Ermeni Katolik	:414	Protestan	:703
TOPLAM	:24545		

10. Yıldızeli Kazası

İslam	:39239	Rum	:569
Ermeni	:1379	TOPLAM	:41187

B. Amasya Sancağı

1. Merkez Kaza (Amasya)

İslam	:53173	Rum	:2679
Ermeni	:9598	Ermeni Katolik	:121
Protestan	:210	Kıpti	:217
TOPLAM	:65998		

2. Havza Kazası

İslam	:17475	Rum	:7869
Ermeni	:335	TOPLAM	:25679

3. Köprü Kazası

İslam	:41853	Rum	:4755
Ermeni	:1032	Musevî	:1
Ermeni Katolik	:7	Protestan	:320
Kıpti	:282	TOPLAM	:48250

4. Gümüşhacıköy Kazası

İslam	:24957	Rum	:3660
Ermeni	:3549	Protestan	:173
TOPLAM	:32339		

5. Merzifon Kazası

İslam	:25370	Rum	:1067
Ermeni	:8160	Ermeni Katolik	:406
Protestan	:1160	Süryani	:3
Kıpti	:707	TOPLAM	:36873

6. Lâdik Kazası

İslam	:15861
Rum	:4920
Ermeni	:343
TOPLAM	:21124

C. Tokat Sancağı

1. Merkez Kaza (Tokat)

İslam	:90125	Rum	:3997
Ermeni	:12046	Musevî	:339
Ermeni Katolik	:764	Protestan	:115
Kıpti	:370	TOPLAM	:107756

2. Erbaa Kazası

İslam	:50895	Rum	:7922
Ermeni	:3274	Musevî	:4
Protestan	:430	Kıpti	:165
TOPLAM	:62690		

3. Zile Kazası

İslam	:69328	Rum	:154
Ermeni	:2833	Protestan	:88
Kıpti	:268	TOPLAM	:72671

4. Niksar Kazası

İslam	:22843	Rum	:4815
Ermeni	:3183	Kıpti	:24
TOPLAM	:30865		

5. Reşadiye Kazası

İslam	:25660	Rum	:811
TOPLAM	:26471		

D. Karahisar-ı Şarkî Sancağı

1. Merkez Kaza (Şebinkarahisar)

İslam	:26379	Rum	:16383
Ermeni	:8477	Protestan	:17
Kıpti	:330	TOPLAM	:51586

2. Alucra Kazası

İslam	:30737	Rum	:692
Ermeni	:30	TOPLAM	:31459

3. Mesudiye Kazası

İslam	:26510	Rum	:5264
Ermeni	:664	TOPLAM	:32438

4. Suşehri Kazası

İslam	:22871	Rum	:2040
Ermeni	:11240	Protestan	:97
TOPLAM	:36248		

5. Koyulhisar Kazası

İslam	:21199	Rum	:858
Ermeni	:37	TOPLAM	:22094

XVI. Suriye Vilayeti

Şam ve çevresini kapsayan vilayet 1914 yılında Merkez sancak (Şam), Havran, Kerek ve Hama sancaklarını içine almaktaydı. 918.409'a ulaşan nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 791.582, Rum 60.978, Ermeni 413, Musevî 10.140, Rum Katolik 27.662, Ermeni Katolik 247, Protestan 1.873, Latin 2.991, Süryani 3.079, Keldani 351, Ya'kubi 5.577, Marunî 6.111, Yezidi 20, Dürzî 7.385.

A. Merkez Sancağı (Şam)

1.Merkez Kaza (Şam)

İslam	:197507	Rum	:6569
Ermeni	:413	Musevî	:10129
Rum Katolik	:6282	Ermeni Katolik	:237
Protestan	:131	Latin	:122
Süryani	:739	Keldani	:63
Yakubi	:112	Marunî	:300
Yezidi	:20	TOPLAM	:222624

2. Ba'albek Kazası

İslam	:18667	Rum	:1144
Musevî	:1	Rum Katolik	:3713
Ermeni Katolik	:10	Protestan	:10
Latin	:10	Süryani	:6
Marunî	:1536	TOPLAM	:25097

3. Bekâü'l-aziz Kazası

İslam	:19113	Rum	:3403
Rum Katolik	:4261	Protestan	:34
Marunî	:2528	TOPLAM	:29339

4. Zebdânî Kazası

İslam	:14329	Rum	:1448
Rum Katolik	:153	Protestan	:82
Süryani	:7	TOPLAM	:16019

5. Vadiyü'l-Acem Kazası

İslam	:13528	Rum	:2297
Rum Katolik	:34	Protestan	:56
Süryani	:370	Marunî	:13
TOPLAM	:16298		

6. Hasbiya Kazası

İslam	:5063	Rum	:3958
Musevî	:6	Rum Katolik	:591
Protestan	:351	Marunî	:943
Dürzî	:4342	TOPLAM	:15254

7. Raşiya Kazası

İslam	:5407	Rum	:3393
Rum Katolik	:173	Protestan	:62
Süryani	:175	Marunî	:336
Dürzî	:83	TOPLAM	:9629

8. Kuneytara Kazası

İslam	:33534	Rum	:748
Musevî	:4	Rum Katolik	:320
Protestan	:142	Süryani	:12
Marunî	:156	TOPLAM	:34916

9. Duma Kazası

İslam	:35350	Rum	:1337
Rum Katolik	:1671	TOPLAM	:38358

10. Nebek Kazası

İslam	:40139	Rum	:1755
Rum Katolik	:3847	Protestan	:108
Süryani	:495	TOPLAM	:46344

B. Havran Sancağı

1. Merkez Kaza: (Dera)

İslam	:27274	Rum	:241
Rum Katolik	:195	TOPLAM	:27710

2. Ezra' Kazası

İslam	:28196	Rum	:595
Rum Katolik	:781	TOPLAM	:29572

3. Mesmiyye

İslam	:7802	Rum	:239
Rum Katolik	:2756	Dürzî	:2960
TOPLAM	:13757		

4. Basraeskişam Kazası

İslam	:22485	Rum	:3096
Rum Katolik	:594	Protestan	:180
TOPLAM	:26355		

5. Süveyde Kazası

İslam	:23800	Rum	:900
TOPLAM	:24700		

6. Aclûn Kazası

İslam	:57156	Rum	:4749
Latin	:58	Yakubi	:1
Maruni	:3	TOPLAM	:61967

C. Kerek Sancağı

1. Merkez Kaza (Kerek)

İslam	:18550	Rum	:1655
Latin	:317	TOPLAM	:20522

2. Tafîla Kazası

İslam	:7665	Rum	:4
TOPLAM	:7669		

3. Salt Kazası

İslam	:33496	Rum	:3604
Rum Katolik	:783	Protestan	:379
Latin	:1733	TOPLAM	:39995

4. Maân Kazası

İslam	:6012	TOPLAM	:6012

D. Hama Sancağı

1. Merkez Kaza (Hama)

İslam	:64225	Rum	:8089
Rum Katolik	:181	Protestan	:332
Süryani	:501	TOPLAM	:73328

2. Ümraniye Kazası

İslam	:24838	Rum	:1508
Marunî	:141	TOPLAM	:26487

3. Selimiye Kazası

İslam	:19859	TOPLAM	:19859

4. Humus Kazası

İslam	:67587	Rum	:10246
Rum Katolik	:1327	Protestan	:6
Latin	:751	Süryani	:774
Keldani	:288	Yakubi	:5464
Marunî	:155	TOPLAM	:86598

XVII. Trabzon Vilayeti

Trabzon vilayeti, 1914 senesinde bu günkü Ordu, Giresun, Rize ve Gümüşhane illerini kapsayacak şekilde büyük bir sahaya yayılmış ve Trabzon, Lazistan (Rize) ve Gümüşhane olmak üzere üç sancağa ayrılmıştı. Vilayetin 1 milyonu aşan nüfusunun (1.122.947) büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi (921.128). Nüfus oranı olarak ikinci sırada yer alan Rumların nüfusu 161.574'tir. Ermenilerin ise çok daha azdır (37.549). Diğer unsurların nüfus dağılımı da şöyledir: Musevî 8, Ermeni Katolik 1.350, Protestan 1.338.

A. Trabzon (Merkez) Sancağı

1. Merkez Kaza (Trabzon)

İslam	:64726	Rum	:23806
Ermeni	:14846	Musevî	:8
Ermeni Katolik	:1345	Protestan	:127
TOPLAM	:104858		

2. Ordu Kazası

İslam	:111421	Rum	:18505
Ermeni	:12349	Ermeni Katolik	:5
Protestan	:1211	TOPLAM	:143491

3. Of Kazası

İslam	:75050	Rum	:1819
TOPLAM	:76869		

4. Akçaabat Kazası

İslam	:56401	Rum	:6561
Ermeni	:3517	TOPLAM	:66479

5. Tirebolu Kazası

İslam	:48999	Rum	:10530
Ermeni	:868	TOPLAM	:60397

6. Sürmene Kazası

İslam	:57698	Rum	:9762
Ermeni	:323	TOPLAM	:67783

7. Giresun Kazası

İslam	:92301	Rum	:24138
Ermeni	:2275	TOPLAM	:118714

9. Görele Kazası

İslam	:42823	Rum	:1648
Ermeni	:312	TOPLAM	:44783

10. Vakfıkebir Kazası

İslam	:28484	Rum	:13
Ermeni	:51	TOPLAM	:28548

11. Maçka Kazası

İslam	:17950	Rum	:19575
Ermeni	:258	TOPLAM	:37783

B. Lazistan Sancağı

1. Merkez Kaza (Rize)

İslam	:122055	Rum	:1507
Ermeni	:5	TOPLAM	:123567

2. Atina Kazası

İslam	:50297	Rum	:171
Ermeni	:28	TOPLAM	:50496

3. Hopa Kazası

İslam	:38156	Rum	:44
Ermeni	:2	TOPLAM	:38202

C. Gümüşhane Sancağı

1. Merkez Kaza (Gümüşhane)

İslam	:29639	Rum	:9179
Ermeni	:1817	TOPLAM	:40635

2. Torul Kazası

İslam	:29686	Rum	:30547
Ermeni	:24	TOPLAM	:60257

3. Şiran Kazası

İslam	:22312	Rum	:3155
Ermeni	:392	TOPLAM	:25859

4. Kelkit Kazası

İslam	:33130	Rum	:614
Ermeni	:482	TOPLAM	:34226

XVIII. Van Vilayeti

Van vilayeti, Van ve Hakkari Sancaklarından oluşmaktaydı. 259.141 olan toplam nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 179.380, Rum 1, Ermeni 67.792, Musevî 1383, Keldani 1.128, Nesturi 8.091, Yezidi 1366.

Ayrıca 122.370 sicile geçmemiş Müslim, 33.909 Nesturi ve 2.122 diğer unsurlara ait nüfusun varlığı hesaplanmıştı. Daha çok konargöçer aşiretlere ait olan ve tahmini düzeyde kalan bu kayıtsız nüfus, kayıtlı nüfusun istatistiklerine karıştırılmamış-

tır. Kayıtsız bu nüfusu da dahil ettiğimiz zaman toplam nüfus 417.542'ye ulaşmaktaydı.

A. Van (Merkez) Sancağı

1. Merkez Kaza (Van)

İslam	:45119	Ermeni	:33789
Nesturi	:828	TOPLAM	:79736

2. Erciş Kazası

İslam	:27323	Ermeni	:8083
TOPLAM	:35406		

3. Şatak (Çatak) Kazası

İslam	:8132	Ermeni	:4292
Keldani	:293	TOPLAM	:12717

4. Adilcevaz Kazası

İslam	:10820	Ermeni	:4849
TOPLAM	:15669		

5. Gevaş Kazası

İslam	:18123
Ermeni	:10520
TOPLAM	:28643

B. Hakkâri Sancağı

1. Merkez Kaza (Başkale)

İslam	:21848	Rum	:1
Ermeni	:3461	Musevî	:836
Nesturi	:1534	TOPLAM	:27680

2. Çölemerik (Hakkari) Kazası

İslam	:7450	Ermeni	:296
Nesturi	:1258	TOPLAM	:9004

3. Mahmudi (Özalp) Kazası

İslam	:10230	Ermeni	:528
Keldani	:835	Yezidi	:1366
TOPLAM	:12959		

4. Şemdinân (Şemdinli) Kazası

İslam	:9873	Musevî	:274
Nesturi	:1593	TOPLAM	:11740

5. Gevar (Yüksekova) Kazası

İslam	:12771	Ermeni	:959
Musevî	:273	Nesturi	:2878
TOPLAM	:16881		

6. Hoşâb (Güzelsu) Kazası

İslam	:7691	Ermeni	:1015
TOPLAM	:8706		

Beşinci Bölüm

Doğrudan Merkeze Bağlı Sancaklar

Bu statüdeki sancakların başlarında bulunan mutasarrıflar, valiler gibi doğrudan merkeze bağlıydılar. Cumhuriyet'ten sonra sancakların tamamına "İl-vilayet" statüsü kazandırılarak başlarına valiler atanmıştır. Mutasarrıflıklar ilga edilmiştir. Osmanlı dönemindeki sancaklar, çok az değişikliklerle Cumhuriyet devrindeki illeri teşkil etmişlerdir.

I. Antalya Sancağı

Bu günkü Antalya ilinin sınırlarına sahip olan Antalya sancağının 249.686 olan toplam nüfusunun 235.762 İslam, 12385 Rum, 630 Ermeni, 250 Musevî, 621 Kıpti, 38 Bulgarlardan meydan geliyordu.

1. Merkez Kaza (Antalya)

İslam	:70165	Rum	:7837
Ermeni	:141	Musevî	:173
Bulgar	:1	TOPLAM	:78317

2. Elmalı Kazası

İslam	:25081	Rum	:325
Ermeni	:484	Kıpti	:336
TOPLAM	:26226		

3. Alaiye (Alanya) Kazası

İslam	:32390	Rum	:1877
Musevî	:33	TOPLAM	:34314

4. Akseki Kazası

İslam	:34384	Rum	:65
TOPLAM	:34449		

5. Kaş Kazası

İslam	:19210	Rum	:1028
Ermeni	:5	TOPLAM	:20243

6. Manavgat Kazası

İslam	:19411	Rum	:56
TOPLAM	:19467		

7. Korkuteli Kazası

İslam	:23534	TOPLAM	:23534

8. Fenike Kazası

İslam	:11587	Rum	:1197
Kıpti	:271	Bulgar	:37
TOPLAM	:13136		

II. Bolu Sancağı

Bu günkü Zonguldak ilini de içine alan Bolu sancağının 408.648 olan nüfus dağılımı şöyledir: İslam 399, 281, Rum 5146, Ermeni 2961, Musevî 20, Rum Katolik 5, Süryani 1, Ermeni Katolik 9, Protestan 2, Latin 1, Kıpti 1216, Bulgar 6.

1. Merkez Kaza (Bolu)

İslam	:53594	Ermeni	:1220
Rum	:14	Ermeni Katolik	:7
TOPLAM	:54835		

2. Ereğli Kazası

İslam	:42059	Rum	:1389
TOPLAM	:43448		

3. Bartın Kazası

İslam	:64395	Rum	:1104
Ermeni	:401	Musevî	:3
TOPLAM	:65903		

4. Gerede Kazası

İslam	:50423	Rum	:45
Ermeni	:19	TOPLAM	:50487

5. Göynük Kazası

İslam	:19075	Rum	:2
Kıpti	:99	TOPLAM	:19176

6. Düzce Kazası

İslam	:58041	Rum	:1013
Ermeni	:392	Kıpti	:753
TOPLAM	:60199		

7. Devrek Kazası

İslam	:53336	Rum	:404
Ermeni	:670	TOPLAM	:54410

8. Mudurnu Kazası

İslam	:29819	Kıpti	:364
TOPLAM	:30183		

9. Zonguldak Kazası

İslam	:28540	Rum	:1175
Ermeni	:259	Musevî	:17
Rum Katolik	:5	Ermeni Katolik	:2
Protestan	:2	Latin	:1
Süryani	:1	Bulgar	:6
TOPLAM	:30008		

III. Canik (Samsun) Sancağı

Bu günkü Ordu ilinin kazalarından Fatsa ve Ünye'yi de kapsayan Canik sancağının 393.302 olan toplam nüfusunun dağılımı şöyledir: İslam 265950, Rum 98739, Ermeni 27058, Musevî 27, Ermeni Katolik 261, Protestan 1257, Keldani 10.

1. Merkez Kaza (Samsun)

İslam	:44992	Ermeni	:54709
Rum	:4791	Ermeni Katolik	:18
Rum Katolik	:261	Protestan	:263
Keldani	:10	TOPLAM	:105044

2. Ünye Kazası

İslam	:58351	Rum	:5251
Ermeni	:5861	Musevî	:9
TOPLAM	:69472		

3. Bafra Kazası

İslam	:48944	Rum	:30838
Ermeni	:1735	TOPLAM	:81517

4. Fatsa Kazası

İslam	:35678	Rum	:3026
Ermeni	:1250	Protestan	:385
TOPLAM	:40339		

5.Çarşamba Kazası

İslam	:54353	Rum	:3948
Ermeni	:10820	Protestan	:609
TOPLAM	:69730		

6. Terme Kazası

İslam	:23632	Rum	:967
Ermeni	:2601	TOPLAM	:27200

IV. Çatalca Sancağı

Çatalca, Silivri ve Büyükçekmece kazalarını kapsayan Çatalca sancağının 59.756 olan toplam nüfusun çoğunluğunu Rumlar teşkil ediyordu (36.797). Müslüman nüfus ise 20.048'tir. Diğer unsurların nüfusu ise şöyledir: Ermeni 842, Musevî 1480, Kıpti 251, Bulgar 338.

1. Merkez Kaza (Çatalca)

İslam	:13034	Rum	:16984
Ermeni	:44	Musevi	:53
Kıpti	:10	Bulgar	:40
TOPLAM	:30165		

2. Büyükçekmece Kazası

İslam	:3255	Rum	:9511
Ermeni	:17	Kıpti	:143
Bulgar	:195	TOPLAM	:13121

3. Silivri Kazası

İslam	:3759	Rum	:10302
Ermeni	:781	Musevî	:1427
Kıpti	:98	Bulgar	:103
TOPLAM	:16470		

V. Eskişehir Sancağı

152.726 olan Eskişehir sancağında nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 140578, Rum 2613, Ermeni 8276, Musevî 728, Ermeni Katolik 316, Protestan 215.

1. Merkez Kaza (Eskişehir)

İslam	:83883	Rum	:2613
Ermeni	:3979	Musevî	:194
Ermeni Katolik	:316	Protestan	:215
TOPLAM	:91200		

2. Sivrihisar Kazası

İslam	:33328	Ermeni	:4185
Musevî	:206	TOPLAM	:37719

3. Mihalıççık Kazası

İslam	:23367	Ermeni	:112
Musevî	:328	TOPLAM	:23807

VI. İçel Sancağı

1914 senesinde merkezi Silifke kazası olan sancak, Anamur, Mut ve Gülnar kazalarını kapsıyordu. 105.194 olan nüfusun hemen tamamına yakınını Müslümanlar teşkil ediyordu. Nüfusun dağılım şöyledir: İslam 102.034, Rum 2.500, Ermeni 341, Musevî 10, Rum Katolik 7, Kıpti 302.

1. Merkez Kaza (Silifke)

İslam	:34628	Rum	:1210
Ermeni	:334	TOPLAM	:36172

2. Anamur Kazası

İslam	:31768	Rum	:725
Musevi	:9	TOPLAM	:32502

3. Gülnar Kazası

İslam	:20668	Rum	:457
Ermeni	:7	Rum Katolik	:6
Kıpti	:74	TOPLAM	:21212

4. Mut Kazası

İslam	:14970	Rum	:108
Musevî	:1	Rum Katolik	:1
Kıpti	:228	TOPLAM	:15308

VII. İzmit Sancağı

İzmit sancağı, 1914 senesinde Yalova ve Adapazarı'nı da kapsordu. Toplam 325.153 olan sancağın nüfus dağılımı şöyledir: İslam 226859, Rum 40048, Ermeni 55403, Musevî 428, Ermeni Katolik 449, Protestan 1937, Latin 10, Keldani 8, Süryani 3, Bulgar 8.

1. Merkez Kaza (İzmit)

İslam	:40403	Rum	:5226
Ermeni	:23873	Musevi	:307
Ermeni Katolik	:448	Protestan	:1078
Latin	:3	Süryani	:3
Keldani	:8	TOPLAM	:71349

2. Adapazarı Kazası

İslam	:76864	Rum	:7957
Ermeni	:16461	Musevî	:113
Ermeni Katolik	:1	Protestan	:655
TOPLAM	:102051		

3. Karamürsel Kazası

İslam	:14850	Rum	:6047
Ermeni	:2635	Latin	:7
TOPLAM	:23547		

4. Kandıra Kazası

İslam	:40495	Rum	:1804
Ermeni	:641	Musevî	:4
TOPLAM	:42944		

5. Geyve Kazası

İslam	:32508	Rum	:7108
Ermeni	:8363	Musevî	:4
Protestan	:204	TOPLAM	:48187

6. Yalova Kazası

İslam	:7954	Rum	:10274
Ermeni	:3304	TOPLAM	:21532

7. İznik Kazası

İslam	:13785	Rum	:1632
Ermeni	:126	TOPLAM	:15543

VIII. Kala-ı Sultaniye (Çanakkale) Sancağı

Toplam 165.815 olan Çanakkale sancağının nüfus dağılımı şöyleydi: İslam 149.903, Rum 8.541, Ermeni 2.474, Musevî 3.642, Rum Katolik 9, Protestan 67, Bulgar 1.097, Ulah 82.

1. Merkez Kaza (Çanakkale)

İslam	:13596	Rum	:4358
Ermeni	:1269	Musevî	:2961
Rum Katolik	:9	Protestan	:59
TOPLAM	:22252		

2. Ezine Kazası

İslam	:15801	Rum	:486
Ermeni	:700	Musevî	:256
Ulah	:82	TOPLAM	:17325

3. Ayvacık Kazası

İslam	:17089	Ermeni	:5
Musevî	:1	TOPLAM	:17095

4. Bayramiç Kazası

İslam	:20614	Rum	:290
Ermeni	:48	Musevî	:269
Protestan	:8	Bulgar	:1
TOPLAM	:21230		

5. Biga Kazası

İslam	:65242	Rum	:2243
Ermeni	:409	Musevî	:103
TOPLAM	:67997		

6. Lapseki Kazası

İslam	:17561	Rum	:1164
Bulgar	:1096	Ermeni	:43
Musevî	:52	TOPLAM	:19916

IX. Karahisar (Afyon) Sancağı

Karahisar sancağının toplam nüfusu 285.820'tir. Nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 277659, Rum 632, Ermeni 7437, Musevî 7, Ermeni Katolik 2, Protestan 9, Kıpti 74.

1. Merkez Kazası (Afyon)

İslam	:97547	Rum	:59
Ermeni	:7163	Musevî	:7
Ermeni Katolik	:2	Protestan	:9
TOPLAM	:104787		

2. Geyikler, Dinar Kazası

İslam	:37496	Rum	:327
Ermeni	:65	Kıpti	:74
TOPLAM	:37962		

3. Bolvadin Kazası

İslam	:39618	Rum	:3
Ermeni	:8	TOPLAM	:39629

4. Sandıklı Kazası

İslam	:37165	Rum	:7
Ermeni	:33	TOPLAM	:37205

5. Aziziye (Emirdağ) Kazası

İslam	:44097	Rum	:151
Ermeni	:123	TOPLAM	:44371

6. Çivril Kazası

İslam	:21736	Rum	:85
Ermeni	:45	TOPLAM	:21866

X. Karasi (Balıkesir) Sancağı

Karasi (Balıkesir) sancağının toplam nüfusu 472.970 idi. 100 bine yakın nüfusları ile Rumlar önemli bir oran teşkil etseler de sancak genelinde Müslümanların nüfusu ezici bir üstünlüğe sahipti. Nüfusun unsurlara göre dağılımı şöyledir: İslam 359.804, Rum 97.497, Ermeni 8544, Musevî 362, Ermeni Katolik 109, Protestan 51, Latin 2, Kıpti 369, Kazak 794, Bulgar 5.438.

1. Merkez Kaza (Balıkesir)

İslam	:156092	Rum	:2655
Ermeni	:2963	Ermeni Katolik	:3
Latin	:1	Kıpti	:30
TOPLAM	:161744		

2. Edremit Kazası

İslam	:30846	Rum	:9699
Ermeni	:41	Musevî	:40
TOPLAM	:40626		

3. Erdek Kazası

İslam	:15232	Rum	:31035
Ermeni	:1094	Musevî	:303
Kazak	:2	TOPLAM	:47666

4. Ayvalık Kazası

İslam	:454	Rum	:31440
TOPLAM	:31894		

5. Balya Kazası

İslam	:33680	Rum	:3266
Ermeni	:298	Bulgar	:3650
TOPLAM	:40894		

6. Bandırma Kazası

İslam	:41146	Rum	:11507
Ermeni	:4032	Musevî	:4
Ermeni Katolik	:106	Protestan	:51
Kazak	:792	Bulgar	:1787
TOPLAM	:59425		

7. Burhaniye Kazası

İslam	:20280	Rum	:4514
Ermeni	:43	Musevî	:14
TOPLAM	:24851		

8. Sındırgı Kazası

İslam	:27095	Rum	:1130
Ermeni	:20	Latin	:1
Bulgar	:1	TOPLAM	:28247

9. Gönen Kazası

İslam	:34979	Rum	:2251
Ermeni	:53	Musevî	:1
Kıpti	:339	TOPLAM	:37623

XI. Kayseri Sancağı

Toplam 263.074 olan sancağın nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ediyordu (184.292). İkinci sırada olan Ermenilerin nüfusu ancak beşte bir oranına yaklaşıyordu (48.659). Sancakta yaşayan diğer unsurların nüfusları şöyledir: Rum 26.590, Ermeni Katolik 1.515, Protestan 2.018.

1. Merkez Kaza (Kayseri)

İslam	:101924	Rum	:19662
Ermeni	:30105	Ermeni Katolik	:1513
Protestan	:1614	TOPLAM	:154818

2. Develi Kazası

İslam	:30948	Rum	:2085
Ermeni	:15689	Ermeni Katolik	:2
Protestan	:404	TOPLAM	:49128

3. İncesu Kazası

İslam	:14559	Rum	:3773
TOPLAM	:18332		

4. Bünyan Kazası

İslam	:36861	Rum	:1070
Ermeni	:2865	TOPLAM	:40796

XII. Kudüs-i Şerif Sancağı

Filistin topraklarını kapsayan Kudüs sancağının toplam nüfusu 1914 senesinde 328.168 idi. Ezici bir çoğunluğa sahip olan Müslümanların nüfusu 266.044 olarak belirlenmişti. Nüfus büyüklüğü açısından ikinci sırayı 26.035 nüfus ile Rumlar olmaktaydı. Museviler üçüncü sırada olup 21.259 nüfusa sahiplerdi. Daha sonraki büyük grup olan Latinlerin ise ancak 9.880 nüfusu vardı. Diğer grupların nüfus dağılımı şöyledir: Ermeni 1.310, Rum

Katolik 1.086, Protestan 1.733, Keldani 11, Marunî 270, Süryani 427, Kıpti 113.

1. Merkez Kaza (Kudüs)

İslam	:70270	Rum	:19717
Ermeni	:1173	Musevi	:18190
Rum Katolik	:533	Protestan	:1473
Latin	:9062	Keldani	:11
Süryani	:386	Kıpti	:106
TOPLAM	:120921		

2. Yafa Kazası

İslam	:62758	Rum	:5312
Ermeni	:137	Musevi	:2105
Rum Katolik	:553	Protestan	:249
Latin	:774	Marunî	:270
Süryani	:41	Kıpti	:7
TOPLAM	:72206		

3. Gazze Kazası

İslam	:77296	Rum	:1006
Musevi	:243	Protestan	:11
Latin	:41	TOPLAM	:78597

4. Halilü'r-Rahman Kazası

İslam	:55720	Musevî	:721
Latin	:3	TOPLAM	:56444

XIII. Kütahya Sancağı

Toplam nüfusu 316.894 olan Kütahya sancağının nüfus dağılımı şöyledir: İslam 303.348, Rum 8.755, Ermeni 3.910, Ermeni Katolik 638, Kıpti 243.

1. Merkez Kaza (Kütahya)

İslam	:136164	Rum	:5587
Ermeni	:2811	Ermeni Katolik	:638
Kıpti	:243	OPLAM	:145443

2. Gedüs Kazası

İslam	:38256	TOPLAM	:38256

3. Uşak Kazası

İslam	:88626	Rum	:2957
Ermeni	:1099	TOPLAM	:92682

4. Simav Kazası

İslam	:40302	Rum	:211
TOPLAM	:40513		

XIV. Maraş Sancağı

Maraş sancağının toplam nüfusu 200 bine yaklaşmaktaydı (192.555). Bu nüfusun ezici çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Ermeniler ve diğer mezheplerden Hıristiyanların toplamı ise beşte bir orana ancak yaklaşıyordu. Nüfusun unsurlara göre dağılımı şöyledir: İslam 152.645, Rum 11, Ermeni 27.842, Musevî 251, Rum Katolik 23, Ermeni Katolik 4.480, Protestan 6.111, Latin 1.189, Kıpti 3.

1. Merkez Kaza (Maraş)

İslam	:50356	Rum	:11
Ermeni	:13260	Musevî	:251
Rum Katolik	:23	Ermeni Katolik	:3808
Protestan	:4972	Latin	:1189
Kıpti	:3	TOPLAM	:73873

2. Pazarcık Kazası

İslam	:23868	Ermeni	:37
TOPLAM	:23905		

3. Elbistan Kazası

İslam	:47595	Ermeni	:1200
Ermeni Katolik	:372	Protestan	:445
TOPLAM	:49612		

4. Zeytun (Süleymanlı) Kazası

İslam	:8069	Ermeni	:10050
Ermeni Katolik	:182	Protestan	:486
TOPLAM	:18787		

5. Göksun Kazası

İslam	:22757	Ermeni	:3295
Ermeni Katolik	:118	Protestan	:208
TOPLAM	:26378		

XV. Menteşe Sancağı

Toplam nüfusu 210.874 olan Menteşe (Muğla) sancağının genelindeki nüfus dağılımı şöyledir: İslam 188916, Rum 19923, Ermeni 12, Musevi 1615, Kıpti 400, Bulgar 8.

1. Merkez Kaza (Muğla) Kazası

İslam	:61576	Rum	:2008
Ermeni	:4	Musevî	:1
TOPLAM	:63589		

2. Marmaris Kazası

İslam	:15040	Rum	:2082
Musevî	:69	Kıpti	:4
TOPLAM	:17195		

3. Köyceğiz Kazası

İslam	:23716	Rum	:727
Ermeni	:5	Musevi	:120
Kıpti	:396	Bulgar	:8
TOPLAM	:24972		

4. Fethiye Kazası

İslam	:36734	Rum	:7394
Musevi	:217	TOPLAM	:44345

5. Bodrum Kazası

İslam	:15468	Rum	:4042
Ermeni	:3	Musevi	:203
TOPLAM	:19716		

6. Milas Kazası

İslam	:36382	Rum	:3670
Musevi	:1005	TOPLAM	:41057

XVI. Niğde Sancağı

Toplam nüfusu 291.117 olan Niğde sancağının nüfus çoğunluğu itibariyle Müslümanlardan sonra ikinci sırayı Rumlar almaktadır. Ancak İslam (227.100) nüfusu karşısında Rumların oranı dörtte biri geçmemektedir (58.312). Diğer grupların nüfus dağılımı şöyledir: Ermeni 4.890, Ermeni Katolik 46, Protestan 769.

1. Merkez Kaza (Niğde) Kazası

İslam	:52754	Rum	:26156
Ermeni	:1149	Protestan	:137
TOPLAM	:80196		

2. Nevşehir Kazası

İslam	:38146	Rum	:10935
Ermeni	:1050	Ermeni Katolik	:46
Protestan	:106	TOPLAM	:50283

3. Ürgüp Kazası

İslam	:26671	Rum	:7953
Ermeni	:30	Protestan	:166
TOPLAM	:34820		

4. Aksaray Kazası

İslam	:59010	Rum	:4551
Ermeni	:1758	Protestan	:333
TOPLAM	:65652		

5. Bor Kazası

İslam	:22924	Rum	:1442
Ermeni	:777	Protestan	:26
TOPLAM	:25169		

6. Ulukışla Kazası

İslam	:11807	Rum	:2475
Ermeni	:114	Protestan	:1
TOPLAM	:14397		

7. Arapsun (Gülşehir) Kazası

İslam	:15788	Rum	:4800
Ermeni	:12	TOPLAM	:20600

XVII. Urfa Sancağı

Urfa sancağının toplam nüfusu 200 binin altındadır (170.988). Nüfusun dağılımı şöyledir: İslam 149.384, Rum 2, Ermeni 15.161, Musevî 865, Ermeni Katolik 1.557, Protestan 1.652, Latin 39, Süryani 2.328.

1. Merkez Kaza (Urfa)

İslam	:69526	Ermeni	:13995
Musevî	:817	Ermeni Katolik	:1084
Protestan	:1597	Latin	:39
Süryani	:2328	TOPLAM	:89386

2. Birecik Kazası

İslam	:27085	Ermeni	:1071
Musevî	:48	Ermeni Katolik	:461
Protestan	:55	TOPLAM	:28720

3. Rakka Kazası

İslam	:14638	Rum	:2
Musevî	:12	TOPLAM	:14652

4. Suruç Kazası

İslam	:26824	Ermeni	:83
Ermeni Katolik	:12	TOPLAM	:26919

5. Harran Kazası

İslam	:11311	TOPLAM	:11311

XVIII. Zor Sancağı

Toplam nüfusu ancak 66.294 olan Zor sancağının tamamına yakını Müslümanlardan oluşmaktaydı (65770). Çok küçük orandaki gayrimüslim nüfusun dağılımı şöyledir: Rum 18, Ermeni 67, Musevi 2, Süryani 141, Rum Katolik 27, Ermeni Katolik 215, Protestan 1, Latin 1, Keldani 51, Yakubi 1.

1.Merkez Kaza (Deyrü'z-zor)

İslam	:43645	Rum	:18
Ermeni	:67	Rum Katolik	:27
Ermeni Katolik	:215	Süryani	:140
Protestan	:1	Latin	:1
Keldani	:51	TOPLAM	:44165

2. Re'sü'l-ayn Kazası

İslam	:2667	Musevi	:2
Süryani	:1	Yakubi	:1
TOPLAM	:2671		

3. Aşara Kazası

İslam	:19458	TOPLAM	:19458

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri
BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Fonları):
A. MKT. MHM (Sadaret Mektubî-Mühimme)
DH. EUM. (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye)
DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi)
DH. ŞFR. (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi)
HR. İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı)
HR. SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi Evrak Fonu)
İ. ŞD (İrade Şura-yı Devlet)
Y. PRK. A. (Yıldız Perakende-Sadaret)
Y. PRK. ASK (Yıldız Perakende-Askeriye)

Belgesel Yayınlar

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)-Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke, Alâiye livâları-Dizin ve tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1995.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I - Amasya, Çorumlu, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Karahisar-ı Şarkî, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger-Kahta ve Divriği-Darende livâları-Dizin ve tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay.,Ankara 1997.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I-Konya, Bey-şehri, Ak-şehir, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il livâları-Dizin ve tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1996.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I.-Kütahya, Karahisâr-i Sâhip, Sultanönü, Hamîd ve Ankara Livâlar- Dizin ve tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1993.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) II-Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili livâları-Dizin ve tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1994.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyar-i Bekir ve Arab ve Zü'l-kadriyye Defteri (937/1530) I-Âmid, Mardin, Sincar, Musul, Arapkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişkezek, Harput, Ruha, Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-ı Keyf ve Siird Kazaları-Dizin ve Tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1998.

998 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Diyar-ı Bekir ve Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) II-Şam, Gazze, Safed, Salt-Aclun, Haleb, Hama-Humus, Trablus, Ayntâb, Birecik, Adana, Üzeyir, Tarsus, Sis, Mar'aş ve Bozok Livaları- Dizin ve Tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1999.

Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti Yay., Dersaadet (İstanbul) 1336.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, (Komisyon) İstanbul 1987.

<u>Araştırma ve Kaynak Eserler</u>

AFYONCU, Erhan, "Ulu Yörük", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yayını, Ankara 2000.

---------, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 350–360.

AGACANOV, S. G. *Oğuzlar*, 2. Baskı, İstanbul, 2003

Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat,* (Neşreden: Yusuf Halaçoğlu) Çağrı Yay., İstanbul 1980.

---------, *Tarih-i Cevdet*, C. I., İstanbul 1309, s. 348.

AKBAL, Fazıl, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus" *Belleten 15*, no. 60 (1961).

Ali el-Amasî, *Tarîkü'l-Edeb*, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Haz. Orhan Şen), İstanbul 2002.

ALTINAY, Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966–1200),* Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

ALTINKAYNAK, Erdoğan, *Ortodoks Türkler/Urumlar*, Ankara 2005.

ANDREASYAN, H. D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1964.

---------, "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *İsmail Hakkı Uzançarşılı'ya Armağan Kitabı* içinde, TTK Yay., Ankara 1976, s. 45-53.

ANDREWS, Peter Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, İstanbul 1992.

Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*-F. Giese neşri-Hazırlayan Nihat Azamat, İstanbul 1992.

ANSCHÜTZ, Helga, "Türkiye'de Hıristiyan Gruplar", *Türkiye'de Etnik Gruplar* kitabı (Peter Alford Andrews) içinde (s. 283–310), İstanbul 1992.

ANZERLİOĞLU, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003.

Aşıkpaşa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332.

AYDIN, Mithat, *Balkanlarda isyan/Osmanlı İngiliz rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, İstanbul 2005.

AYDINLI, Ahmet, *Batı Trakya Faciasının İç Yüzü*, İstanbul 1971.

BABİNGER, Franz–Köprülü, Fuat, *Anadolu'da İslâmiyet*, İstanbul 1996.

BANOĞLU, Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Yaptığı Zulüm*, İstanbul 2005.

BARKAN, Ö. Lütfi, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XV. Siecles," Journal of the Economic and Social History of the Orient, I, 1957.

---------, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası, XI*, (Ekim 1949- Temmuz 1950), s. 524–569.

---------, "Rumeli'nin İskânı İçin Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* (1954), s. 209–237.

---------, "894 (1488/1489) Yılı Cizye Tahsilâtına ait Muhasebe Bilânçoları", *Belgeler*, Ankara 1964, I, s. 1–117

---------, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul 1953, s. 11, Tablo: 1.

---------, "Türkiyede İmparatorluk Devrinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, II, Sayı: 1-2, yıl 1940-1941.

Başbakanlık *Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1992

BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927,* Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., Ankara 1996

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Tarsus Türkmenleri (Varsaklar)", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002

BORE, Eugene, *Almanach de l'Empre otoman pour l'annee 1849–1850*, Kostantinapolis 1849–1850.

BOSTAN, M. Hanefi, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz Sahil Sancaklarında Türkmenler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yayını, Ankara 2000.

---------, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, İstanbul 1993, (Basılmamış doktora tezi)

BOYDAŞ, Nihat "Kaptan Fred Burnaby Seyahatnâmesinde Yozgat", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı*, Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., İstanbul 2000.

BOZBORA, Nuray, "*Arnavutların* Kökeni", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 261–269.

---------, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, Ankara 2006, s. 568–588.

BUCH, Wilfried, 14/15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri", *Belleten*, C. XLVI, sayı 183, Temmuz 1982, Ankara 1983, s. 520–532.

Büyük *Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi,* İstanbul 1986.
CANSIZ, İsmail, "Osmanlı Döneminde Yozgat'ta Sosyal ve Kültürel Hayat", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı Kitabı*, Türk Ocağı Yozgat Şubesi Yay., İstanbul 2000.
CEVAD, Ahmet, *Balkanlarda Akan Kan* (Haz. Şevket Gürel), İstanbul (Tarihsiz).
CUİNET, Vital, *La Turquie d'Asie- Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de l'Asie Mineure*, Paris, Ermest Lerox, I-IV, 1892–1894.
ÇAY, M. Abdulhaluk, "Anadolu'nun Türkleşmesi I, (Selçuklu Öncesi)", *Türk Kültürü*, XXI/239, Mart 1983.
---------, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, 4. Baskı, İstanbul, 1996.
ÇELİK, Şenol, "XVI. Yüzyılda İçel Yörükleri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000.
---------, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500–1584)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994
ÇETİNTÜRK, Selahattin, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukukî Statüleri", DTCF Dergisi II–11, Ankara 1943
DABAĞYAN, Levon Panos, "Türk-Ermeni Cemaati", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Temmuz İstanbul 2002.
DARKOT, Besim, "Bosna-Hersek" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 2. İstanbul 1988, s. 725–729.
---------, "Diyarbekir" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 3. İstanbul 1988, s. 601–605.
DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, *I-VI,* s. İstanbul 1971–1972.
DOĞAN, Aslıhan, *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Mufassal, İcmâl, Evkaf ve Derdest Defterlerin Toplu Kataloğu,* (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, Ankara 1993.
DOĞRU, Halime, "Balkanlarda Osmanlı Fetihleri (1453–1683)", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 301–319.
ERCAN, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986.
---------, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.
EMECEN, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
---------, "Batı Anadolu'da Yörükler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu, Bildiriler*, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 113-120.

EREMYA Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi /XVII. Yüzyılda İstanbul* (Çev. Hrand D. Andreasyan, Yeni notlarla yayına hazırlayan: Kevork Pamukciyan), 2. Baskı, İstanbul 1988.

EREN, A. Cevat, "Pomaklar" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, s. 572–576.

ERGENÇ, Özer, *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995

ERKAN, Rüstem, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Sosyal Yapısı ve Değişme Eğilimleri*, Ankara 2005.

ERÖZ, Mehmet, *Hıristiyan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1983.

ERTUL, Nurten, *Kimlik*, İstanbul 2006.

ERYILMAZ, Bilal, *Gayr-ı Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990.

---------, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yay., İstanbul 1992.

EPSTEİN, Mark, "Türkiye'de Yahudiler", *Türkiye'de Etnik Gruplar* (Peter Alford Andrews), kitabı içinde, İstanbul 1992, s. 257–264.

ETON, William, *A Survey of the Turkish Emprie,* 2. baskı, Londra 1799.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Neşreden: Ahmet Cevdet), 1. Baskı, Dersaadet 1314.

FIRAT, Mehmet Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, İstanbul 1998.

GÖKALP, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında İçtimai Tetkikler*, İstanbul 1992.

GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri,* İstanbul 2000

GÖKBİLGİN, Tayip, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan,* İstanbul 1957.

---------, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde/Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, İstanbul 1979.

GÖLEN, Zafer, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", *Balkanlar El Kitabı I: Tarih*, Ankara 2006, s. 371-385.

GÖYÜNÇ, Nejat, "On Altıncı Yüzyılda Ankara " *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1967.

---------, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* XXXII (1979), s. 331–348.

---------, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

---------, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 370, Ankara 1994.

GÜLENSOY, Tuncer, *Kürtçenin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1994.

---------, *Kurmanç ve Zaza Türkleri Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara 1993.

GÜLSOY, Ergin, "Trablus-Şam, Hama ve Humus Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yayını, Ankara 2000.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540–1640",* Ankara 1997.

GÜNGÖR, Harun –Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri/Tarih-Dil-Folklar ve Halk Edebiyatı*, Ankara 2002.

GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı,* Devlet İstatistik Enstitüsü yay., Ankara 1997.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri(1912–1913)*, Ankara 1994.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlar'da Bazı Osmanlı Şehirleri", *Belleten*, LIII/207–208 (Ankara 1989), s. 637–681.

---------, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, LX/227 (Ankara 1996), s. 139–146

---------, "Osmanlı Döneminde Türkiye'nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* (Tarsus–2000), Ankara 2000, s. 137–144.

---------, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 4 (Ankara 1999), s. 581–586.

HASSEL, Georg, *Statischer Umriss der Samtlichen europaischen, Braunschweig, 1805* (Waimar 1817 ve 1822).

HATİPOĞLU, M. Murat, *Yunanistan'da Etnik Gruplar ve Azınlıklar*, Ankara 1999.

ISSAWI, Charles, "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", R. Owen ve G. Naf (eds.) *Studies in Eigtteenth Century İslamic History,* London, Southern Illinois University Press, 1977.

İbn-i Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara, Seyahatname,* Arapçadan çeviren: İsmail Güler, İstanbul 2003.

İbn Sa'id, *Kitabu'l-Coğrafiyya,* (Yayınlayan: İsmail el-Arabî), Beyrut 1970.

İNALCIK, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara 1987.

---------, "Rumeli", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1988, s. 766-773.

---------, "Ottoman Galata 1453–1553, E. Eldem (der), *Premiere recontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne*, İstanbul 1991.

---------, "Türklere ve Balkanlar", *Balkanlar,* Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı yayını, İstanbul 1993, s. 9–34.

---------, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I,* 1300-1600, Eren Yay., İstanbul 2000.

İNBAŞI, Mehmet, *Balkanlarda* Osmanlılar: Fetih ve İskan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 287-300.

İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–90*), Ankara 1994.

............, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006

JENNİNGS, Ronald C. "Urban Population in Anatola in the Sixteentp Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *İnternational Journal of Middle East Studies*, 7, 1976

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü,* 4. baskı, İstanbul 1986.

KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005

KARADENİZ, Hasan Basri, "Atçekenlik ve Atçeken Yörükleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara 1943.

KARASU, Cezmi, "Bağımsızlıktan Birinci Dünya Savaşı'na Romanya", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 515–527.

KARATAY, Osman, "Ortaçağ Bosna Devleti", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 152–164.

Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it-Türk Tercümesi (DLT)*, (Çeviren: Besim Atalay), I, Ankara 1986.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990.

KAYAPINAR, Ayşe, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", Balkanlar El Kitabı, Ankara 2006, s. 105–128.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2000.

---------, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin kuruluş Faaliyetleri" *Yeni Türkiye,* İstanbul 2001, sayı 38, s. 726–734.

KIRMIZI, Abdülhamit, *II. Abdülhamit dönemi(1876–1908)Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1998.

KOÇ, Yunus, XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

---------, "Osmanlı İmparatorluğunun Nüfus Yapısı", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999

KOESTLER, Arthur, *Onüçüncü Kabile Hazar İmparatorluğu ve Mirası,* 5. baskı. Çev. Belkıs Çorapçı, İstanbul 1993

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, "Abbasiler Döneminde Bizans Suguru'nda Türklük Faaliyetleri", *Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları V. İlmî Kongresi, Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfusu ve Kültür Yapısı, Tebliğler*, Türk Yurdu Yay., Ankara 1995

KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Yüzyılda İstanbul* (Çeviren: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukciyan), 2. Baskı, İstanbul 1988.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 4. Baskı, TTK. Yay., Ankara 1991.

KRCSMARİK, J. "Bosna-Hersek", *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 2. İstanbul 1988, s. 729–735.

KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

---------, "Peçenekler" Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1988, s. 535–545.

---------, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, 2. Baskı Ankara, 1992.

KURT, Yılmaz, "Sivas Sancağında Kişi Adları", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1993, s. 223–291.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

LEVİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. 1970.

LİNDNER, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çeviren: Müfit Günay), Ankara 2000.

LOWRY, H. W, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461–1483*, İstanbul 1981.

LUXEMBURG, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, İstanbul 1998.

Lutfî, *Tarih*, C. 3. İstanbul, Şevval 1292 (Kasım 1875).

MELİKOFF, İrene, *Uyur İdik Uyardılar*, İstanbul 1999.

Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti Yayınları, Dersaadet (İstanbul) 1336.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, "Pomaklar", *Balkanlar El Kitabı*, C. II, Ankara 2007, s. 523–535.

MENAGE, V. L., "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, sene 1978, Ayrı Basım, İstanbul 1978

MORAVCSİK, Gyula *Byzantinoturcica*, Berlin 1958

MOREL, Eugene, *Türkiye ve Reformları*, (Çev. S. Belli), Süreç Yay., İstanbul 1984

NAKRACAS, Geogios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Yunancadan çeviren: İbram Onsunoğlu, İstanbul 2005.

de NERVAL, Gerard, *Muhteşem İstanbul*, (Yayınlayan: R. Özdek), İstanbul 1974.

Nizamülmülk, *Siyasetnâme* (Haz: Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Osmanlı Deleti'nin Kuruluşnda Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler: Tartışma/Panel Bildirileri (Ankara 19 Mart 999),* Ankara 2000.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "XVII. Yüzyılda Türklerin Ermeni Toplumuyla ilişkileri Hakkında Bazı Bilgiler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 269.

ORHONLU, Cengiz, "Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı" *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1–2, Ankara 1976.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev: Fikret Işıltan)*,* Ankara 1981.

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996.

ÖKE, M. Kemal- KARAMAN, Lütfullah, *Milli Mücadele Döneminde Yemen-Türkiye İlişkileri, İmam Yahya-Mustafa Kemal Paşa Yazışmaları*, İstanbul 1997.

ÖNDER, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, 19. Baskı, Ankara 2007.

ÖZEL, Oktay, "19. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri" *XII. Türk Tarih Kongresi-Bildiriler*, Cilt: III, (Ankara 1999), s. 735–743.

ÖZENBAŞLI, Ahmet, *Çarlık Hükümetinde Kırım Faciası, Yahud Tatar Hicretleri*, Simferopol 1925.

ÖZER, Osman, "Ana Altayca ve Çuvaşça İle Zazaca Arasındaki Dil Benzerlikleri Üzerin Bir Deneme", *Tuncer Gülensoy'a Armağan*, 1995, s. 289–299.

ÖZÖN, M. Nihat, *Gördüklerim* c. 1-2, İstanbul 1977.

PAKSOY, Hasan B., *Etnik ve Toplumsal Kimlikler Nasıl Oluşur*, Çorum 2005.

PAMUK, Bilgehan, "Osmanlı Döneminde Arnavutluk", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 340–349.

RASONY, L., *Tuna Köprüleri*, Ankara 1984.

RASONY, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971

SAKİN, Orhan, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2005.

---------, *Tarihten Günümüze Bozok Sancağı ve Yozgat*, Ankara 2004.

---------, "Yozgat'ta Gayrimüslim Nüfus ve Tehcir Sırasında Ermeniler", *Yozgat Gündem*, 1 Haziran 2006, Yozgat, s. 14–15.

---------, *Ermeni İsyanı Günlüğü 1915*, İstanbul 2007.

SELAHATTİN Bey, La *Turquie à L' Exposition Universille de 1867*, Paris 1867.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul 1986.

SEVER, Erol, *Yezidilik ve Yezidilerin Kökenleri*, 2. Baskı, İstanbul 1993.

SEVGEN, Nazmi, "Kürtler" *Belgelerle Türk Tarihi*, sayı 22, 1968.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Başlangıçtan 1086'ya Kadar), TTK. Yay., Ankara 1988

SEVİNÇ, Necdet, *Gaziantep'te Türk Boyları*, Turan Yay., İstanbul 1997.

SHUKUROV, Rustam, (Çev. Doç. Dr. Kemal Çiçek), "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998, Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Kültür Yay., Trabzon 1999.

SOMUNCUOĞLU, Servet, *Don Kazakları*, İstanbul, 2004

SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi/Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2007.

SÜMER Faruk, "Anadolu'ya Sadece Göçebe Türkler mi Geldi", *Belleten*, XXIV, Sayı: 93, Ankara 1960.

---------, "Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 11, (Ekim 1949- Temmuz 1950), No: 14, s. 509–522

---------, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası, XI* (İstanbul 1952)

---------, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I. 1969, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara 1970

---------, "Çukur-ova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1963, I,

---------, *Oğuzlar*, 5. Baskı, İstanbul 1999.

---------, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. (Şah İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri),* 2. Baskı, Ankara 1999.

ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu ve Türk İmajı*, İstanbul 2007.

ŞAHİN, İlhan, *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri (1543–1653),* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

---------, "XVI. Asırda Halep Türkmenleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1982

---------, "XVI. Yüzyılda Halep ve Yeni-il Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* kitabı içinde, Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000

ŞAHİNGÖZ, Mehmet, "Yozgat İsminin Menşeine Dair", *Osmanlı Devleti ve Bozok Sancağı Kitabı,* s. 599–606.

ŞENER, Cemal, *Alevilerin Etnik Kimliği*, 2. baskı, İstanbul 2004.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn-i Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1975

---------, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yayını, Ankara 1985.

TAŞGIN, Ahmet, *Türkmen Aleviler*, İstanbul, 2006

TAŞTAN, Yahya Kemal, "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", Balkanlar El Kitabı, Ankara 2006, s. 413–445.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür: Karaçay-Malkar Türklerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Değişme Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1993.

TEKİNDAĞ, Şihabeddin, M. C., "Dürziler" *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1988, s. 665-672.

TİHRANÎ, Ebu Bekir, *Kitab-ı Diyarbekriyye, c.I-II,* yayınlayan: Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993 (Birinci basım 1964).

TODOROV, N., "The Balkan Town, 1400-1900", *Seattle*, 1983.

TOSUN, İffet, "Ulahların Romenlerin Ortaya Çıkışı", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 252–259.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

TURAN, Refik, "Türkmenlerin Anadolu'ya Gelişi", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri,* Yör-Türk Vakfı Yay., Ankara 2000.

TÜRKAY, Cevdet*, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı*, İstanbul 2006.

UBUCUNİ, J. Henri, *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, Londra, 1856 (yeni basım New York, 1973).

URQUHART, David, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade*, Londra 1833

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Ankara 1989.

VASARY, Istvan, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185–1365),* Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2008.

Velayet-nâme Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, (Neşreden: Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul 1990.

VRYONİS, Spiros, *The Decline of Bdieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley, 1971.

YALÇINKAYA, M. Alaaddin, "Osmanlılar Döneminde Bulgaristan", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 320–330.

---------, "Osmanlılar Döneminde Eflak ve Boğdan (Memleketeyn), *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, s. 386–396.

---------, "Kafkaslar'da Türkî Kavimler", *Dünya Gündemi*, İstanbul, 13–20 Ocak 2008.

YILMAZ, Durmuş, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.

YİNANÇ, Refet, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Güneydoğu Anadolu'nun Nüfus ve Etnik Yapısı", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı(Tebliğler),*Türk Yurdu Yay. Ankara 1995.

YILMAZ, F., "Karaca Koyunlu Yörükleri Kanunu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX (1994), s. 349-355.

YÜCEL, Muallâ Uydu, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", *Balkanlar El Kitabı I*: *Tarih*, Ankara 2006, 185–214.

ZACHARİADOU, Elizabeth, "Historire et legendes des premiers Ottomans", *Turcica*, 27, (1995), s. 45–89; Türkçe çevirisi: Yunus Koç, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara 2000, s. 341–394.

Dizin

93 Harbi 56, 57, 89, 98, 147

A

Abbasi Halifeliği 58
Abbasîler 41
Abdülhamit 81, 82, 85, 112, 148, 259
Abhazlar 89
Acem 79, 222
Acemi Oğlanlar Ocağı 107
Aclûn 224
Acurlu 66
Adalar 28, 29, 208
Adalar Denizi 28
Adana 71, 91, 115, 129, 173, 174, 254
Adapazarı 91, 239, 240
Adigeler 89
Adilcevaz 229
Adıyaman 157, 216
Adriyatik 128
Afrika toprakları 137
Afşar 28
Afyon 115, 129, 242
Ağca 71, 107
Ağca Koyunlu 71
Ağçakoyunlu 67
Ağcalu 71
Ahlat 190
Ahyolu 76
Akça 106
Akçaabat 226
Akçadağ 216
Akçakızanlık 76
Akdağmadeni 180
Akdeniz 28
Akdeniz Adaları 97, 101
Akhisar 184
Akka 186, 187
Akkar 187
Akkeçili 73
Akkirman 76
Akkoyunlu 29, 32, 77, 104, 263
Akkoyunlular 64, 74
Aksaray 250
Akşehir 71, 125, 212
Ala-yuntlu 66
Alaiye (Alanya) 234
Alaşehir 183
Alayundlu 74
Alevi 65, 80
Ali 32, 38, 44, 54, 56, 64, 67, 68, 71, 72, 92, 104, 107, 109, 111, 148, 155, 156, 162, 254, 255, 261, 263
Ali, Mühtedi 107
Ali Beyli 71
Ali Beylü 67
Alman 40, 46, 119, 255
Almanya 127
Altıordu 88
Alucra 221
Amasî 44, 64, 254
Amasya 31, 69, 105, 117, 217, 219, 253, 258
Anadolu 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 51, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 128, 139, 147, 150, 166, 169, 170, 207, 208, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Anadolu Hıristiyanları 105
Anadolulular 105
Anadolu Ortodoks Hıristiyanları 105
Anamur 239
Anapa 90
Anaze 80, 84
Âne 94
Aneze 84
Ankara 28, 30, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 87, 94, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 122, 123, 124, 125, 129, 133, 134, 135, 137, 138, 144, 162, 177, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Antakya 114, 125, 203
Antakya Müslümanları 114
Antalya 66, 94, 110, 129, 233
Antep 114, 115, 202, 205
Antep şivesi 114
Anthimos Karakallos 101
Anti Lübnan 92
Arabkir 215
Araç 210
Arami 100
Arap aşiretleri 84, 85,

152
Arapça 58, 77
Araplar 58, 59, 60, 64
Arapsun (Gülşehir) 251
Arnavut 34, 36, 53, 55, 99, 255
Arnavutça 53
Arnavutluk 33, 34, 53, 54, 55, 60, 139, 261
Arslan 107
Arslan, Mühtedi 107
Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye 139
Aşara 252
Ashkenazic 128
Asir 61, 153, 168
Aşiret Mektebi 48
Asya 30, 91, 98, 115, 120, 136, 137, 143
Asya toprakları 137
Asya Türkiyesi 136
Atçekenler 71, 72
Atina 227
Avanos 179
Avar 49, 50
Avarlar 31, 89, 104
Avrupa 28, 34, 42, 49, 89, 96, 98, 101, 136, 137, 147, 163
Avrupalı 46, 112, 118, 125, 137, 143, 164
Avrupa toprakları 137
Avrupa ülkeleri 136
Avşar 67, 68
Avusturya 36, 50, 52, 105, 147
Ayancık 211
Ayaş 177
Ayasuluk 73
Aydın 31, 51, 73, 97, 102, 106, 107, 129, 142, 144, 180, 184, 253
Aydos 75
Ayıntap (Antep) 202, 205
Ayru-damlu 67
Ayvacık 241
Ayvalık 243
Azak Denizi 87
Azerbaycan 27, 28, 41, 42, 79, 89, 103
Aziziye (Emirdağ) 242
Aziziye (Pınarbaşı) 114, 218
Aziz Marun Manastırı 127

B
Ba'albek 222
Bab 109, 148, 155, 156, 162, 203
Bab-ı Ali 109, 148, 155, 156, 162
Bafra 237
Bağdat 59, 77, 78, 79, 85, 152, 168
Bahadırlu 66
Bahçe (Bulanık) 176
Bakû 90
Bala 177
Bali 107
Bali b. Ayayorgi, Devşirme 107
Balıkçı 72
Balıkesir 69, 74, 129, 243
Balkan Harbi 37, 87, 123, 128, 258
Balkan harbi 55
Balkanlar 31, 32, 34, 35, 39, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 75, 76, 94, 97, 104, 106, 112, 120, 122, 123, 124, 125, 136, 165, 166, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Balkar 90
Balkarlar 89
Balya 244
Bandırma 125, 244
Banyaluka 51
Bardas Fokas 100
Bartın 235
Başkale 129, 149, 229
Basra 59, 85, 139, 140, 149, 152, 168
Basraeskişam 224
Batı Anadolu 31, 39, 42, 64, 65, 73, 97, 101, 102, 115, 256
Batum 91
Batıanadolu 42
Bayan Han 49
Bayat 66
Bayburt 31, 200
Bayındır 28, 68, 182
Bayram 107
Bayramiç 241
Bedros, Ankaralı Hıristiyan 107
Beğdili 66
Behisni (Besni) 216
Bekâü'l-aziz 222
Belgrad 122
Bender 76
Bergama 180
Berlin Antlaşması 37, 123, 147
Beşiri 83, 93, 193
Beyazıt 33, 43, 44, 70, 93, 156, 199, 202
Beykoz 209
Beypazarı 177
Beyrek 107
Beyrut 65, 103, 120, 129, 169, 173, 186, 258
Beyşehir 212
Biga 241, 253
Bihke 51
Bilan 204
Bilecik 205, 206
Bingazi 61, 153
Bingöl 83, 168, 189, 191
Birecik 71, 115, 251, 254
Birinci Dünya Savaşı 87, 118, 125, 259
Bişanlu 67

Bitlis 78, 83, 149, 152, 168, 189, 190
Bizans 27, 30, 32, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 50, 53, 58, 93, 99, 100, 104, 105, 106, 110, 111, 112, 117, 121, 123, 124, 127, 259, 260
Bodrum 249
Boğazlıyan 180
Boğdan 41, 123, 124, 147, 263
Bogomil 35, 50, 51
Bolu 66, 129, 144, 235, 253
Bolvadin 242
Bor 250
Bore 142, 143
Bosna 31, 35, 36, 45, 49, 50, 51, 52, 94, 147, 153, 254, 256, 257, 259
Boşnaklar 36, 49, 51, 52
Boue 164
Boyabat 211
Boz-Ulus 80
Bozdoğan 32, 184
Bozguş 73
Bozkır 212
Bozok 44, 64, 68, 70, 71, 101, 107, 113, 114, 115, 116, 254, 255, 256, 261, 262
Bozoklu Türkmen oymakları 71
Bozoklu Türkmen oymakları \ Kızılkocalı, Süleymanlı, Ağcalu ,Salmanlı, Çiçekli , Zakirlü, Mesudlu, Ağca Koyunlu, Kavurgalı, Demircili, Ali Beyli, Sekili, Tecirli, Deli Alili ve Şam Bayadı 71
Bozok Sancağı 71, 101, 107, 113, 114, 115, 116, 255, 256, 261, 262
Büğdüz 66
Bulanık 176, 192
Buldan 185
Bulgar 31, 35, 39, 40, 50, 53, 56, 57, 96, 98, 99, 101, 120, 121, 147, 151, 155, 169, 177, 180, 181, 184, 186, 196, 197, 199, 202, 203, 207, 208, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 248, 249, 259
Bulgar Devleti 57, 120, 259
Bulgaristan 31, 33, 36, 52, 56, 58, 76, 87, 91, 103, 120, 121, 122, 124, 145, 147, 153, 254, 263
Bulgarlar 31, 39, 55, 56, 57, 104, 120, 121, 123, 256
Bünyan 245
Burdur 211, 213
Burhaniye 244
Bursa 30, 91, 102, 115, 205
Buşeti ailesi 54
Büyükçekmece 125, 237, 238

C,Ç

Çağırğanlu 67
Çal 185
Çaldıran 78
Çanakkale 129, 241
Canik 28, 31, 54, 129, 236, 253
Canik (Samsun) 236
Çankırı 91, 209, 210
Çapakçur (Bingöl) 191
Çapanoğulları 101, 113
Caramanos 105
Çarşamba 237
Cebel-i Lübnan 61, 153, 168
Cebele 189
Çeçen 89
Celâli aşireti 152
Celali isyanları 112
Çemişkezek 216, 253
Cengiz Han 88
Cenin 189
Çepni 28, 54, 65, 66
Çepniler 74
Cerid 67
Ceride Nezareti 139, 140
Çerkeş 210
Çerkez 87, 89, 91
Çerkez göçü 87
Cermen 123
Çermik 129, 195
Çeşme 181
Cevdet Paşa 116, 254
Ceyhan 39, 174
Cezair-i garb 59
Cezayir 139, 140, 144, 152
Cezayir-i Bahr-i Sefid 144, 152
Çiçekli 71
Cide 210
Çimelü 67
Çine 184
Çingene 117, 140
Çingeneler 117
Çırpa 76
Cisr 152
Çisr 85
Çivril 243
Cizre 93, 129, 194
Çobanlar 74
Çölemerik (Hakkari) 230
Çorlu 198
Çoruh 39
Çorum 31, 44, 70, 91, 177, 178, 261
Cuinet 143, 164

Çukurova 28, 67, 72

D
Daday 210
Dâhiliye Nezareti 134, 156, 157, 161, 163, 253
Dalmaçya 35, 95
Danişmendiye 70
Danişmendiye eyaleti 70
Darende 31, 218, 253
Defâtir Nazırı 140
Deli Alili 71
Demirci 183
Demircili 71
Demircülü 67
Demirköy 197
Demiryolları bedeli 156
Denizli 65, 73, 180, 185
Dera 223
Derik 93
Dersim 152, 214, 216
Dersim (Tunceli) 214
Develi 245
Devlet Giray 88
Devrek 236
Deyr 94, 253
Deyrizzaferan 125
Deyrü'z-zor 252
Dimetoka 76, 196
Dinaver 77
Dinek 71
Dinyeper 120
Dirik 193
Divane Ali 72
Divriği 31, 218, 253
Diyadin 93, 202
Diyarbakır 67, 79, 81, 83, 91, 129, 156, 168, 193
Diyarbekir 30, 68, 79, 81, 83, 128, 163, 192, 256
Dobruca 32, 57, 76, 87, 88, 89, 104, 145
Dobruca Desbotluğu 32
Doğan 106
Döğer 66, 74
Doğu Anadolu 29, 38, 41, 79, 81, 83, 100, 101, 111, 150, 166, 257
Doğu kiliseleri 99
Doğu Roma 58, 99
Döngelelü 67
Dörtyol 175
Dulkadırlı 67, 69, 71
Dulkadırlı 71
Duma 223
Dünaysar 77
Dünya Savaşı 37, 59, 87, 118, 125, 126, 259
Dursun 106
Dürzî 37, 169, 221, 223, 224
Dürzîler 92
Duşan 122
Duşanov Zakonik 34, 122
Düzce 235

E
Ebu'l-Ekrad 48
Eceabat 199
Edirne 33, 90, 103, 124, 129, 144, 147, 196
Edirne Antlaşması 90, 124
Edremit 243
Eflak 41, 123, 124, 147, 263
Eğin 215
Eğirdir 214
Eğlen-oğlu 67
Elazığ 83, 152, 168, 214
Elbistan 115, 248
Elcezire 41
Elçi 67
Eleşkirt 202
ellici 73
Elmalı 233
Emeviler 41
Emevîler 41
Emirşah, Ankaralı Hıristiyan 107
Emlak-i Hümayun 152
Endülüs 77, 86, 258
Eramine 111
Erbaa 220
Erciş 229
Erdek 125, 243
Ereğli 211, 212, 235
Erekil 107
Eremya Çelebi 105, 117, 259
Eretna 70
Eretna, Eratna devletinin kurucusu 70
Ergani 195, 253
Ermenek 213
Ermeni 45, 81, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 126, 129, 140, 150, 163, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 259, 260, 261
Ermenice 100, 114, 115, 117
Ermeniler 30, 89, 96,

97, 98, 100, 101, 102, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 126, 129, 147, 148, 149, 199, 207, 211, 247, 254, 257, 259, 261
Ermenilik 114
Ernst Behm 164
Eruh 191
Erzincan 199, 201
Erzurum 41, 78, 79, 83, 91, 94, 117, 129, 144, 147, 149, 152, 156, 199, 200, 258
Eşkinciler 67
Eskişehir 69, 91, 129, 238
Eski Süryaniler 126
Eski Zağra 75, 76
Eşme 183
Etrak 45, 82
Eugene Bore 142
Evci 67
Evlad-ı Hacı İbrahim 113, 115, 116
Evliya Çelebi 45, 46, 78, 102, 257
Eymir 67, 107
Eymür 66
Ezine 241
Ezra' 224

F

Falben 40
Fars 76
Fatih Sultan Mehmet 27, 43, 50, 95
Fatimi halifesi 92
Fatsa 236, 237
Feke 175
Felemenk 136
Fellahlar 139
Fenike 234
Fethiye 249
Filibe 56
Filipe 33, 76
Filistin 30, 94, 128, 129, 169, 173, 245
Fırat 29, 39, 76, 115
Foçateyn 181
Fransa 79, 118, 119, 127, 136, 263
Fırat 29

G

Gagavuzlar 101, 103, 104, 105
Galata 86, 258
Garbikaraağaç 185
Garzan 191
gayr-ı Müslim 30
gayrimüslim 40, 45, 82, 86, 95, 113, 115, 116, 139, 140, 157, 162, 165, 252
Gazze 71, 246, 254
gebran 95, 116
Geçlik 67
Gedüs 247
Geg 53
Gekboze (Gebze) 209
Gelibolu 32, 33, 75, 196, 198
Gemerek 113
Gemlik 206
Genç 189, 191
Gerede 235
Germiyan 73
Gerze 211
Gevar (Yüksekova) 230
Gevaş 229
Geyve 240
Giresun 74, 226, 227
Girit 87, 153
Gökçe, Ankaralı Hırıstiyan 107
Gönen 244
Gördes 183
Görele 227
Göynük 235
Gregoryen 96, 98, 114, 118
Gregoryen Ermeniler 98, 118
Grekçe 53
Grekçeyi bilmeyen Anadolu Hıristiyanları 105
Gülnar 239
Gümülcüne 75
Gümüşhacıköy 219
Gümüşhane 226, 228
Gündeşlü 67
Gündüzlü Avşarı 66
Güneydoğu Anadolu 30, 58, 68, 76, 78, 79, 80, 257, 263
Gürcistan 41, 91, 92, 103
Gürcü 41, 92
Gürcüler 89, 111
Gürün 68, 218

H

H. Wagner 164
Habeş 139, 140
Habeşiler 111
Hacı Giray 88
Haçin (Saimbeyli) 114, 175
Haçlı Seferi 122
Hafik 218
Hâkim bi-Emrillah 92
Hakkâri 79, 83, 126, 149, 152, 166, 168, 229
Haleb 71, 79, 149, 254
Halep 65, 66, 67, 68, 69, 85, 91, 114, 115, 118, 120, 129, 152, 202, 203, 262
Halep Salnameleri 114
Halep Türkmenleri 65, 66, 262
Halfeti 93
Halilü'r-Rahman 246
Hama 68, 71, 85, 152, 221, 225, 254, 257
Hamidiye Alayları 48, 82
Hamza bin Ali 92
Harbendelü 66

Harç pulu 156
Harezm 42, 63
Harim 204
Harput 83, 112, 215, 253, 263
Harran 252
Harun Reşit 42
Harun Reşit, Abbasi Halifesi 42
Hasbiya 223
Haskova 75
Haskovo 75
Hasköy 76
Hassa 73, 176
Havran 85, 152, 221, 223
Havza 219
Hayfâ 188
Hayhurum 100
Hayk 111
Haymana 177
Hayrabolu 198
Hazar egemenliği 39
Hazarlar 39
Hekimhan 68
Helen 108
Helenleşmiş 100
Hemedan 77
Herakleios 99
Hersek 31, 36, 49, 50, 51, 52, 147, 153, 254, 256, 257, 259
Hicaz 59, 61, 153, 156, 168
Hindistan 60, 90
Hınıs 201
Hıristiyan 29, 30, 31, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 47, 49, 50, 58, 83, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 140, 145, 147, 148, 150, 155, 157, 166, 254, 257
Hırsova 76
Hırvatistan'dan 35, 95
Hısn-ı Mansur 157, 216
Hizan 190
Hopa 228
Horasan 27, 28, 41, 42
Horzum 72
Hoşâb (Güzelsu) 230
Hozat 216
Hüdavendigar 129, 144, 205
Humus 68, 71, 225, 254, 257
Hun 38, 41, 120
Hunlar 31, 38
Hz. Meryem 126

I-İ

I. Murat 124, 134
İbn-i Cübeyr 77, 258
İbn-i Fazlan Seyahatnamesi 63, 262
İbn Said 65
İbrahim Paşa 107, 116, 117
İbrahim Uşağı 116
İçel 72, 129, 239, 256
İdlib 85, 152, 203
İdris Bitlisî 78
II. Mahmut 54, 119, 164
II. Meşrutiyet 55
Ilgaz dağları 28
Ilgın 212
İlliryalılar 52
İmanlu 67
İnallu 66
İncesu 245
İnebolu 209
İnegöl 207
İngilizler 60, 83, 90
İngiltere 51, 97, 136
İnguşlar 89
İnöz 199
İpek 37, 87, 122, 152
İpsala 199
Irak 58, 59, 61, 77, 79, 80, 83, 84, 126, 127, 151, 166
İran 27, 58, 67, 77, 78, 79, 80, 90, 93, 111, 126
İsa 35, 50, 81, 126
İskenderun 203
İskilip 178
İşkodra 54, 55, 56, 147, 149, 152
İslahiye 176
İslamcılık 47, 81, 85
İslamileşme süreci 106
İspanya 127
İspanyol 128
Isparta 211, 213
İspir 200
İstanbul 27, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 52, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 84, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 138, 140, 144, 153, 157, 158, 161, 162, 163, 207, 208, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
İstranca 33
İttihat Terakki 55, 82
İzmir 74, 97, 102, 106, 120, 128, 156, 180
İzmit 30, 129, 239, 240
İznik 30, 110, 240
İzvornik 51
İzzeddin Keykavus 104
İzzettin Keykavus 32

K
Kabartaylar 89
Kaçılu 66
Kadı Burhaneddin 70
Kadıköy 125
Kadı Burhaneddin 70
Kafkas 36, 89, 90, 91
Kafkaslar 38
Kafkasya 39, 46, 87, 90, 147, 260, 262
Kâhta 216
Kaldani 98
Kalecik 178
Kandıra 240
Kangal 218
Kantakuzenos 32
Kanuni 68, 79, 122
Kaplan, Mühtedi 107
Kar-yağdı, Kayserili Hıristiyan 107
Kara-ulus 78, 79, 82
Kara-koyunlu 66
Karaağaç 183, 214
Karaburun 182
Karaca, Kayserili Hıristiyan 107
Karaca-koyunlu 73
Karacabey 206
Karacasu 185
Karaçay 90, 262
Karaçaylar 89
Karacıkdağı 76
Karadağ 36, 147
Karadeniz 28, 31, 39, 54, 66, 72, 74, 76, 79, 87, 90, 100, 101, 104, 106, 120, 255, 260, 261
Karagöz 106
Karahisar 129, 217, 221, 242, 253
Karahisar (Afyon) 129, 242
Karahisar-ı Şarkî 221, 253
Karaisalı 174
Karakeçili aşireti 48
Karakilise (Ağrı) 202
Karakoyunlu 29, 77
Karaman 59, 60, 71, 72, 79, 103, 105, 117, 211, 212, 253, 258
Karamanlı 48, 103, 104, 105, 254
Karamanlu 67, 71
Karamanlı 105
Karamanoğulları 72
Karamürsel 240
Karasi (Balıkesir) 243
Kara Tatar 70
Karatatar 70
Karesi 33, 129, 253
Karinabad 76
Karkın 66
Karlu 107
Kars 87, 91, 94, 111, 175
Kars (Kadirli) 175
Kartal 209
Karye-i Çukur 107
Kaş 234
Kasaba (Turgutlu) 182
Kaşgarlı Mahmud 76, 77, 259
Kastamonu 65, 74, 129, 209, 253
Katolik 35, 49, 98, 118, 119, 122, 126, 151, 163, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 259
Katolikler 46, 50, 53, 102, 110, 118, 119
Kavurgalı 67, 71
Kavurgalu 67
Kavurgalı 71
Kaya 106
Kaya, Kayserili Hıristiyan 107
Kayı 72, 74
Kayseri 31, 38, 67, 69, 70, 71, 107, 108, 109, 115, 117, 163, 245, 258
Kazak 98, 169, 211, 212, 243, 244
Keldani 114, 169, 174, 175, 176, 180, 182, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 202, 203, 207, 208, 211, 212, 214, 221, 222, 225, 228, 229, 230, 236, 239, 240, 246, 252
Keldaniler 111, 126
Kelkit 228
Kemah 31, 201, 253
Kengırı (Çankırı) 210
Kerek 221, 224
Keşan 199
Keskin 109, 179
Khalkedon 126, 127
Kıbrıs Adası 153
Kığı 201
Kılcan 73
Kili 76
Kilikya 30, 111, 259
Kilis 51, 115, 205
Kınık 28, 66
Kıpçakça 56
Kıpçaklar 39, 40, 41, 106
Kıpti 98, 151, 169, 177, 178, 180, 184, 196, 197, 198, 200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 233, 234, 235, 236,

237, 238, 239, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249
Kıptiler 85, 111
Kıptîler 139
Kırım 36, 86, 87, 88, 89, 91, 104, 119, 125, 139, 261
Kırım Harbi 119, 125, 139
Kırım Savaşı 87, 89, 91
Kırka 51
Kirmasti 206
Kırşehir 30, 67, 68, 69, 177, 179
Kiskim (Yusufeli) 200
Kızık 66
Kızıl-baş 65
Kızılbaş 37, 83
Kızılcakeçili 72
Kızılcakoyunlu 72
Kızılırmak 63, 64
Kızıllu 67
Kocacık Yörükleri 76
Koca Kalesi 45
Koçgiri (Zara) 218
Koçhisar 71, 213
Komisyonu 156
Konak 126
Konya 38, 66, 67, 71, 72, 94, 100, 108, 115, 118, 129, 135, 144, 211, 253, 257, 263
Köpeklü Avşarı 66
Köprü 45, 219
Korkuteli 234
Kösedağ savaşı 69
Kosova 33, 53, 54, 55, 56, 76, 87, 122, 149, 152
Kosova Savaşı 33
Köstendil 75
Köyceğiz 249
Koyulhisar 221
Kozaklar 125
Kozan 67, 173, 175
Kuba 90
Kuban 38, 120
Küçük Asya 136
Kudüs 46, 118, 129, 245, 246, 255
Kula 183
Kulp 191
Kuman 31, 39, 40, 41, 57, 87, 92, 106, 124
Kumanlar 32, 40, 41, 57, 104, 123, 263
Kumanları 31
Kumık 90
Kumıklar 89
Kuneytara 223
Kürdistan 77, 79
Küreciler 67
Kurmanç 76, 82, 83, 257
Kürt 62, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 256, 257
Kürt aşiretleri 77, 78, 80, 81
Kürtler 64, 76, 77, 78, 81, 82, 168, 261
Kürtlerin babası 48
Kuruçay 201
Kuşadası 181
Küşne 67
Kütahya 70, 73, 247, 253
Kutlu 106, 107
Kutrigur 49
Kutschera 164
Kuzey Afrika 58, 59
Kuzey Bulgaristan 103, 145
Kuzey Kafkasya 39
Kuzey Yemen 59, 60
Kırşehir 69
Kızılkocalı 71
Kızılırmak 63

L
Lâdik 220
Lahsa 59, 139, 140
Lapseki 242
Larende 71, 253
Latin 98, 120, 151, 169, 174, 175, 176, 180, 182, 186, 187, 188, 189, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214, 215, 221, 222, 224, 225, 235, 236, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 252
Latince 99, 123
Lazistan 226, 227
Lazkiye 186, 188
Lezgiler 89
Lice 193
Lofça 56
Lübnan 61, 92, 118, 127, 153, 168
Lüleburgaz 197

M
Ma'muratü'l-aziz 152
Ma'muratülaziz (Elazığ) 214
Ma'ratu'n-nu'mân 204
Maân 225
Macaristan 41, 86, 120, 127, 147
Macarlar 31, 104
Maçka 227
Maden 168, 192, 195
Mahmudi (Özalp) 230
Mahmut Paşa 76
Makdisî 63
Makedonya 33, 40, 56, 76, 87, 122, 123
Makriköy (Bakırköy) 208
Malatya 31, 41, 83, 115, 168, 214, 215, 253
Malazgirt 38, 39, 40, 93, 192
Malkara 198
Mamuratülaziz 120, 163, 168, 214
Manastır 54, 56, 76, 149, 152
Manavgat 234

Mancılık 68
Manisa 72, 73, 97, 102, 180, 182, 256
Maraş 30, 44, 68, 77, 115, 116, 129, 247, 248
Marco Polo 94
Mardin 83, 91, 125, 129, 168, 192, 194, 253
Marmara bölgesi 31
Marmaris 249
Marunî 98, 169, 174, 175, 176, 186, 187, 188, 189, 221, 222, 223, 224, 225, 246
Mecidiye (Çiçekdağı) 179
Mecitözü 179
Melikşah 107
Melikşah, Ankaralı Hıristiyan 107
Memluklu 58
Memun, Abbasi Halifesi 42
Menbiç 204
Menderes 40
Menemen 33, 181
Menteşe 72, 129, 142, 248, 253
Merciyûn (Cedide) 187
Meriç 75
Merkab (Banyas) 189
Mersin 31, 173, 176
Mervezî 63
Mervezî, İslâm coğrafyacısı 63
Merzifon 45, 219
Mesmiyye 224
Mesudiye 221
Mesudlu 71
Methone 101
Midyat 93, 194
Mihalıççık 238
Mikhael Kerularios 99
Milas 249
Mısır 58, 59, 61, 70, 139, 140, 153
Mithat Paşa 145
Moğol 29, 69, 70
Moğol aşiretleri 29
Moğol hükümdarları 69
Moğollar 70, 262
Moğol oymakları 69, 70
Moğol oymakları 70
Moğol valileri 69
Moldova 31, 103
Monofizit 100, 110, 111, 125, 127
Moriskolar 86
Mostar 51
Mübarezeddin Kara 106
Mübarezeddin Kara aslan 106
Mucur 179
Mudanya 206
Müdürlüğü 133, 138, 256, 259
Mudurnu 236
Muğla 72, 97, 102, 248, 249
Mukaddesî 63
Murat 43, 44, 68, 88, 107, 112, 124, 134, 258
Murat, Ankaralı Hıristiyan 107
Mürefte 199
Muş 83, 168, 189, 192
Musevi 98, 162, 169, 174, 175, 176, 177, 188, 189, 196, 200, 207, 208, 209, 237, 239, 240, 246, 248, 249, 252
Müslüman 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 63, 81, 82, 86, 91, 92, 94, 97, 102, 106, 107, 113, 115, 116, 117, 119, 140, 146, 147, 148, 150, 154, 157, 165, 166, 180, 189, 237
Müslümanlar 27, 30, 31, 37, 46, 49, 58, 61, 85, 89, 119, 168, 174, 177, 196, 226, 239, 245
Müslüman Türkler 42
Musul 77, 81, 85, 94, 152, 168, 253
Mut 239
Mutasım
Abbasi Halifesi 42
Mütevekkil 42
Mütevekkil, Abbasi Halifesi 42
Mutki 152, 190

N

Nablus 129, 186, 189
Nalluhan 178
Namrevan (Narman) 201
Napolyon 90
Nasibin 77
Nasıra 188
Nasturiler 126
Nazilli 184
Nazimiye (Kızılkilise) 217
Nebek 223
Necd 60, 84
Nestorius 126
Nesturi 98, 126, 169, 228, 229, 230
Nesturiler 126, 168
Nevşehir 250
Nif (Kemalpaşa) 182
Niğbolu 76
Niğde 108, 115, 250, 253
Niksar 220, 253
Niş 144, 145, 146, 147
Nogay 56, 90
Nogaylar 89
Novipazar 147

Nüfus İstatistiği 118
Nüfus İstatistiki 83, 108, 161, 254, 260
Nur Banu 68
Nusaybin 77, 93, 129, 194

O,Ö

Ödemiş 182
Of 226
Ofçabolu 76
Oğuz 27, 43, 44, 56, 64, 65, 104, 105, 106
Oğuzlar 27, 31, 39, 40, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 104, 254, 262
Ohri 121
Ordu 150, 226, 236
Orhaneli 206
Orhangazi 206
Orta-pare 69
Orta Anadolu 28, 29, 38, 66, 69, 70, 80, 81, 95, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 113, 114, 115
Ortaanadolu 38, 69, 114
Orta Arabistan 80, 84
Orta Doğu 165, 166
Ortadoğu 37, 58, 96, 125, 147, 258
Ortodoks 32, 49, 50, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 112, 121, 125, 254
Osetler 89
Osmancık 178
Osman Gazi 30
Osmaniye 83, 86, 92, 93, 102, 103, 108, 110, 118, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 129, 155, 158, 161, 166, 173, 175, 254, 260
Osmanlı 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 173, 186, 233, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Osmanlı-Rus savaşı 36, 87, 138
Osmanlıcılık 47
Osmanlı Devleti 33, 37, 46, 47, 48, 52, 60, 64, 78, 84, 98, 107, 109, 110, 114, 116, 124, 126, 133, 136, 140, 148, 161, 255, 256, 260, 262, 263
Osmanlılar 28, 34, 53, 58, 60, 62, 66, 76, 78, 88, 90, 111, 122, 123, 124, 128, 258, 260, 263
Osmanlı Milleti 44, 47, 81
Osmanlı nüfusu 133, 137, 143
Osmanlı 63, 64, 70, 256
Osmanlı'nın resmî nüfus istatistikleri 143
Ovacık 217
Özalp 93, 230
Özerk Vilayetler 153

P

Palu 195
Papa Eftim 109
Papalık 99, 100, 110, 118
Pasinler (Hasankale) 200
Paul Bouetet 164
Pazarcık 75, 248
Peçenek 39, 40, 50, 66, 67, 104, 259
Peçenekler 31, 35, 50, 104, 106, 259, 263
Pervari 191
Pınarhisar 197
Plevne 56
Pokriç 51
Polevets 40
Polonya 86, 128
Pomak 55, 56, 57
Pomaklar 36, 55, 56, 57, 58, 121, 257, 260
Pontus 27
Portekiz 128
Poti 90
Pravadi 76
Prezrin 152
Protestan 98, 118, 119, 120, 151, 163, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215,

216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252
Protestanlık 119, 126
Pülümür 201
Pütürge 215

R
Rahbe 94, 253
Rahova 56
Rakka 251
Raşiya 223
Razgrad 76
Re'sü'l-ayn 252
reaya 45, 85, 139
Refahiye 201
Reşadiye 220
Rize 41, 94, 226, 227
Rodop 57, 75
Rodoplar 56
Roma 58, 99, 111, 125, 126
Romaios 99
Romalı 95, 99
Romalılar 100
Roman 123
Romanya 31, 32, 36, 41, 103, 125, 128, 145, 147, 259
Rum 27, 30, 31, 41, 45, 47, 55, 79, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 112, 114, 116, 117, 121, 122, 124, 150, 155, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 260
Rum-Pontus 27
Rumca 102, 105, 108, 109, 121, 127
Rumeli 28, 32, 33, 35, 36, 43, 46, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 79, 86, 87, 98, 104, 112, 139, 144, 147, 153, 169, 207, 208, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 263
Rumen Kilisesi 96, 101, 125
Rum harfleri 114
Rumkale 93, 205
Rumların Çarı 122
Rumlaştırma 99
Rusçuk 145, 146, 147
Rus Kasrı 76
Ruslar 41, 88, 89, 90
Rusya 51, 81, 84, 88, 89, 90, 91, 103, 125, 128, 147, 166

S,Ş
Sabar 41
Sabarlar 38
Sabir 38
Sadaret Mektupçusu 140
Safed 71, 188, 254
Safevî 79
Safeviler 64
Şafii 78, 80
Safita 187
Safranbolu 109, 210
Şahin Giray 88
Sahip Giray 88
Şah İsmail 77, 78, 80, 262
Sahyun 189
Said Efendi 140
Saidili (Kadınhanı) 213
Salihli 183
Salmanlı 71
Salmanlı 71
Salt 71, 225, 254
Salur 28, 68, 106
Şam 68, 71, 77, 79, 91, 93, 221, 222, 254, 257
Şam Bayadı 71
Şam Bayadı 71
Samiri 169
Sâmiri 98, 186, 189
Samiriler 127, 129
Samiriye 129
Şamlu 69
Şamlular 69
Samsun 103, 236
Sandıklı 242
Saray 51, 198
Sarayköy 185
Sarı Saltuk 104
Sarı Uygur 40
Şark-pare 69
Şarkîkarahisar 31
Şarkışla 217
Şarköy 199
Saruhan 33, 54, 73
Sasaniler 38
Sason 152, 192
Şatak (Çatak) 229
Savcı-hacılu 67
Savur 194
Saya b. Şehri, Devşirme 107
Sayda 186
Sayım Dışı Tutulan 153
Şebinkarahisar 217, 221
Sefaraddi 128
Seferadik 128
Seferihisar 181

Şehrizor 77
Sekili 71
Selanik 56, 75, 76, 122, 128, 144
Selanlu 67
Selçuk 106
Selçuklu 27, 28, 32, 38, 39, 40, 41, 42, 66, 69, 70, 74, 77, 93, 100, 104, 106, 256, 262
Selçuklu aristokrasisi 106
Selçuklu Devleti 27, 66
Selçuklular 27, 32, 38, 69, 72, 261, 262
Selçuklu Türkmenleri 42
Selçuklu yönetimi 27
Selimiye 225
Şemdinân (Şemdinli) 230
Serez 33
Serkis, Ankaralı Hıristiyan 107
Sevindik 107
Seydişehir 212
Şeyh Şamil 87, 90
Seymenli 196
Sibir 38
Sicil-i Nüfus İdare-i 134, 161
Sicil-i Nüfus Nizamnamesi 149, 155
Şiilik 78
Siirt 83, 168, 189, 190
Şile 207, 209
Silifke 115, 239
Silistre 76, 139, 144
Silivri 237, 238
Simav 247
Simeon 115, 254
Sincar 77, 253
Sındırgı 244
Sinop 31, 66, 209, 211
Şiran 228
Sırbistan 34, 37, 87, 122, 123, 145, 147, 254
Sırp 34, 35, 50, 51, 53, 98, 99, 122, 123, 155, 169, 207, 208
Sırplar 49, 53, 122
Sırplı 123
Şirvan 191
Sis 45, 71, 254
Sisam 153
Sivas 31, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 91, 107, 115, 129, 144, 163, 217, 253, 260
Siverek 83, 129, 168, 192, 195, 253
Sivrihisar 238
Slav 35, 39, 49, 50, 56, 57
Slavca 123, 127
Slavlar 121, 123
Sofya 145, 146, 147
Söğüt 33, 48, 207, 263
Söke 184
Soma 183
Süleymanlı 71
Sultan-şah, Kayserili Hıristiyan 107
Sultan Hamit 48
Sultan II. Abdülhamit 148
Sultaniye (Karapınar) 212
Sultan Sencer 63
Şumnu 76
Sungurlu 178
Sünni 78, 80, 83
Sur 186
Şura-yı Devlet 148, 253
Suriye 30, 38, 41, 58, 59, 61, 63, 64, 68, 80, 83, 84, 85, 92, 94, 118, 120, 125, 126, 127, 129, 149, 151, 152, 166, 169, 173, 202, 221, 261, 262
Sürmene 227
Suruç 251
Süryani 81, 98, 114, 126, 151, 169, 174, 175, 176, 180, 181, 183, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 207, 208, 214, 215, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 225, 235, 236, 239, 240, 246, 251, 252
Süryani-i Kadim 98, 169, 192, 193, 194, 195
Süryaniler 100, 111, 125, 126
Suşehri 221
Süveyde 224

T

Taberiyâ 188
Tafîla 224
Tahiriler 60
tahrir 94, 106, 107, 116, 133, 134, 135, 136, 137, 168
Tahrir-i Nüfus 156
Tahrir Defteri 115
Tahrir Defterleri 133, 134
Tahtacı 37, 65
Talişler 89
Tanrı-verdi 107
Tanzimat 47, 51, 54, 101, 113, 142, 144, 145
Tapu Kadastro Genel 133
Tarsus 41, 68, 71, 173, 176, 254, 255, 258
Taselya 76, 87, 123
Taşköprü 210
Tatarlar 32, 33, 44, 62, 64, 70, 71, 104, 257, 263
Tatlar 89
Tavas 185
Tecirli 67, 71

Tecirlü 67
Tefenni 213
Tekelü 67
Tekfurdağı 196, 198
Temettuat 144
Tepedelenli Ali Paşa 54
Tercan 200
Terme 237
Tetkik-i Muamelat 156
Tezkere-i Osmanî 156
Timur 70, 71, 107
Timur b. Sevindik, Devşirme 107
Timurtaş, Moğol valisi 70
Tire 73, 181
Tirebolu 74, 227
Tırnova 76, 121, 145, 146, 147
Tohma 39
Tokat 31, 69, 115, 217, 220, 253
Tonus 217
Toros dağları 28
Tortum 200
Torul 228
Tosk 53
Tosya 210
Trablus 61, 68, 71, 187, 254, 257
Trablus-Şam 68, 257
Trablusgarb 59, 139, 140
Trablusgarp 61, 153
Trablusşam 187
Trabzon 27, 29, 31, 37, 39, 41, 66, 74, 94, 103, 107, 117, 129, 226, 253, 255, 258, 260, 261
Trakya 40, 56, 76, 87, 103, 122, 123, 136, 254
Travnik 51
Tridates 110
Tulca 146
Tulça 145, 147
Tuna 35, 39, 40, 41, 57, 91, 94, 95, 120, 121, 145, 146, 147, 259, 261
Tuna Vilayeti Sayımı 145
Tunceli 83, 168, 214, 216
Tunus 59, 61, 139, 140, 153
Türk 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 81, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 91, 93, 94, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 124, 137, 163, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Türk akınları 38
Türk akınları 38
Türkçe 32, 41, 48, 52, 56, 81, 90, 95, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 127, 128, 153, 261, 263
Türk göçü 30
Türkistan 27, 28, 29, 41, 42
Türkiye 27
Türkiye Selçukluları 27
Türkiye Selçukluları 27
Türk Kimliği 37, 43, 64
Türkler 27, 28, 29, 30, 32, 33, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 51, 52, 54, 63, 64, 72, 82, 84, 87, 96, 103, 104, 105, 106, 111, 112, 117, 254, 257, 260, 261, 262
Türklük 37, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 52, 259, 261
Türkmen 27, 28, 32, 37, 38, 42, 43, 44, 48, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 106, 115, 116, 202, 257, 262
Türkmen boyları 106
Türkmen boyları 106
Türkmençay 90
Türkmenler 27, 28, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 115, 170, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263
Türkmen terimi 63
Türk nüfusu 30
Turquie 28, 42, 86, 143, 256, 258, 261
Tutak 202

U,Ü

Ubucini 142, 143, 164
Ubucuni 142
Uç 42, 66
Ukraynalılar 89
Ulah 98, 123, 124, 125, 169, 241
Ulahlar 123
Ulaşlu 66
Ulu-yörük 69
Uluborlu 213
Ulukışla 251
Ümraniye 225
Umumiyesi 83, 134, 161, 254, 260
Ünye 236
Ural-Altay 89
Urban 59, 60, 62, 84, 85, 117, 258

Ürdün 91
Urfa 129, 251
Urla 102, 181
Urquhart 164
Uşak 73, 74, 247
Üsküdar Türkmeni 69
ÜsküdarveBoğaziçi 208
Üsküp 75, 139, 144
Uzunköprü 197
Uzunyayla 68, 70, 71

V
Vadiyü'l-Acem 222
Vahhabi ayaklanmaları 60
Vahhabilik 84
Vakfıkebir 74, 227
Van 83, 94, 126, 129, 147, 149, 152, 168, 228, 229
Varna 76, 145, 146, 147
Varsak 67
Vartan, Ankaralı Hırıstiyan 107
Varto 76, 192, 257
Veli, Mühtedi 107
Venizeloscu 109
Vidin 144, 145, 146, 147
Vilayetler 173
Viranşehir 195
Viyose Savaşı 53
Vize 76, 197
Vize Yörükleri 76
Volga 39

Y
Ya'kubi 98, 221
Yabanabad 178
Yafa 246
Yağmur 106
Yağmur, Kayserili Hırıstiyan 107
Yahşi 106
Yahudiler 95, 96, 127, 129, 139, 140, 257
Yakub Baradai 127
Yakubi 81, 169, 174, 176, 202, 203, 204, 222, 224, 225, 252
Yalova 239, 240
Yalvaç 214
Yavuz Sultan Selim 58, 80
Yellücedağı 68
Yemen 58, 59, 60, 61, 139, 140, 153, 168, 261
Yeni 30, 48, 65, 66, 67, 68, 69, 76, 100, 105, 107, 109, 116, 117, 118, 155, 257, 258, 259, 262
Yeniçeri 51, 61, 97, 138, 139
Yenipazar 152
Yenişehir 207
Yeni Zağara 76
Yezidi 169, 192, 193, 194, 199, 202, 205, 221, 222, 228, 230
Yezidî 37, 93
Yezidîler 37, 92
Yıldızeli 219
Yörük 37, 43, 44, 45, 48, 62, 63, 64, 65, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 254, 256
Yörükan 82
Yörükler 33, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 85, 170, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 263
Yozgat 30, 67, 69, 70, 71, 101, 107, 113, 114, 115, 116, 118, 177, 179, 255, 256, 261, 262
Yumurtalık 174
Yunan 48, 99, 100, 103, 108, 109, 110, 128
Yunanca 99, 100
Yunanistan 31, 36, 47, 53, 55, 87, 97, 103, 108, 109, 110, 147, 258
Yunanlılar 47, 55, 95, 100
Yunan ordusu 103
Yusuf, Mühtedi 107
Yuvalu 67
Yüzde-pare 69

Z
Zaçasna 51
Zağferanbolu (Safranbolu) 210
Zagros 77
Zakirlü 67, 71
Zaza 76, 82, 83, 257
Zazalar 76
Zebdânî 222
Zeydi 59, 60
Zeydi mezhebi 60
Zeytun (Süleymanlı) 248
Zile 220
Zonguldak 235, 236
Zor 85, 118, 129, 149, 152, 169, 252

OSMANLI'da ETNİK YAPI

MÜSLÜMANLAR • TÜRKMENLER KÜRTLER ARNAVUTLAR BOŞNAKLAR
HIRİSTİYANLAR • ERMENİLER RUMLAR BULGARLAR SIRPLAR
YAHUDİLER • SÜRYANİLER • KIPTİLER • SAMİRİLER

1914 NÜFUSU

ORHAN SAKİN

Osmanlı Devleti'nin, uzun yıllar birbirinden farklı etnik unsuru bir arada ve barış içerisinde yaşattığı bilinmektedir. Bunun ne kadar büyük bir başarı olduğu, günümüz dünyasında bir türlü sona erdirilemeyen etnik ve dinsel çatışmalar kaosunda artık daha açık anlaşılmaktadır. Belki de bu yüzden Balkanlardan Ortadoğu'ya, bir türlü sona ermeyen etnik ve dinsel çatışma ve tartışmalara çözüm arayışları, Osmanlı'yı araştırma odağı haline getirmektedir.

Beş bölümden oluşan **"Osmanlı'da Etnik Yapı"** kitabının birinci bölümünde, Anadolu'nun Müslümanlaşması ve Türkleşmesi, Osmanlı Türklerinin Balkanlardaki hızlı ilerleyişi ve İslam'ın yayılmasının arka planı ortaya konuyor. **Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Osmanlı** vs. gibi etnik unsur ve kavramlar ile bu unsurların tarihsel süreç içerisindeki demografik gelişimleri sayısal verilerle inceleniyor.

İkinci bölümde Osmanlı'da yapılan nüfus sayımları, en eski kaynaklarda itibaren ayrıntılı olarak ele alınıyor.

Son bölümlerde ise, **Osmanlı'daki etnik yapı ile ilgili tüm tartışmaları sona erdirecek çok önemli veriler yer alıyor. 1914 senesine ait, vilayetler ve kazalar bazında, ülke nüfusunun sayısal dökümü veriliyor. Böylece 1914 tarihinde Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin sayısı da net olarak ortaya çıkmış oluyor.**

ISBN 978-975-01311-6-5

ekim